T.C.
ONDOKUZ MAYIS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE ORTA VE DOĞU KARADENİZ'DE ERMENİ TEDHİŞİ

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

134964

Hazırlayan
Tuğrul ÖZCAN

Danışman
Doç. Dr. Nedim İPEK

Samsun 2003

T.C.
ONDOKUZ MAYIS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu çalışma, jürimiz tarafından Tarih Anabilim Dalında Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan Prof.Dr. Dursun Ali Akbulut .....

Üye ..Doç.Dr. Nedim İpek.....

Üye ..Yrd.Doç.Dr. Osman Köse.....

Onay

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

(08/09/2003)

Prof.Dr. Mehmet DAĞ
Enstitü Müdürü

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER I
ÖNSÖZ IIII
KISALTMALAR VII
GİRİŞ 1

BİRİNCİ BÖLÜM

ERMENİ MESELESİNİN ORTAYA ÇIKMASI VE BERLİN ANTLAŞMASI (1878)

A- Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkmasında Etkili Olan Unsurlar 12
1- Şark Meselesinin Etkisi 13
2- Avrupa Devletlerinin Faaliyetlerinin Etkisi 16
a- İngiltere'nin Faaliyetleri 17
b- Rusya'nın Faaliyetleri 20
c- Fransa'nın Faaliyetleri 23
d- Amerika Birleşik Devletleri'nin (ABD) Faaliyetleri 25
e- Diğer Avrupa Devletlerinin Faaliyetleri 27
3- Ermeni Komitelerinin Faaliyetlerinin Etkisi 28
a- Ermeni Komitelerinin Teşkili 28
b- Ermeni Komitelerinin Amaçları ve Uyguladıkları Yöntemler 30
ba- Ermeni Komitelerinin Amaçları 30
bb- Ermeni Komitelerinin Uyguladıkları Yöntemler 31
4- Misyonerlik Faaliyetlerinin Kilise ve Din Adamlarının Etkisi 35
a- Misyonerlik Faaliyetlerinin Etkisi 35
b- Kilise ve Din Adamalarının Etkisi 38
5- Türkiye'deki Azınlık ve Yabancı Okulların Etkisi 40
6- Basın ve Yayının Etkisi 44
B-Berlin Antlaşması ve Meselenin Ortaya Çıkışı 46

İKİNCİ BÖLÜM
XIX. YÜZYILDA ORTA VE DOĞU KARADENİZ BÖLGESİ'NİN NÜFUS YAPISI

A- XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Genel Nüfus Yapısı 52
B- Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi'nin Nüfus Yapısı 57
I- Trabzon Vilayetinde Türk ve Ermeni Nüfusu 57
a- Merkez Sancak 59
b- Canik Sancağı 61
c- Lazistan Sancağı 62
d- Gümüşhane Sancağı 63
II- Sivas Vilayetinde Türk ve Ermeni Nüfusu 64
a- Tokat Sancağı 66
b- Amasya Sancağı 67
III- Çorum ve Bayburt Kazalarında Türk ve Ermeni Nüfusu 69
a- Çorum Kazası 69
b- Bayburt Kazası 69

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
SİVAS VİLAYETİNDE ERMENİLER TARAFINDAN TERTİP EDİLEN OLAYLAR

A- Propaganda Faaliyetleri ve Gasp Hadiseleri 70
B- Doktor Josef'in Öldürülmesi 74
C- Tokat Postasının Vurulması 75
D- Tertip Edilen İsyan Hareketleri 79
1- Tokat'ta İlk Ermeni İsyanı 79
2- Tokat'ta İkinci Ermeni İsyanı 83
a- Tokat'taki II. Ermeni İsyanının Sonuçları 84
b- İsyan esnasında Sorumsuz Davranışlarda Bulunanların Tespit Edilmesi .. 85
c- Tokat'a Gönderilen Tahkik ve Mahkeme Heyetleri 86

d- Tokat Ermeni İsyanları İle İlgili Mahkeme Kararları ve Bu Kararların Uygulanması 88

E- Niksar'da Ermeniler Tarafından Meydana Getirilen Olaylar 91

F- Amasya Sancağı Dahilinde Ermenilerin Meydana Getirdikleri Olaylar 94

1- Bildiri Dağıtımı 94

2- Asayişi Bozucu Olaylar 96

3- Sanıkların Muhakemesi 101

4- Amasya'da Ermeniler Tarafından Meydana Getirilen Olayların Avrupa Basınına Yansıması 103

G- Merzifon Kazasında Ermeni Olayları 105

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

TRABZON VİLAYETİNDE ERMENİLER TARAFINDAN TERTİP EDİLEN OLAYLAR

A-Trabzon Merkez Sancağı Dahilinde Ermenilerin Faaliyetleri ve Ermeniler Tarafından Çıkarılan Olaylar 115

1- Trabzon Ermeni İsyanı 117

a- Sanıkların Muhakemesi 123

b- İsyanın Dış Basındaki Yankısı 125

2- İsyan Sonrası Trabzon'daki Gelişmeler 128

B- Canik Sancağı Dahilindeki Ermeni Olayları 129

1- Canik Sancağında Ermeni Faaliyetlerinin Başlaması 129

2- Samsun'da Silahlı Dolaşan Ermeniler ve Bunlara Karşı Alınan Önlemler 135

3- Müslüman Halkın Ermenilere Karşı Gösterdikleri Tepkiler 137

C- Bayburt Sancağında ve Gümüşhane Kazasında Ermenilerin Faaliyetleri 138

SONUÇ 145

BİBLİYOGRAFYA 149

ÖNSÖZ

Ermeni meselesi, dünya siyasi platformu içerisinde, hem Türk hem de dünya tarihi açısından önemli bir yer işgal eder. Özellikle, 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşından sonra meydana gelen bir takım değişiklikler ile beraber günümüze kadar ulaşan, her zaman diplomatik ve siyasî manada gündemi meşgul eden bir mesele olmuştur. Söz konusu mesele, zaman içerisinde bir takım devletlerin emellerini, ideolojilerini, siyasetlerini içeren ve dünya siyasî yapısında birtakım değişiklikleri öngören bir olgu haline getirilmiştir. Bununla birlikte geçmişte olduğu gibi bugün de Türkiye aleyhinde kullanılan etkili bir silaha dönüştürülerek bir Doğu-Batı rekabeti halini almıştır.

Osmanlı Devleti açısından olduğu kadar, Türkiye Cumhuriyeti Devleti açısından da çok hassas olan bu meselenin, Karadeniz Bölgesi'ndeki etkilerini ve yansımalarını ortaya çıkarmak için hazırlanan bu çalışmamızla, söz konusu coğrafya ile ilgilenen tarihçi ve araştırmacılara yardımcı olacağımızı düşünüyoruz.

Ermeni meselesi ile ilgili Türkçe ve yabancı dillerde çok sayıda eserler yazılmıştır. Türk-Ermeni ilişkileri konusunda Erdal İlter tarafından yaklaşık 2.000 künyeden oluşan "*Türk-Ermeni İlişkileri Bibliyografyası*" adlı bir bibliyografik eser hazırlanmıştır. Ancak coğrafik alan olarak Karadeniz Bölgesi ile ilgili müstakil çalışılmış eserlerin sayısı çok azdır. Bunda, Ermeni olaylarının asıl odaklandığı yerlerin Doğu Anadolu'da bulunması etkili olmuştur. Ermeni olaylarının Doğu Anadolu'da daha şiddetli cereyan etmesi Karadeniz Bölgesi'ndeki etkisini sönükleştirmiştir. Bu nedenle doğuda belirli merkezlerde yoğunlaşan olayların, Karadeniz Bölgesi'ndeki yansımaları şeklinde gelişen uzantılara ulaşmak bir problem haline gelmiştir.

Bu çalışmanın hazırlanması esnasında, Ermeni meselesiyle bağlantılı olarak, bu coğrafya ile ilgili hazırlanmış yeterli sayıda monografik eserlerin bulunmaması dolayısıyla ilk başta çok sıkıntı çektik. Çalışmamızın esasını arşiv belgeleri oluşturması bu noktadaki sıkıntılarımızı daha da arttırdı. Çünkü, istenilen belgelere zamanında ve kolayca ulaşmak mümkün olmamaktadır. Yeterince araştırma yapmamıza rağmen yine de bazı belgeler arasında kopukluk, belirsizlik ve eksiklik ile karşı karşıya kaldık. Araştırmamızda yoğun

olarak telgraf suretlerinden, mahkeme heyetleri tarafından tutulan tutanaklardan, Heyet-i İthamiye, Divan-ı Harp, Meclis-i Mahsus-ı Vala ve Meclis-i Mahsus-ı Vükela tarafından hazırlanan mazbatalardan, mabeyn cetvellerinden, ilânnamelerden, tezkirelerden, komisyon raporlarından, tahriratlardan, iradelerden, fihrist-listelerden, müfettiş raporlarından, Türk elçilikleri tarafından Türkçe'ye çevrilen Avrupa gazetelerinde yer alan haberlerden, kapı önlerine bırakılan ve cami duvarlarına yapıştırılan *"yafta ve hezeyannameler"*den istifade edilmiştir. Ayrıca, Başbakanlık Osmanlı Araştırma Grubu tarafından hazırlanan ve yayınlanmış belgelerden oluşan *"Osmanlı Belgelerinde Ermeniler"* adlı eserlerden, Nüfus istatistiklerinden, bazı yabancı yazarların eserlerinden ve literatürde yer alan makalelerin büyük bir kısmından yararlanılmıştır.

Araştırmamızda "Orta ve Doğu Karadeniz" olarak belirlenen bölge, Trabzon vilayetine bağlı, merkez, Canik ve Gümüşhane sancaklarından ve Sivas vilayetine bağlı Amasya ve Tokat sancaklarından meydana gelmektedir. Ayrıca, Ankara vilayetine bağlı Çorum kazası ile Erzurum vilayetine bağlı Bayburt kazaları da yine söz konusu bölgelere dahil edilmiştir.

Hazırlanan bu araştırma eser, 4 bölümden meydana gelmektedir. Girişinde, Osmanlı Devleti'nin hükümranlık anlayışı ve Ermenilerin Osmanlı Devleti'ndeki durumları ana hatlarıyla ortaya konulmaya çalışılmıştır. Müslümanlar ile Ermeniler arasındaki siyasî, sosyal, ekonomik ve kültürel ilişkiler anlatılmıştır. Birinci bölümde; Ermeni meselesinin ortaya çıkması ve bu hususta etkili olan unsurlar ele alınmıştır. Ayrıca, Ermeni meselesinin ortaya çıkması esnasında oluşan diplomatik gelişmeler anlatılmıştır. İkinci bölümde; Osmanlı Devleti'nin genel olarak demografik yapısı hakkında genel değerlendirmeler yapılarak Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi'nin nüfusu hakkında bilgiler verilmiştir. Üçüncü ve dördüncü bölümlerde ise Ermenilerin Trabzon ve Sivas vilayetleri dahilinde silahlanma faaliyetlerine ve isyanlarına, bunlara karşı devletin almaya çalıştığı önlemlere ve olayların ardından yapılan mahkemelere yer verilmiştir. Ayrıca olaylar esnasında meydana gelen ölü ve yaralı miktarları verilerek olaylar neticesinde oluşan tablolar belirlenmeye çalışılmıştır.

Bu çalışmam esnasında başından sonuna kadar sabırla, yardım ve desteklerini gördüğüm danışman hocam Sn. Doç. Dr. Nedim İpek'e, arşiv belgelerine ulaşılması ve araştırma metodu hususunda bilgi ve tecrübelerinden yararlandığım Sn. Dr. Bünyamin

Kocaoğlu'na, Araştırma Görevlisi Sn. Önder Duman'a, yakın teşvik ve ilgilerini gördüğüm eşim Nazile Yılmaz Özcan'a, babam Fahri Özcan'a teşekkürü bir borç bilirim.

SAMSUN 2003 Tuğrul ÖZCAN

KISALTMALAR

ABCFM : American Board Of Commission For Foreign Mission

a.g.b. : Adı geçen belge

a.g.m. : Adı geçen makale

A.Ş. : Anonim Şirketi

AÜTİDED : Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi

bk. : Bakınız

b. : Belge.

BOA : Başkanlık Osmanlı Arşivi

c. : Cilt

çev. : Çeviren

der. : Derleyen

D.İ.E : Devlet İstatistik Enstitüsü

H. : Hicri

EVS : Erzurum Vilayet Salnamesi

İ.A. : İslam Ansiklopedisi

İ. Ask. : İrade-i Askeriye Katoloğu

İ. Hus : İrade-i Hususiye Katoloğu

İ.Dh. : İrade-i Dahiliye Katoloğu

O.B.E. : Osmanlı Belgelerinde Ermeniler

O.M.Ü. : Ondokuz Mayıs Üniversitesi

OTAM : Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi

s.	: Sayfa
terc.	: Tercüme eden
SVS	: Sivas Vilayeti Salnamesi
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TDTD	: Türk Dünyası Tarih Dergisi
T.T.K.	: Türk Tarih Kurumu
TVS	: Trabzon Vilayeti Salnamesi
Y.A.Hus.	: Yıldız Sadaret Hususî Maruzat Defteri
Y.A.Res.	: Yıldız Sadaret Resmî Maruzat Defteri
Y.EE.	: Yıldız Esas Evrak
Y.Mtv.	: Yıldız Mütevevvia
Y.RRK.ASK.	: Yıldız Perakende Askerî
Y.PRK.EŞA.	: Yıldız Perakende

GİRİŞ

OSMANLI DEVLETİ'NİN HÜKÜMRANLIK ANLAYIŞI VE ERMENİLERİN OSMANLI DEVLETİNDEKİ DURUMLARI

Osmanlı Devleti, kuruluşu bakımından Türk, temel yasası bakımından Müslüman, sınırları içerisinde barındırdığı topluluklar itibarıyla kozmopolit bir yapıya sahip[1], bünyesinde birçok ırka ve çeşitli dinlere mensup toplulukları, uyum içerisinde uzun süre barındıran bir dünya devleti olmuştur. Kendisinden önceki Türk devletlerinde olduğu gibi çeşitli din, ırk ve mezheplere mensup toplulukların dinî, hukukî, kültürel ve iktisadî hürriyetlerine sınırlandırma getirmeden yaşamlarını sürdürmelerine müsaade eden ve hiçbir zaman asimilasyon politikasına tenezzül etmeyen Osmanlı Devleti, fethedilen her yeri devletin ayrılmaz bir unsuru olarak kabul etmiş, o topraklar üzerindeki insanların kültürlerini, dinlerini dünya görüşlerini itibara almadan hepsini birbirine eşit haklara sahip vatandaşlar olarak birlik ve beraberlik içerisinde yaşamaları için fırsat tanımıştır[2].

Osmanlı Devleti'nde bulunan gayrimüslimlere tanınan söz konusu fırsatlar, belli bir nüfus yoğunluğu olan din ve mezhep mensuplarının, tarihi bir süreç içerisinde, belli ölçüde *millet* adı verilen otonom teşkilatlanmaya dönüşmesi sonucunu doğurmuştur. *Millet* tabiri ile etnik bir yapılanma değil, dinî kıstaslara uygun olarak bir araya gelmiş cemaat ifade edilmek istenmiştir. Yani, Osmanlı Devleti'nde kişinin inançları, milliyetini de belirlemiştir[3]. Diğer bir ifade ile *millet*, Osmanlı Devleti'nde dini toplulukların genel ismidir[4]. Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan beri hem yönetenleri, hem de yönetilenleri memnun eden "*millet sistemi*", XIX. yüzyılda bozulmuş ve etnik temele dayanan bir milliyetçilik şekline dönüşmüştür[5].

Muhtemelen Osmanlı Devleti'nde ilk önce Yunan, Sırp, Bulgar, Romen ve hatta Arap Ortodoks Hıristiyanlar, Rum milletini teşkil etmişlerdir. Daha sonraki dönemlerde, Yahudiler

---

[1] Erdal İlter, *Türkiye'de Sosyalist Ermeniler ve Silahlanma Faaliyetleri (1890-1923)*, Turan Yayıncılık, İstanbul 1995, s. 13.
[2] Ramazan Tosun, *Ermeni Meselesi Çerçevesinde Kayseri'de Ermeni Olayları*, Kayseri ve Yöresi Tarih Araştırmaları Merkezi Yayınları, Kayseri 1997, s. 1.
[3] İlter, s. 14.
[4] Ersal Yavi, *1856-1923 Erperyalizm Kıskacında Türkler Ermeniler Kürtler (Fotoğraf ve Belgelerle)*, Yazıcı Yayınevi, İzmir 2001[3], s. 32.
[5] İlter, s. 14.

ve Ermeniler de millet sistemi halinde teşkilatlanmışlardır. Bu söz konusu üç milletin dışında ilk etapta millet olarak kabul görmeyen veya sonraki dönemlerde tanınan Katolik ve Protestan gibi cemaatler de vardı. Osmanlı hukuku açısından devlet bünyesinde bulunan gayrimüslimler ister millet isterse cemaatler halinde bulunsunlar her halükârda, her türlü muhtariyetten istifade etmişlerdir. Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimlere tanınan muhtariyet, uzun asırlar devletlerarası bir antlaşmanın değil, bir iç hukuk düzenlemesinin sonucu olarak ortaya çıkmıştır[6].

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Ermeni, Rum ve Yahudi azınlıkları 1839 Tanzimat Fermanı'nın ilanından beri, kazandıkları siyasi haklarına sahip olmaya devam ederken, cemaat halinde teşkilatlanmış bulundukları için, din, mezhep ve medeni haklar bakımından, devletin müdahalesi olmadan kendilerini de yönetmişlerdir. Hatta durumu daha da ileriye götürerek devletin baskısının olmadığı hallerde bile büyük devletlere şikayet etme gibi yöntemler denemişler ve onların müdahalesi ile durumlarını daha da güçlendirme yolunu tutmuşlardır[7].

Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimlerin statüsü, İslam hukukuna göre belirlenmiştir. Buna göre; İslam devleti idaresinde yaşayan gayrimüslimler, devletin koruması altında bulunmaktadır. Bunların can, mal, ırz ve namusunu korumayı devlet üzerine almıştır. Güvence altına alınan bu unsurlara "*zimmî*[8]" adı verilmiştir. Zimmîler, bu korumaya karşılık, "*cizye*" denilen, sadece erkeklerden alınan bir vergi vermişlerdir. Bu verginin ödenmesinde kolaylıklar tanındığı gibi gayrimüslimlerin mali durumları da dikkate alınmıştır. Bu vergiyi vermek için buluğa ermiş, hür, akıllı, sağlıklı olma şartı aranmıştır. Çok fakir ve

---

[6] M. Akif Aydın, "Osmanlı'da Hukuk", *Osmanlı Devleti Tarihi,* c. II, Feza Gazetecilik A.Ş. Yayınları, İstanbul 1999, s. 424-425.

[7] İlter, s. 15.

[8] Bir ülke İslam devleti hakimiyetine geçtiği zaman burada bulunan gayrimüslimler ya İslam ülkesini terk edip diledikleri bir yere giderler ya da İslam devleti ile bir antlaşma yaparak bu antlaşmadaki esaslar dahilinde eski yurtlarında yaşamaya devam ederlerdi. Bu doğrultuda İslam devleti ile gayrimüslim unsur arasında yapılan antlaşmaya "zimmet antlaşması", antlaşma esaslarına taraf olan gayrimüslimlere de "zimmî" denirdi. Bu antlaşmayla zimmîler İslam hukukunun hükümlerine uymayı ve askerlik yapmama karşılığı da "cizye" denen bir baş vergisi vermeyi taahhüt ederdi. Buna karşılık İslam devleti de zimmîlere can ve mal güvenliğini taahhüt etmekte, kendi inançlarına göre yaşamalarına müsaade etmekteydi. Ayrıntılı bilgi için bz., Gülnihal Bozkurt, "İslam Hukukunda Zimmilerin Hukuki Statüleri", *Kudret Ayter'e Armağan, Dokuz Eylül Hukuk Fakültesi Dergisi,* c. 3, Sayı: 1-4, Ankara 1987, s. 115-156. ; Fahri Sakal, "Osmanlı Devletinde Zimmiler Hakkında Bazı Bilgiler", *Akademik Açı,* 1996/I, Furkan Kitabevi, Samsun 1996, s. 160-171. ; M. Zeki Pakalın, "Zimmiler", *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü,* c. III, İstanbul 1983, s. 563. ; Yusuf Oğuzoğlu, "17. Yüzyılda Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri Hakkında Bazı Bilgiler", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri Sempozyumu (8-12 Ekim 1984),* Atatürk Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Ankara 1985, s. 266-269.

çalışamayacak derecede yaşlı olanlar böyle bir uygulamaya dahil edilmemişlerdir. Buna mukabil, zimmîler askerlikten muaf tutulmuşlardır[9].

Osmanlı tarihçisi Ahmet Cevdet Paşa, gayrimüslim tebaanın ne kadar büyük bir serbestlik içinde yönetildiklerini *"Karye ve nahiyelerin hususi idaresi, ahalisi Müslüman ise imam ve muhtarlara; Hıristiyan ise papaz ve kocabaşılara verilirdi. Hıristiyanların pek çok işleri patrikhaneler tarafından Bab-ı Aliye arz ve tavsiye ile kolaylaştırtılırdı"* şeklinde özetlemiştir[10]. Müslümanlar orduda görev yapmakta, gayrimüslimler ise Müslümanların bu hizmetine karşı vergi vermekteydi. Ayrı dinden olanlar, devlet sınırları dahilinde kendi yasaları, mahkemeleri ve gelenekleri ile yanyana yaşamaktaydılar. Din görevlileri kendi dindaşlarıyla olan sorunlarda hükümete ayrı ayrı sorumluydular[11]. Tanzimat'a kadar Ermeni, Rum, Yahudi ve diğer gayrimüslim zümreler, İslam hukukunun kendilerine tanıdığı haklardan yararlanmışlar, bir kısım hukukî meselelerini kendi cemaat mahkemeleri aracılığı ile halletmişler, bunun yanında da devlete ait görevlerini yerine getirmişlerdir. Gayrimüslimlere, kamu düzenini ilgilendiren konularda İslam hukuk kuralları uygulanmış, aile ve miras gibi konularda da onlara kendi inançlarından kaynaklanan özel hukuk kuralları tanınmıştır[12].

Ermeniler, Kafkasların küçük bir bölgesinde dağınık olarak tarih boyunca o bölgeye hakim devletlere bağlı olarak yaşamak zorunda kalmışlardır. Dinî ve millî varlıklarını korumak için küçücük beylikler halinde bulunan Kafkasya'ya hakim İran, Bizans, Gürcü, İlhaniler, Selçuklular ve daha sonra diğer Türk devletlerine bağlı olarak bulundular[13]. Söz konusu bölgede tarih boyunca çoğunluk olamadıkları gibi bağımsız bir devlet de kuramamışlardır. Aynı zamanda mezhep yönünden de parçalanmış oldukları için millî kültürünü muhafaza edememişler ve Türk kültürünün tesirinde kalmışlardır[14]. Bölgeye hakim devletlere tabi olarak yaşayan Ermeniler, bağımsızlıkları için mücadele vermelerine rağmen, bölgenin siyasî ve stratejik önemi, kuvvetli devletlerin devamlı geçit ve mücadele sahası

---

[9] Abdurrahman Çaycı, "Türk-Ermeni İlişkilerinde Gerçekler", *Tarihi Gelişmeler İçerisinde Türkiye'nin Sorunları Sempozyumu (Dün-Bugün-Yarın), 8-9 Mart 1990*, T.T.K. Yayınları, Ankara 1995, s. 79.
[10] Ümit Meriç Yazan, *Cevdet Paşa'nın Toplum ve Devlet Görüşü*, İnsan Yayınları, İstanbul 1992, s. 112.
[11] Oral Sander, *Siyasi Tarih İlkçağlardan 1918'e*, İmge Yayınları, Ankara 1984, s. 202.
[12] Abdulkadir Şener, "İslam Hukukunda Gayr-i Müslimler", *Türk Tarihinde Ermeniler*, Dokuz Eylül Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İzmir 1983, s. 41-42.
[13] Sadri Karakoyunlu, *Bayburt Tarihi*, Kültür Ofset Limitet Şirketi, Ankara 1990, s. 300.
[14] Rıza Karagöz, "Canik Sancağı'nda Ermeni Çetelerinin Faaliyetleri (1894-1896)", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Sayı: 11, Samsun 1998, s. 99.

olması gibi nedenlerden dolayı birleşme, bir bölgede toplu olarak yerleşme, devamlı ve bağımsız bir devlet olma imkanını bulamamışlardır[15].

Anadolu'da Türk fethinin başlamasıyla beraber, Bizans Devleti'nin ve büyük toprak sahiplerinin her türlü siyasî ve iktisadî baskılarından bıkan Ermeniler, söz konusu unsurlar karşısında Türkleri kurtarıcı olarak görmüşlerdir[16]. Selçuklu yönetimi altında geniş bir hürriyete, dinî inanç ve ibadetlerde serbestliğe sahip Ermenilerin, Bizans Devleti'ne karşı Selçuklulara yardım ettikleri bilinmektedir[17].

Osmanlı Devleti'nin bu bölgelere hakim olduğu dönemlerde de Ermenilere karşı hoşgörülü davranışlar ve tutumlar aynen devam ettirilmiştir. Osman Bey, Ermenilerin Bizans zulüm ve baskısından korunmaları maksadıyla Anadolu'da ayrı bir toplum olarak örgütlenmelerine izin vermiş ve Kütahya'da ilk Ermeni dinî merkezini kurdurmuştur. Bursa'nın fethiyle beraber dinî merkez buraya nakledilmiştir[18]. Rumların Ermenileri sevmediklerini ve onları bir şekilde ezdiklerini, Ermenileri bir arada tutmayarak memleket içerisinde darmadağınık bulunduklarını, hatta memleket dışına sürdüklerini ve İstanbul'da onlara sanat ve ticaret alanında asla yer vermediklerini gören Fatih Sultan Mehmet, ülkenin değişik alanlarında fakir ve hakir durumda olan Ermenileri yer yer cemaat haline getirmiştir[19]. Fatih Sultan Mehmet 1461'de Ermenilerin Bursa'daki dinî lideri Hovakim'i İstanbul'a getirterek, Rum Patrikliği'nin yanında, bir de Ermeni Patrikliği ihdas etmiştir[20]. Böylelikle Osmanlılar Batı Anadolu'ya yerleşmeye başladıktan sonra Kütahya ve Bursa'daki Ermeni ruhani reisliklerini tanımışlardır[21]. 1514'te Yavuz Sultan Selim Tebriz'den getirttiği birçok Ermeni sanat ehlini İstanbul'a yerleştirmiştir[22].

---

[15] Dikran Kevorkyan, "Uluslararası Terör Karşısında Türk Ermenilerin Düşünceleri", *Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyunu*, Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İzmir 1983, s. 115.
[16] Sadi Koçaş, *Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri*, Ankara 1967, s. 55.
[17] Recep Şahin, "Tarih Boyunca Türk Devletleri'nin Ermeni Politikaları", *Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyunu*, Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İzmir 1983, s. 99-101.
[18] Mim Kemal Öke, *Ermeni Sorunu 1914-1923*, T.T.K. Yayınları, Ankara 1991, s. 68.
[19] Kazım Karabekir, "Ermeniler Nereden Geldiler Nereye Gidiyorlar (VIII)", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı: 25, (Mart 1987), s. 70.
[20] Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, İstanbul 1987, s. 149. ; Nejat Göyünç, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*, Belge Yayınları, İstanbul 1983, s. 49.
[21] Çaycı, s. 79.
[22] Karabekir, s. 70.

Bu doğrultuda diğerleri gibi Ermeniler, Osmanlı devlet yapısı içerisindeki yerlerini aşama aşama elde ettiler. Ermeniler ilk olarak Fatih Sultan Mehmet tarafından, daha sonra II. Mahmut döneminde bir millet olarak kabul edilmişlerdir[23]. Çok uluslu bir yapıya sahip olan Osmanlı Devleti'nde Ermeniler, diğer milletlere göre her zaman daha tasasız ve mutlu bir hayat sürmüşlerdir[24]. Ermeni tarihçi Oscanyan Ermenileri; "*Türkiye'de günlük hayatın esasını teşkil ediyordu. Zira pek uzun süredir hizmet etmekten ziyade idare etmeye alışmış olan Türkler, sanayiin bütün dallarını onlara bırakmışlardı. Dolayısıyla Türkiye'deki bankerler, tüccarlar, mekanikler hep Ermeniydi. Diğer taraftan da onlarla Müslümanlar arasında his benzerliği ve menfaat birliği vardı. Ermeniler, Türklere rahatça uymuş ve emniyetlerini kazanarak en nüfuzlu reaya olmuşlardır*" şeklinde ifade etmiştir[25].

Türklerle Ermeniler, benzer sosyal ve ekonomik koşullar altında yaşamışlar ve bunun doğal bir sonucu olarak ortak bir kültürün temsilcileri konumuna gelmişlerdir. İki toplumun birbirini seven gençleri arasında din, birleşmeye engel bir etken gibi görülmüştür. Seven delikanlı, Ermeni kızı Ahçik'le evlenebilmek için onu kendi dinine yani Müslümanlığa dönmeye çağırmaktadır. Belki kendisi de bu aşk için dinini değiştirmeye razı olacaktır. Ama kamunun baskısından, kınanmaktan çekinmektedir:

"*Gel kız Müslüman ol alayım seni,*
Ben dinimden dönsem el kınar beni[26]." dizelerinde bu durumu özetlemiştir.

Burada Ahçik, İslam eline çağrılmakta ya da Ahçik'in Müslümanlığı kabul etmesi istenmektedir. Ama bu durum, her zaman böyle değildir. Nitekim bir başka türküde delikanlı Ermeni olmayı, yine Ahçik'e kavuşmak için onun dinine girmeyi dahi kabul eder görünmektedir.

"*Bahçelerde mor meni,*
Verem ettin sen beni,
Ya sen İslam ol Ahçik,
Ya ben olam Ermeni[27]" dizeleri de bunu açıkça teyit etmektedir.

---

[23] Ali Karaca, *Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa (1838-1899)*, Eren Yayınları, İstanbul 1993, s.29.
[24] *Talat Paşa'nın Anıları*, Haz. Alpay Kabacalı, İletişim Yayınları, İstanbul 1994, s. 87.
[25] Kâmuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1988, s. 87.
[26] Zeki Arıkan "Türk-Ermeni Kültür İlişkileri Üzerine", *Eğitim*, (özel sayı), Sayı: 38, (Nisan 2003), s. 52.
[27] Arıkan, s. 52.

Aralarında mezhep birliği olmaması, yaşadıkları yerlerde ekseriyet teşkil etmemeleri, Türklerin hoşgörülü idaresi sebebiyle, Ermeni Cemaati diğer azınlıklara göre Türklerle en fazla kaynaşan topluluk niteliğini taşımaktadır. Ermeniler arasında Türk folklor ve adetleri, Türk mutfağı yayılmıştır. İki unsur arasında bir güven ortamı söz konusudur. Öyle ki; hacca giden Müslümanlar, işlerinin yürütülmesini Ermenilere bırakabiliyor, taşraya giden Ermeniler de servetlerini Türk komşularına emanet edecek kadar iyi ilişkiler içerisinde bulunmuşlardır[28].

1882 yılında ölen Ermeni âşık *Emir*'in söylediği, Ermenice bir dörtlüğün Türkçe çevirisi iki toplum arasındaki birlikteliğin ne kadar derin olduğunu açıkça ortaya koymaktadır[29]:

"Din ayrı, möhkem gardaşıg
Senin bahtına benzerik
Gol bir, el bir eliyek, birlikte dağık (dağız)
Ayrılıgda nazik bir goluk (kuluz)."

Osmanlı Devleti içerisinde yaşayan Ermeniler üzerinde ilk defa Fransız Katolik misyonerler faaliyette bulundular. Katolik misyonerlerin faaliyetleri sonucunda 1630'lu yıllarda bazı Ermenilerin mezhep değiştirmeye başladıkları görüldü. Fakat Ermeni Patriği tekerrür eden bu hareketleri hükümet nüfuzu ile kırmayı başardığı gibi Katolik papazların ülke dışına atılmasını ve açtıkları matbaaların kapatılmasını sağlamıştır (1702-1706). Bununla birlikte XIX. yüzyıl başlarında Bükreş Antlaşması (1811) ile bazı Ermenilerin açıkça Katolikliğe geçtikleri ortadadır. Osmanlı Devleti, bu duruma bir süre sessiz kalmıştır[30].

Ermeni cemaatinin ekonomik durumları son derece iyi bir seviyede olmuştur. Köydekilerin toprakları olup, şehirdekiler de mültezimlik, müteahhitlik, bankacılık, sarraflık, kuyumculuk ve dış ticaret gibi mesleklere hakim olmuşlardır. Tıp ve tiyatro alanları da onların elinde bulunup, ülkenin en varlıklı vatandaşları konumunda olmuşlardır. Devletin her kademesinde, özellikle saray hizmetlerinde ve dış işlerinde istihdam edilmişlerdir[31].

---

[28] Çaycı, s. 80-81.
[29] Fikret Türkmen, "Türk-Ermeni Âşık Edebiyatı", *Osmanlı Araştırmaları*, c. III, (1982), s. 20.
[30] Bunun nedeni Napolyon Bonapart'ın bütün Avrupa'yı sarsması ve buna mukabil Türk-Fransız dostluğunda aranmalıdır. Çünkü Osmanlı Devleti, dış dünya ile yakın temasa geçtiği bu noktada kendisine en yakın unsur olarak gördüğü Fransa'yı, karşısına almayı uygun bulmamıştır. Ayrıntılı bilgi için bz. Karabekir, s. 70-71.
[31] Çaycı, s. 81.

Ermenilerin XIX. yüzyılın başlarından itibaren ulaşmış oldukları refah düzeyi, "*Tanzimat'la başlatılan liberal muhtevalı*" reformlarla birlikte Türklerin kendilerine olan güvenleri sayesinde azami derecede artmıştır. Ermeniler, Tanzimat düzenlemelerinin gayrimüslimlere sağladığı hak ve imtiyazlardan yararlanırlarken, bu düzenlemelerin uygulanmasında devletin en büyük yardımcısı olmuşlardır. Bu durum, onların diğer gayrimüslim unsurlara nazaran daha üstün bir statü edinmelerini sağlamıştır[32]. 1839 Gülhane Hatt-ı Hümayûnu ve Islahat Fermanı ile Ermeni cemaati de siyasî, askerî, sosyal, kültürel ve ekonomik bir ivme kazanmıştır. Gayrimüslimlerin lehlerinde yapılan bir takım değişikliklerin ardından Eğitim seferberliğine girişilirken merkez ve taşrada yayınlanan Ermenice gazetelerin sayıları artmıştır[33].

Tanzimat Dönemi'nde Ermeni cemaatine kendi işlerini bizzat kendilerinin halledebilmeleri için *"Nizamname-i Millet-i Ermeniyan"* başlıklı bir düzenleme bahşedilmiştir. 29 Mart 1863'te yürürlüğe giren bu nizamname ile Ermeniler dinî, sosyal ve millî meselelerini serbest bir şekilde kendi meclisleri kanalıyla çözümlemek, din adamlarını, öğretmenleri serbestçe tayin etmek imkanını kazanmışlardır. Bu nizamname Ermeni Cemaatine adeta bağımsız devlet statüsünde, cemaatle ilgili bütün işlerini, tam bir serbestlik içerisinde çözümleme imkanını vermiştir[34]. Diğer bir ifade ile nizamname, genel olarak patriğin ve *asillerin* elindeki iktidarın, Ermeni cemaati ile paylaşılması sonucunu ortaya koymuştur[35]. Ermeni Milleti Nizamnamesi, "Ermeni asillerin tahakkümünü" ortadan kaldıran bir düzenleme şeklini almıştır[36]. Katolik ve Protestan *Ermeni milletleri*'nin ortaya çıkması, diğer taraftan patrikhane yetkilerinin bir kısmının nizamnameyle Ermeni toplumunun eline geçmesi, Ermeni Patrikhanesi'ni yeni arayışlara sevk etmiştir. Osmanlı sınırları içinde, devlete bağlı ve muhtar bir Ermenistan düşüncesi Ermeni cemaati içinde işlenmeye başlanmıştır[37].

Söz konusu düzenlemeler ile Osmanlı Devleti'nde Ermenilerin dinî ve toplumsal işleri, okulları ve cemaatlerine ilişkin konuların idaresi, Ermeni Patrikhanesi'ne bırakılmıştı. Ermeni

---

[32] Bayram Kodaman, *Şark Meselesi Işığı Altında Sultan II.Abdülhamit'in Doğu Anadolu Politikası*, İstanbul 1983, s. 75.
[33] Ercüment Kuran, "Ermeni Meselesinin Milletlerarası Boyutu", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri Sempozyumu (8-12 Ekim 1984)*, Atatürk Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Ankara 1985, s. 19-20.
[34] Çaycı, s. 82.
[35] Gülnihal Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasî Gelişmelerin Işığı Altında Gayrımüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)*, T.T.K. Yayınları, Ankara 1989, s. 175.
[36] Erdal İlter, "Ermeni Kilisesi ve Terör", *Eğitim*, Sayı: 33, (Nisan 2003), s. 78.
[37] Gürün, s. 94.

Patriği toplumun sadece uhrevî değil, aynı zamanda dünyevî lideri olarak tanınmıştır. Dinî yetkisini, Ermeni kilisesinin[38] bütün başpiskopos ve piskoposları gibi Eçmiyazin Katogigosu'ndan alıyordu. Patrik, kendi tayin ettiği piskoposları keyfince azledebiliyordu. Onların Katogigostan almış oldukları piskoposluk hüviyetlerini kaldırmaktan başka, kendi bölgelerini idare etme haklarını ellerinden alabiliyordu. Patriğin bunların yanında haraç vergisinin toplanmasını temin etmek ve hâkim sıfatıyla Ermeniler arasındaki çeşitli ihtilafları halletmek gibi görev ve ayrıcalıkları da vardı[39].

Bu nizamname, Rusya'nın 1836'da çıkarmış olduğu *"Ermeni Teşkilat Kanunu"* ile mukayese edildiğinde, şunlar gözlemlenmektedir: Rusya'daki düzenleme Ermeni cemaatini asimile etmeye, din ve kültürlerini eritme amacına yöneliktir. Osmanlı Devleti, 1863 Nizamnamesi ile tam aksine Ermeni cemaatine dinlerini, dillerini, kültürlerini geliştirme, kendi aralarında birlik ve dayanışma sağlama, laik öğretim ile aralarında milli bilinci geliştirme imkanı vermiştir[40]. Osmanlı Devleti içerisinde yaşayan Ermeniler huzur ve refah içerisinde yaşarlarken Rusya'da yaşayan Ermenilerin durumu çok daha farklı bir seyir almıştır. Rusya'da Ermeniler, Ortodoks yapılmak için zorlanmışlar, buna karşı çıkanlar hapse atılmış, Sibirya'ya sürülmüşlerdir. Katoligosa bağlı vakıflar, mektepler ve dinî kurumlar müsadere olunuyor, kapatılıyordu. Ermenice eğitim ve yayın yasaklanmıştı. Dinî ayinler kontrol altına alınmıştı. Ermeni köy ve kasabaları bakımsız bırakılmıştı. Tüm bu olumsuzluklara dayanamayan bazı Ermeniler Avrupa'ya kaçmışlar, İngiltere ve Fransa'ya sığınmışlardır. Ermenilerden asker alınarak, en uzak ve en sıhhatsiz yerlere gönderilmişlerdir[41].

---

[38] Hıristiyanlık Ermeniler arasına IV. yüzyıl başlarında, esasen bir İranlı olan Gregor Lusavoriç tarafından getirilmiştir. Böylelikle; bu şahıs Ermenilerin ilk ruhanî reisi olarak kabul görmüştür. Lusavoriç kendi mezhebini yani, Gregoryan mezhebi kurmuştur. Dinî bir öğreti olarak doğu Hıristiyanlığının ilk temsilcisi niteliğini kazanmıştır. Ermeni dinî liderleri kendilerine, Ermenice "*Milletin Temsilcisi*" manasına gelen, "*Katogigos*" unvanını vermişlerdir. Katogigosluk merkezi önce, Osmanlıların "üç kilise" dedikleri Eçmiyazin'de ihdas edilmiştir. Bir ara Katogigosluk merkezi, Van gölündeki Akdamar adasına ve Rumkale'ye nakledildiyse de bir süre sonra tekrar Eçmiyazin'e dönülmüştür. Böylece Ermeni kilisesinde üç ayrı dinî merkez ve katogigos ortaya çıkmış oldu: Eçmiyazin, Rumkale, Akdamar. Rumkale'deki merkez 13. yüzyılda Sis'e nakledilmiştir. Osmanlı Devleti, Sis ve Akdamar katogigosluklarını, İstanbul ve Kudüs Ermeni patrikhanelerini uzun yıllar bünyesinde barındırmıştır. 1895 yılına kadar Eçmiyazin, Akdamar, Sis katogigoslukları olmak üzere üç büyük kilise doğmuş, bunların dışında biri İstanbul'da, diğeri de Kudüs'te olmak üzere iki patriklik ihdas edilmiştir. Ermeni kilisesinde ruhanî dereceler şu şekilde idi: Katogigos, patrik, episkopos, vartabed, papaz. Ancak bu hiyerarşinin Osmanlı Devleti bünyesinde uygulanmadığını görmekteyiz. Zira, İstanbul patrikliği, Osmanlı Devleti'nde Ermenilerin başı olarak kabul edilmiş; Sis ve Akdamar katogigosluklarına nazaran en güçlü dinî lider konumunda bulunmuştur. Bu konuda geniş bilgi için bk. Erdal İlter, "Ermeni Kilisesi...", s. 76-77.

[39] Gürün, s. 89-90.

[40] Çaycı, s. 82.

[41] Karabekir, s. 71.

1856'da yayınlanan Islahat Fermanı ile Osmanlı teb'ası olan Gayrimüslimler lehinde yapılan düzenlemelerle onlara birçok yeni hukukî haklar tanındı. Devletin birçok kurum ve kuruluşlarında bu fermanla beraber Gayrimüslim unsurlara yer verilmeye başlandı. 1856'dan sonra Ermenilerden, en büyük mülki rütbe olan "vezirlik" payesini alanlar görülmüştür[42]. Bunun yanında Avrupa'da bir çok elçiliklerde de görev almışlardır[43]. Ermeniler, zamanla devlet idaresinde güven ve sadakat gerektiren her türlü görevlere getirilmişlerdir. III. Selim döneminde Dadyan ailesi, II. Mahmut döneminde Düzyan ve Balyan aileleri devletin her kademesinde memurluk yapmışlar, hatta içlerinden nazırlığa kadar yükselenler olmuştu[44]. Tanınmış Ermeni aileleri İstanbul'da çok iyi şartlarda yaşamaktaydılar. İstanbul'da gerek Gregoryan ve gerekse Ermeni Patrikleri devlet protokolüne sahipti[45]. Bu dönemde Ermenilerin önemli devlet makamlarında görevlendirilmesinde Osmanlı Devleti'nin Rumlara karşı güvenlerinin kalmaması önemli bir rol oynamıştır. Çünkü Mora isyanlarından sonra Bâb-ı Âli'nin hizmetindeki Rum memurlar ve tercümanlar görevlerinden ayrılmaya başlamışlardır. Bunun üzerine boşalan memuriyetlere Rumların yerine yabancı himayesinde bulunmayan ve devlete güven telkin eden Ermenilerin tayini tercih edilir olmuştur[46].

Osmanlı tebaası olan Ermeniler, Müslümanlar vatanın korunması uğruna savaşlarda canlarını feda etmekte ve bu nedenle ülke ekonomisi içinde önemli bir yer bulamazken bu sahada etkin yerler tuttukları gibi, kendilerine tanınan imtiyazlar dolayısıyla mektepler açarak cemiyetler ve şirketler kurarak refah ve servetlerini temin ettiler[47]. 1877/1878 Osmanlı-Rus savaşına kadar Ermeniler, Osmanlı Devleti dahilinde refah ve huzur içerisinde yaşadılar; ticaret, sarraflık ve kuyumculuk gibi mesleklerle zengin oldular. Osmanlı ekonomisinin dinamosu oldular. Ermeni tarihçi Oscanyan "*...Türkler, sanayinin bütün dallarını onlara Ermenilere bırakmışlardır. Bu sebeple Türkiye'deki bankerler, tüccarlar, makineciler hep Ermeni idi*[48]" şeklinde ifade ettiği düşünceleriyle bu durumu ortaya koymuştur.

---

[42] Yılmaz Öztuna, *Osmanlı Devleti Tarihi*, c. I, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1998, s. 576.
[43] Ayrıntılı bilgi için bk. Altan Deliorman, *Türkler'e Karşı Ermeni Komitecileri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1973, s. 59-60.
[44] Uras, s. 150.
[45] Öztuna, s. 576-577.
[46] *İngiltere ve Ermeniler*, Çeviren ve Yayına Hazırlayan: Bayram Kodaman , Bilgi Yayınevi, Ankara, 1994, s. 19.
[47] *Ermeni Komitelerinin Âmal ve Harekât-ı İhtilâliyyesi*, Haz. Erdoğan Cengiz, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1983, s.16.
[48] İsmet Binark, *Ermeniler'in Türkler'e Yaptıkları Mezalim ve Soykırımın Arşiv Belgeleri*, TBMM Yayınları, Ankara 2001, s. 5.

Ermeniler vergilerini ödedikleri ve kamu düzenini bozmadıkları sürece din ve vicdan hürriyeti ve kültür bütünlüğü içerisinde normal mesleki yaşamlarını sürdüren bir imkana sahip oldular[49]. İdarî alanda devletle olan münasebetlerini, Türkler gibi kendi aralarından seçtikleri kethüdaları aracılığıyla sağlarlardı[50].

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşının sona ermesiyle beraber Avrupa devletlerinin destek ve himayelerini fark eden Ermenilerin durumlarında bir değişiklik ortaya çıktı. Ermeniler, daha önceki dönemlerde olduğu gibi Türk vatandaşı gibi idarî ve ekonomik eşit şartlar içerisinde yaşama yerine, bağımsızlık mücadelesi verme yönünde bir eğilim içerisine girdiler. Berlin Antlaşmasından sonra Anadolu'nun çeşitli alanlarında bağımsız bir Ermeni devletinin kurulması için her türlü yolu mübah saydılar[51].

Ermeni meselesinin siyaset sahnesine çıkmasının 1878'den sonra olduğu doğrudur. Bununla birlikte bazı Ermeniler çok daha önceleri Osmanlı Devleti idaresinden kurtulmanın yollarını aramışlar, kendilerine destek bulmak için çabalamışlardır. Örneğin; 1562'de aslen Tokatlı olan Abgar adlı bir Ermeni aralarında oğlunun da bulunduğu bir heyet ile birlikte Roma'ya papayı ziyarete gitmiştir. Bu ziyaret esnasında Roma'nın bir teklifi olmuştur. Roma'nın teklifi, Abgar'ın, dönüşünde Ermeni kralı ilan edilmesidir. Buna karşılık Ermeni kilisesinin Roma'nın hakimiyetini tanıması istenmiştir. Ancak Roma ruhbanının bu girişimi sonuçsuz kalmıştır[52].

Yukarıda verilen kısa bilgilerden 1875'lere kadar bir Ermeni probleminin olmadığı, Ermenilerin refah ve huzur içinde yaşadıkları, kendi içişlerini çok geniş bir şekilde kendilerinin yönettikleri ve Türklerle ilişkilerinin son derece dostane olduğu anlaşılmaktadır. Durum böyle iken XIX. Yüzyılın son 10 yılında bu ilişkilerin yönü değişmiş, düşmanlığa kadar gitmiştir. Ermeniler, kendilerini *millet-i sadıka* olarak nitelendiren Osmanlı Devleti'ne karşı mücadeleye girişmişlerdir. Ancak bunda muvaffak olamamışlardır.

---

[49] Bahattin Yediyıldız, "14. ve 19. Asırlarda Gayr-i Müslimlerin Türk Toplumu İçindeki Yeri", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri Sempozyumu (8-12 Ekim 1984)*, Atatürk Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Ankara 1985, s. 146.

[50] Oğuzoğlu, s. 266-269.

[51] Karabekir, s. 72.

[52] Louse Nalbandian, *The Ermenian Revolutionary Movement. The Development Of Americian Political Parties Through The Nineteenth Century*, University Of California Press, Los Angeles 1963, s .19.

Paris Türk Büyükelçiliği'nin 21 Nisan 1895 tarihli telgrafından anlaşıldığı üzere; Avrupa'da çıkarılan *Des Debates Gazetesi*'nde yayınlanan bir makalede, Ermenilerin başarısızlığının nedenleri üzerinde durulmuştur. Gazetede yer alan makaleden anlaşıldığı kadarıyla Ermenilerin başarısızlığı şu faktörlere bağlanmıştır:

1- Ermenilerin iddia ettikleri şekilde tarihte bir rol oynamamış olmaları,

2- Oturdukları yerlerde çoğunluk oluşturamamaları,

3- Ermenilerin tüccar olarak Kürtleri istismar etmeleri ve bunun sonucu olarak, Kürtlerin kendilerini sömüren bu Ermenilere kızarak misillemede bulunmalarıdır[53].

Ermeniler, bağımsızlıklarına ulaşan bazı Avrupa devletlerini örnek almıştır. Buna rağmen, *Des Debates Gazetesi*'nde yayınlanan söz konusu makalede, Ermenilerin, Bulgarlar, Yunanlılar, Romenler gibi bağımsızlığa ulaşacak imkanlardan mahrum olduklarından bahsedilmiştir. Bu nedenle bahsedilen Avrupa devletleri gibi bağımsızlık elde etmelerinin imkansız olduğuna dikkat çekilmiştir. Makalede bu durum şu şekilde belirtilmiştir[54]:

1- Avrupa'da bu milletler, daha önce birer devlet halini almış iken, ülkeleri Türkler tarafından ele geçirilmiştir. Ermeniler ise; İranlıların ve Türkmenlerin hakimiyeti altında yaşayarak, bir devlet teşekkülü oluşturamamışlardır.

2- Bağımsızlığa ulaşan Avrupa devletleri, yer aldıkları coğrafyada her zaman toplu ve örgütlü bir halde bulunurlarken, Ermeniler ise dağınık bir halde yaşamışlardır.

3- Ermenilerin bir kısmı Rusya'da ve bir kısmı da Osmanlı ülkesinde yaşamışlar. Bununla birlikte bu iki coğrafya arasında bir fiziki birliktelik ve ortak hareket sağlayamamışlardır.

Her ne kadar bağımsızlık elde eden bazı Avrupa devletleri Ermenilere, birer örnek teşkil etmişseler de Ermenilerin, bağımsızlığının sağlanması noktasında bu unsurlar kadar şanslı olduklarını söylemek mümkün olmamıştır[55].

---

[53] *O.B.E.*, c. 28, b. 100, İstanbul 1991, s. 165-252.
[54] *O.B.E.*, c. 28, b. 100, İstanbul 1991, s. 165-252.
[55] Süleyman Kocabaş, *Ermeni Meselesi Nedir Ne Değildir?*, Vatan Yayınları, Türkiye Üzerinde Ermeniler Serisi I, İstanbul 1963, s. 23.

BİRİNCİ BÖLÜM

ERMENİ MESELESİNİN ORTAYA ÇIKMASI VE BERLİN ANTLAŞMASI (1878)

A- Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkmasında Etkili Olan Unsurlar

Sanayi inkılabı, mevcut toplumsal yapıları sona erdirirken, ürettiği koşulların gereksinimleri de yeni bir toplumsal örgütlenmeyi ve yönetim anlayışının düzenlenmesini beraberinde getirmiştir. Bu gelişmenin doğal bir sonucu olarak, yaşam alanındaki türdeşliğe dayanan "ulus kurgusu[1]" endüstri ilişkilerinin yaşandığı her coğrafyada boy göstermiş ve ardından da "milli devletler" ortaya çıkmıştır. Endüstriyel ilişkilerin henüz canlanmadığı coğrafyalar ise söz konusu gelişmelerden, tarihsel akışın doğal seyriyle değil de kolonist anlayışa sahip devletlerin hızlandırıcı etkisiyle yeni ve farklı bir boyut kazanmıştır. Emperyalizme dayanan bir anlayışı ilke edinen bazı Avrupa ülkeleri, üretilen artı ürünü pazarlayacak, buna mukabil ülkesinde olmayıp da ihtiyaç duyduğu hammaddeleri ülkelerine getirebilecek bir sistem kurmayı gerekli görmüşlerdir. Yani, kurdukları ekonomik sistem gereğince her zaman ihtiyaç duyacakları pazar ve hammadde ihtiyaçlarını sorun olmaktan çıkarmak amacıyla bütün dünyanın siyasi yapısında farklılıklar meydana getirmeyi doğru bulmuşlardır ki; bu nedenle dünyayı yeniden paylaşma ve yeniden yapılandırmaya yönelik politikalar üretmeye başlamışlardır. Bu sistemin merkezine, zorunlu bir hizmet döngüsüne amade, yeniden canlandırılacak ve kendi lehlerinde bilinçlendirilecek, suni ve temelsiz "şube-millet" yerleştirmeyi esas almışlardır. Bu sistemi yerleşik ve geleneksel otoritelerin olmadığı yerlerde güçleriyle, diğer emperyalist anlayışın temsilcilerinin bulunduğu ya da direndiği yerlerde ise diplomatik, teknolojik, bilgi ya da değer aktarımlarıyla ve hatta borçlandırarak(!) yeryüzünün önemli noktalarını kontrollerine ve hizmetlerine almaya çalışmışlardır. Milli devlet anlayışına ya da milli örgütlenmeye henüz hazır bulunmayan topluluklar arasında dengesiz eylemler üretmeye başlamışlardır ki; bu anlayış etrafında ya sömürgeciliğin işbirliği olan kültürü güçlendirmişler ya da şiddete yönelik bir görünüm sergilemişlerdir. Bu gelişmelere paralel olarak Ermeniler de sanayi ilişkilerinin tarihi koşulları değiştirmesiyle doğal ve milli esasa dayanan bir örgütlenme sürecine girmişlerdir. Zamanla yaratılan ve dünya siyasetinin her zaman gündemini meşgul edecek olan Ermeni meselesi de

[1] "ulus kurgusu" için bn., Şener Aksu, *Tarih ve Devrim*, Kocaeli Üniversitesi Yayınları, Kocaeli 2003[3], s. 15-21.

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU DOKÜMANTASYON MERKEZİ

Osmanlı Devleti açısından her zaman sırtında bir siyasî, askerî, ekonomik, idarî ve diplomatik bir yük halini almış; sonuçsuz, halledilmesi güç bir mesele haline dönüşmüştür[2].

Batılı devletlerin oluşturmaya çalıştığı bu hassas ve tehlikeli politik arenada, Osmanlı Devleti'nin zayıflama gösterdiği dönemlerde, hemen her konuda Avrupa'nın müdahalesi baş gösterince Türk-Ermeni ilişkilerinde bir bozulma başlamıştır. Batılıların, özellikle misyoner din adamı kisvesinde Osmanlı Devleti sınırları dahiline soktuğu provokatörlerin ve *ajitörler*in faaliyetleri ile Ermenileri dinî, ticarî, kültürel, sosyal ve siyasî açılardan Türk toplumundan uzaklaştırma çabaları; diğer taraftan ülke içinde ve dışında kurulan, teşkilatlanan, teçhizatlanan, silahlanan Ermeni komitelerinin ve Patrikhane ile kiliselerin menfaatleri doğrultusunda gayretleri sonucunda Ermeni toplumu tedricen Türk toplumundan koparılmaya çalışılmıştır. Böylece çoğu kez Türklerin zararlı çıkacağı kanlı olaylar başlamıştır. Doğu Anadolu'da başlatılan ve İstanbul'a kadar ulaşan isyan hareketlerinde binlerce Türk ve Ermeni hayatlarını kaybetmişlerdir[3].

Çeşitli amaçlara en iyi hizmeti sunmayı genel bir prensip edinen ve Avrupa devletlerinin her türlü istek ve buyruklarına hazır ve nazır olmayı gerektiren bu meselenin çıkışını dar bir alana sıkıştırarak ele almak yanlış olur. Çünkü tarihe malolan bir olayın ortaya çıkmasında siyasî, sosyal, kültürel, ekonomik, etnik, coğrafik, stratejik ve dinî pek çok unsur etkili olabilir. Bu nedenle tarihi olayları daha geniş bir perspektiften ele almak, etraflıca düşünmek gerekir. Dolayısıyla Ermeni meselesinin nedenlerini ayrı ayrı ve genel olarak ele almayı uygun gördük.

1- Şark Meselesinin Etkisi

"*Şark meselesi*" tarihî literatürde, "*Düvel-i muazzama'nın Osmanlı Devleti'ne karşı bazen ayrı ayrı, bazen de müştereken yürüttüğü ve takip ettiği dış politikanın veya diplomasinin adıdır*[4]" şeklinde de tanımlanmaktadır. Cevdet Küçük ise Şark meselesini; "*Osmanlı İmparatorluğu idaresinde yaşayan çeşitli milletlerin istiklalini temin maksadıyla,*

---

[2] [2] Şener Aksu, "Uluslaşma Süreçleri Açısından Ermeni Sorunu", *Eğitim*, (özel sayı), Sayı: 38, (Nisan 2003), s. 44.

[3] Hüsamettim Yıldırım, *Ermeni İddiaları ve Gerçekler*, Sistem Ofset Yayınları, Ankara 2000, s. 7.

[4] Bayram Kodaman, "Şark Meselesi ve Tarihi Gelişimi", *Tarihi Gelişmeler İçinde Türkiye'nin Sorunları Sempozyumu (Dün, Bugün, Yarın), (Ankara 8-9 Mart 1990)*, TT.K. Yayınları, Ankara 1990, s. 59. ; Cevdet Ergül, *II. Abdulhamit'in Doğu Politikası ve Hamidiye Alayları*, Çağlayan Yayınları, İzmir 1997, s. 27.

iktisadî, siyasî, dinî ve bunun gibi sebepleri ileri sürmek yoluyla ortaya atılan tarihi meselelerin tümü" olarak tarif etmektedir[5].

Şark meselesi: Viyana Kongresi'nden (1815) kalma bir terimdir. Napoleon Bonapart'ın altüst ettiği Avrupa'ya yeni bir düzen vermek amacını güden bu kongrede özellikle Rus delegeleri Osmanlı İmparatorluğu'nun Hıristiyan halklarının durumuna dikkat çekmek amacıyla bu terimi bolca kullanmışlardır. *Şark meselesi* terimi, kimi zaman Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü korumak, kimi zaman devletin Avrupa'daki topraklarını paylaştırmak, kimi zaman da bu devleti tümü ile ortadan kaldırmak anlamlarına gelecek şekilde oldukça yaygın bir kullanım alanı bulmuştur[6].

Bayram Kodaman, Şark meselesini üç safhada ele almaktadır. Birinci safha; Türklerin Ortadoğu'ya gelişi, batıya yürüyüşünden ibarettir. İkinci safha; Türklerin batıya yürüyüşünün durdurulması ile beraber doğuya çekilişinin ihtiva eder. Bu safhayı iki başlık altında toplamak mümkündür:

1- Balkanlardan Türkleri atmak ve Hıristiyan halkı Türk hakimiyetinden kurtarmaktır. Bu safha da kendi içinde üç döneme ayrılır: Reform, muhtariyet (otonom) ve istiklal dönemleri.

2- Balkanlarda Türk olmayan unsurları Osmanlı Devleti'nden ayırmaktır.

Şark meselesinin üçüncü safhasını ise Asya'daki Hıristiyanları kurtarmak olarak nitelendirmektedir[7].

Şark meselesi, Avrupa'nın dış politikasının önemli bir parçasıdır. Avrupa'nın dış politikasını ortaya koyan Şark meselesinde, Avrupa'yı taraf olmaya iten ve daha çok XIX. yüzyıla ait genel faktörler şunlardır[8]:

---

[5] Cevdet Küçük, "Şark Meselesi Hakkında Önemli Bir Vesika", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Sayı: 32, (Mart 1979), s. 607.

[6] Uygur Kocabaşoğlu, "Doğu Sorunu Çerçevesinde Amerikan Misyoner Faaliyetleri", *Tarihi Gelişmeler İçinde Türkiye'nin Sorunları Sempozyumu (Dün-Bugün-Yarın), 8-9 Mart 1990*, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara 1995[2], s. 65. ; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. V, T.T.K. Yayınları, Ankara 1988, s. 200.

[7] Bayram Kodaman, "Şark Meselesi (İslam-Hristiyan veya Türk-Avrupa Mücadelesi)", *Türk Yurdu*, c. 17, Sayı: 122, (Ekim 1997), s. 22-29.

[8] Kodaman, "Şark Meselesi ve Tarihi...", s. 59-60.

1- Fizikî Faktörler: Coğrafya ve nüfus olarak belirtilebilir. Osmanlı Devleti'nin coğrafyasının stratejik durumu, yakınlığı ve genişliği ile nüfusun çokluğu Avrupa için cazip geliyordu.

2- Yapısal Faktörler: Avrupa'nın politik, sosyal ve ekonomik yapısı Düvel-i muazzamayı yayılma ve etki sahaları aramaya sevk ediyordu.

3- Kültürel Faktörler: Din ve ideoloji gibi kültür unsurları Avrupa'yı Osmanlı içişlerine müdahaleye itiyordu. Bu gibi müdahalelere yol açacak bahaneler Osmanlı Devleti'nin bünyesinde zaten mevcuttu.

Şark meselesi deyince akla üç unsur gelmektedir. Birincisi Türkler, ikincisi Düvel-i muazzama, üçüncüsü Osmanlı Devleti içerisinde yaşayan gayrimüslimlerdir. Bunlar Şark meselesinin değişmeyen unsurlarıdır. Bu nedenle Şark meselesini üç değişmeyen unsur açısından ele almak gerekir. XIX. yüzyıl başlarına kadar gayrimüslimlerin durumunun söz konusu edildiği bir Şark meselesi yoktur. Ne zaman ki Düvel-i muazzama dünya hakimiyeti ve sömürgecilik politikasını takip etmeye başladılar, o zaman Osmanlı Devleti'ndeki gayrimüslimler Şark meselesinin hem vasıtası hem de amacı haline gelmişlerdir. Çünkü; emperyalist siyaset, düvel-i muazzamanın menfaatleri ile gayrimüslimlerin menfaatleri arasında ortak noktalar ve paralellikler kurmuştur. Gayrimüslimler de bunun farkına vardıklarında, gönüllü olarak bu meselenin canlı aktörleri ve muharrik gücü olmayı benimsediler. Gayrimüslimlerin bundan sonra takip ettikleri politikanın esası şu olmuştur[9]:

1- Osmanlı İmparatorluğu'nda, Avrupa Devletleri'nin ticarî, siyasî, malî aracı yani komprotor bir cemaat haline gelmek.

2- İmparatorluk dahilinde olaylar çıkararak Avrupa'nın kendi lehlerinde müdahalesini temin etmek.

3- Şartlara göre reformlar adı altında kendilerini muhtariyete veya istiklale götürecek tavizler, imtiyazlar koparmak.

Kısaca Şark meselesi, gayrimüslimler için Osmanlı Devleti'nin parçalanmasını ve kendi lehlerine reform yapılmasını ifade ediyordu. Meselenin nihaî çözümünü de kendi istiklâllerinde ve Osmanlı Devleti'nin çökmesinde görüyorlardı. Düvel-i muazzamanın dünya hakimiyeti konusunda aralarındaki rekabet yüzünden gayrimüslimlerin isteklerini ikinci plâna

[9] Kodaman, "Şark Meselesi ve Tarihi...", s. 59-60.

her zaman atabiliyordu. Bu ise Şark meselesinin uzamasına yol açıyordu[10]. Şark meselesinin doğal uzantısı olarak Avrupa devletleri, azınlıkları tahrik ederek, bağımsızlık yolunda çalışmalara iterken "hasta adam" olarak nitelendirilen Osmanlı Devletinin kötü olan durumunu daha da zorlaştırıyordu[11].

Düvel-i muazzamanın dış politika ve gayrimüslimlerin de millî politika çerçevesinde ele aldığı Şark meselesi, Osmanlı Devleti için bir iç politika meselesinden ibarettir. Fakat bilinen çeşitli sebepler yüzünden gayrimüslimleri ilgilendiren her iç mesele kısa zamanda uluslar arası bir meseleye dönüşmüştür. Osmanlı hükümeti, bu durumu önleyememiş bazen kendisi bir iç meseleyi uluslar arası diplomasinin konusu yapmıştır[12]. Zaten Doğu Anadolu'nun, Şark meselesinin bir parçası olması bunu zorunlu hale getirmiştir. Zira Avrupa devletlerinin Şark meselesi çerçevesinde ilgileri, düşmanlıkları ya da siyasî, kültürel, askerî müdahale imkanı gibi politikalarının temeli Osmanlı Devleti'nin doğudaki topraklarına kadar uzanıyordu[13]. Netice itibarıyla; Şark meselesi, Bâb-ı Âli için bir iç politika meselesi olmakla birlikte aynı zamanda bir çıkmaz, teslimiyet, taviz, Avrupa'ya fazla güven ve çağın gerçekleri ile yüz yüze gelmedir[14].

2- Avrupa Devletlerinin Faaliyetlerinin Etkisi

Tarihin hemen her devrinde bütün sıcak ve soğuk savaşlardaki karşıt güçler, hedef aldıkları ülkeler ve toplumlar arasında işbirlikçi unsurlar arayışı içerisinde bulunmuşladır. Bu işbirlikçilik ya etnik veya dinî-mezhebî yakınlık ya da çeşitli politik ve maddî vaatler yoluyla gerçekleştirilmek istenmiştir[15].

İngiltere, Rusya ve Fransa gibi Avrupa'nın büyük devletleri, emellerini gerçekleştirmek için imparatorluk içindeki azınlıkları bağımsızlık yönünde kışkırtmışlar, çeşitli mezheplerin koruyuculuğunu üzerlerine alarak, devleti içten ve dıştan yıkmaya

---

[10] Aynı yer.
[11] H. Kemal Türközü, "Türkiye'deki Sosyalist Ermenilerin Faaliyetleri ve Gerçekler (1890-1918)", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı: 25, (Ağustos 1983), s. 77.
[12] Kodaman, "Şark Meselesi ve Tarihi...", s. 61-62.
[13] Cevdet Ergül, *II. Abdulhamit'in Doğu Politikası ve Hamidiye Alayları*, Çağlayan Yayınları, İzmir 1997, s. 25.
[14] Kodaman, "Şark Meselesi ve Tarihi...", s. 62.
[15] Mehmet Çevik, *Milli Mücadelede Van ve Çevresi*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora tezi), Samsun 1995, s. 29.

çalışmışlardır[16]. Bu doğrultuda Osmanlı Devleti'nin sadık bir tebaası olarak adlandırılan Ermeniler, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, özellikle Çarlık Rusyası ve İngiltere tarafından Osmanlı Devleti'nin içten parçalanması yolunda kullanılmışlardır[17].

a- İngiltere'nin Faaliyetleri

İngilizler, Osmanlı Devleti tarafından Fransızlara ve Venediklilere verilen kapitülasyonlar ile ilgili imtiyazlara 1580 yılında sahip oldular. Bundan kısa bir süre sonra da İstanbul'da daimî bir elçilik açtılar. Böylece gelişmeye başlayan Osmanlı-İngiliz münasebetleri ticarî esaslara dayanıyordu. Kısa sürede büyük Osmanlı kentlerinde İngiliz konsoloslukları ve ticarethaneleri kuruldu[18].

XIX. yüzyılın sonlarına gelindiğinde İngiltere, Uzak Doğu'ya kadar uzanan büyük bir sömürge imparatorluğu kurmuştu. Fakat doğudaki sömürgelerine giden önemli yollar Osmanlı Devleti'nin ellerinde bulunuyor, Osmanlı Devleti'nin topraklarından ve denizlerinden geçiyordu. Özellikle Hindistan'a doğru giden ticaret yollarının güvenliği İngiltere için büyük önem taşıyordu. Rusya'nın güneye doğru inme siyaseti bu güvenliği büyük ölçüde tehdit ediyordu. İngiltere bu sebeple, Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğüne saygılı bir tutum izlemekteydi. Bu siyaset tarzı Osmanlı Devleti'ne dayalı olan ticarî menfaatlerinin devamı için gerekliydi[19].

İngiltere, 1875'lere kadar, Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğü politikasını benimsemiştir. Bu politika İngiltere'nin Akdeniz hakimiyeti, Orta ve Yakın Doğu ekonomik menfaatleri ve Hint yolunun güvenliği açısından yararlıydı. Osmanlı Devleti, İngiltere'nin sanayi mamulleri için kıymetli bir pazar, hammaddeleri için bir depo, Hint yolu için de sadık bir kolcu görünümündeydi. Ancak 1869'da Süveyş'in açılmasıyla Mısır, olağanüstü bir önem kazanmış, stratejik yolların ağırlığı Doğu Akdeniz'e inmişti. İngiltere, bu coğrafyayı bir şekilde kontrolü altına almayı amaçlamıştı[20].

---

[16] Oral Sander, *Siyasi Tarih İlkçağlardan 1918'e*, İmge Yayınları, Ankara 1989, s. 206.
[17] İsmet Binark, *Ermeniler'in Türkler'e Yaptıkları Mezalim ve Soykırımın Arşiv Belgeleri*, TBMM Yayınları, Ankara 2001, s. 6.
[18] Sander, 204-205.
[19] Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, Alkım Yayınevi, Ankara 1987, s. 44.
[20] Abdurrahman Çaycı, "Türk-Ermeni İlişkilerinde Gerçekler", *Tarihi Gelişmeler İçerisinde Türkiye'nin Sorunları Sempozyumu (Dün-Bugün-Yarın), 8-9 Mart 1990*, T.T.K. Yayınları, Ankara 1995, s. 85.

Süveyş kanalının açılması ile birlikte İngiltere, Osmanlı toprak bütünlüğüne dayanan politikasından vazgeçerek artık menfaatlerinin gerektirdiği yerlere el koyma prensibini benimsemiş bulunuyordu. Ancak işin esasına bakıldığında, Türk- İslam düşmanlığı üzerine kurulu İngiliz politikası, Osmanlı Devleti'nden bir pay koparma gayreti içine girmiştir. Nitekim İngiltere, politikasındaki bu değişiklik sebebiyle, 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşına fiilen müdahale etmemiş, çıkarlarını diplomatik yollardan korumayı yeğlemiştir[21].

İngiltere, ticarî ve siyasî menfaatleri doğrultusunda isyan çıkarabilecekleri en münasip yerleri kendilerine faaliyet sahası olarak seçmişler, Arabistan yarımadasında Necd bölgesinde yaşayan kabileleri ve Doğu Anadolu'da Ermenileri devlete karşı isyan etmeleri için her yolu denemişlerdir. Arabistan'da çıkan bir isyan sonunda Basra Körfezi ve havalisi İngiliz nüfuzu altına girmiştir. Ayrıca, Yemen'de de Osmanlılara karşı isyan çıkarmışlardır. Osmanlı kuvvetlerinin çöllerde heba olmasına sebep olan İngilizler, padişahın hilafet nüfuzunu bu şekilde kırmaya çalıştılar[22]. İngiltere, Osmanlı İmparatorluğu'nda Fransa ve Rusya'nın nüfuz sahası ve hamilik elde ettiğini görünce kendisi de Protestanlığı yaymak ve bu yolla nüfuz kazanmak istemiştir. Müslümanların ve Musevîlerin inançlarını değiştiremeyeceğini anlayan İngiltere, 1840'tan itibaren dinî yolla Ermenilere ulaşmaya çalışmıştır. 1859'da özellikle İngiltere ve Amerika'nın propagandası ile Ermeni Protestan kilisesi kurulmuş, Anadolu'nun en ücra köşelerinde dahi misyoner okulları açılmıştır[23]. Ermenilerin en büyük koruyucularından olmuş, para ve silah yolu ile Ermenilere destek vermiştir. Zaman zaman Osmanlı Devleti'ne Ermenilerin durumlarının iyileştirilmesi konusunda taleplerde bulunarak Ermenilerin kışkırtılmasında ve isyanların çıkmasında etkili olmuştur[24].

Rusya'nın, Balkanlarda Sırp ve Slavları diğer taraftan Doğu Anadolu'da Ermenileri kullanarak sıcak denizlere inmeye çalışması üzerine, İngiltere Ermenilere yönelmiştir. İngiltere, Ermeni meselesine müdahale etmek ve onu kendi lehine yönlendirmekle Rusya'nın elinden önemli bir kozu aldığı gibi diğer taraftan da Osmanlı Devleti'nin içişlerine karışma

---

[21] Çaycı, s. 86.
[22] Ömer Faruk Yılmaz, *Belgelerle Osmanlı Tarihi,* c. 4, Osmanlı Yayınevi, İstanbul 1999, s. 182.
[23] Mim Kemal Öke, *Ermeni Sorunu (1914-1923),*T.T.K. Yayınları, Ankara 1991, s. 78.
[24] Ergünöz Akçora, "Şark Meselesi ve Van'da Ermeni İsyanlarına Batılı Devletlerin Etkileri", *Fırat Üniversitesi Dergisi (Sosyal Bilimler),* c. 4, Sayı: 1, (Şubat 1987), s. 19-24.

imkanı bulmuştur. Böylece iki devletin nüfuz mücadelesi neticesinde Ermeni meselesi ortaya çıkmıştır[25].

Ayestafanos Antlaşması'nın imzalanması sıralarında İngiltere'nin temel politikası Osmanlı Devleti'nin varlığını korumaktı. Zira İngiltere, 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşında Osmanlı Devleti'ni desteklememiş, neticede Rusya'nın İstanbul önlerine kadar geldiğini görmüş ve hatasını anlamıştır. Ayestafanos antlaşmasına göre; Kars, Ardahan, Batum Rusya'ya kalıyordu. Böylece Rusya, Anadolu ve İran içlerine kadar kolaylıkla yayılabilecek, neticede de İngiltere'nin Hindistan'a gidecek yollarını kesecek ve Asya'da nüfuzunu artırabilecekti[26].

Söz konusu gelişmeler üzerine İngiltere, 4 Haziran 1878'de Osmanlı Devleti ile bir ittifak antlaşması hüviyetinde olan Kıbrıs Antlaşması'nı imzalamıştır. Böylelikle; Kıbrıs'a yerleşen İngiltere, Anadolu'da reform yapılması için de Osmanlı Devleti'nden söz aldı. Dolayısıyla İngiltere; Ermeniler vasıtasıyla Osmanlı iç işlerine el atmak için bir fırsat buldu. 13 Temmuz 1878'de imzalanan Berlin Antlaşması'nın 61. maddesine[27] göre de devletin Ermenilerin yaşadığı bölgelerde reform yapması, Ermeni güvenliği için önlemler alması ve büyük devletlere bildirmesi kararlaştırıldı[28].

Paris Büyükelçisi Salih Münir Paşa'nın, Yıldız Sarayı'na gönderdiği, İngilizler tarafından Ermeni meselesinde takip edilen siyaseti içeren 4 Ağustos 1903 tarihli raporunda, İngiltere'nin Ermenilerin emel ve isteklerini alkışlar ve onları destekler bir politika izlemesinin sebebini, Rusya ile olan münasebetlerine bağlamaktadır. İngiltere'nin hesabı Rusya'daki Ermenilerin de milli hislerinin körüklenmesi ve Osmanlı Devleti bünyesindekine benzer bir muhtariyet iddialarına kalkışmalarıdır. Böylece Rusya'nın başına bir takım gaileler açılacak ve günün birinde İngilizler ile Rusya arasında Hindistan, Uzakdoğu ve diğer bir sebeple anlaşmazlık çıkarsa İngilizlere minnettar olan Ermeniler, Rusya'daki soydaşları ile beraber ayaklanarak, Rus askerî kuvvetlerinden bir kısmını da bu bölgede tutacaklardı.

---

[25] Ramazan Tosun, *Ermeni Meselesi Çerçevesinde Kayseri'de Ermeni Olayları*, Kayseri ve Yöresi Tarih Araştırmaları Merkezi Yayınları, Kayseri 1997, s.6-7.

[26] Bilal Şimşir, "Osmanlı Ermenileri ve Büyük Devletler", *Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu*, Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İzmir 1983, s. 123.

[27] Berlin Antlaşmasındaki Osmanlı Devleti'ni Doğu Anadolu'nun altı vilayetinde Ermeniler lehinde ve Makedonya'nın üç vilayetinde Balkanlar lehinde ıslahata mecbur kılan maddeler çok önemlidir. Bu iki madde de II. Abdulhamit tarafından asla yürürlüğe konulmadı, uygulanmadı. Ayrıntılı bilgi için bk., Yılmaz Öztuna, *Osmanlı Devleti Tarihi*, c. I, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1998, s. 571.

[28] Cevdet Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı (1877-1897)*, İstanbul 1986, s. 17.

Osmanlı Devleti'nin sınırları içerisinde kurulacak bağımsız bir Ermenistan aynı zamanda Rusya'nın da daimî ve bıktırıcı bir problemi olacaktır. Salih Münir Paşa, bahsedilen raporda İngiltere'nin izlediği politikanın esasını "... *bu maksatların hasıl olması uğrunda birçok kan dökülecekmiş, birçok Ermeni telef olacakmış buralarını düşünmek İngiliz diplomatlarının işi, vazifesi ve adeti değildir. İngiltere çıkarları uğruna caiz ve mübah olmayan şey yoktur*" şeklinde ifade etmiştir[29].

Osmanlı toplumunda nüfuz sahası bulunmayan İngiltere Rum ve hatta Müslüman gruplarla münasebetlere girerek bu açığı kapatmaya ve ticarî, siyasî menfaatlerine ulaşmayı istemiştir. İngiltere'nin izlediği bu politika karşısında Osmanlı Devleti, İngiliz faaliyetleri ile oluşan Protestan Ermenilerini 1850'de ayrı bir toplum olarak kabul etmiştir[30]. İngiltere, Güney Kafkasya, Kuzey İran ve Anadolu'nun doğusunda zayıf ve kendisine bağlı bir Ermeni devleti kurup, Ortadoğu'nun petrol kaynaklarını ve Hindistan yolunu güvenlik altına almak ve Rusya'nın güneye sarkmasını engellemek amacıyla Ermeniler ile ilgilenmiştir[31].

b- Rusya'nın Faaliyetleri

Osmanlı Devleti yönetiminin zirvede bulunduğu XVI. yüzyılın ikinci yarısında doğu ve batıdaki bütün Hıristiyan ve Müslüman devletlerle diplomatik münasebet içerisinde olduğu görülmektedir. Bunlar içerisinde Rusya ile ilişkilerin farklı bir yeri bulunmaktadır. XV. yüzyılda kuzeyde pek varlığı ve ağırlığı hissedilmeyen bu prenslik İstanbul başta olmak üzere, Osmanlı topraklarını kendisine hedef olarak seçtiğinden Osmanlı Devleti'ni yakından takip etmiştir. Osmanlı padişahları ve idaresi dikkatlerini Avrupa'ya çevirdiklerinden Rusya'yla yakından ilgilenme gereği duymamışlar, Rusya'yı Kırım hanlarının takibine bırakmışlardır[32].

Rusya, XVII. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı Devleti'ndeki gelişmeleri ve saltanat mücadelelerini yakından takip etmiştir. Rusya'nın bu dönemlerdeki siyaseti Osmanlı

---

[29] Deliorman, s. 62.
[30] Recep Şahin, "Tarih Boyunca Türk Devletleri'nin Ermeni Politikaları", *Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu,* Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İzmir 1983, s. 110.
[31] Mehmet Saray, "Ermeni Meselesi'nin Ortaya Çıkışı, Ermeni Meselesini Ortaya Çıkaranlar", *XI. Türk Tarih Kongresi-Kongreye Sunulan Bildiriler (5-9 Eylül 1990),* c. 5, s.1756-1758.
[32] Öztuna, s. 576-578.

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU DOKÜMANTASYON MERKEZİ

padişahlarına hoş görünmek şeklinde olmuştur. Osmanlı Devleti, Rus varlığının tehlikesini Astarhan Hanlığı'nın zaptı ile fark etmiştir[33].

Rusya, XVII. yüzyılın sonlarından itibaren sıcak denizlere açılmak siyasetini izlemeye başlamıştır. Çünkü o dönemlerde Rusya Devleti bir kara devleti görünümündeydi. Rusların sıcak denizlere en kolay yoldan ulaşmak için iki yol vardı: Balkanlar ve Kafkaslardır. Dolayısıyla bu yollar vasıtasıyla Rusya'nın sıcak denizlere açılma ve yayılma faaliyetleri, Osmanlı-Rus çatışmalarının başlangıcını oluşturdu[34].

Ruslar, Deli Petro'nun 1725'te yazdığı vasiyetnamesinde belirttiği iddia ettiği sıcak denizlere ulaşma arzusunu gerçekleştirme niyetiyle çeşitli politikalar ürettiler. Bunun için özellikle boğazları ele geçirerek, Akdeniz'de egemenlik sağlamak, hemen arkasından İskenderun ve Mersin limanlarına el atarak, egemenliğini devamlı kılmak istiyordu. Bu gayenin gerçekleşmesi Adana ve Mersin bölgesinde[35] Rusya'ya bağlı bir Ermeni devletinin kurulmasına bağlıydı. Bu nedenle Rusya, Ermeniler üzerinde devamlı bir baskı ile onların bağımsızlık heveslerini tahrik ederek, Osmanlı Devleti'ni uzun süre meşgul edecek bir Ermeni meselesi yaratmış oldu[36]. Nitekim buna paralel olarak Rusya, 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ile büyük bir üstünlük elde etmiş, 1878'de Yeşilköy'e kadar ilerleyerek tarihî emellerini gerçekleştirme noktasında önemli bir aşamaya gelmişlerdir[37].

Ruslar, aslında Türkiye'de müstakil bir Ermenistan kurulmasından yana değillerdi. Çünkü kendi sınırları içerisinde de Ermeniler vardı. O zaman bunlar da Türkiye'deki Ermenilere katılmak isteyeceklerdi. Rusların hesabı kendi tebaası Ermenilerin ağzına bir parmak bal çalmak, Osmanlı Devleti'nin başına bir gaile çıkarmaktan ibaretti[38]. Rus sınırı içerisinde bulunan Ermeniler, eğer müstakil bir devlete doğru giderlerse, kaybedeceği topraklar hayli fazla idi. Bu sebeple Ermenileri, yalnızca Anadolu'da kışkırtarak faaliyetlerde bulunuyor, kendi bölgesini bu faaliyetlere dahil etmiyordu[39].

---

[33] Mehmet İpşirli, "Osmanlı Devlet Teşkilatı", *Osmanlı Devleti Tarihi*, c. I, Feza Gazetecilik A.Ş. Yayınları, İstanbul 1999, s. 302.
[34] Çevik, s. 35.
[35] Rusya kuklası olacak bir Ermenistan prensliği ile Basra ve İskenderun'a yaklaşmayı; İngiltere ise tam aksi olarak Rusya'yı bu bölgeden uzak tutmayı; Fransa ise Haçlı seferlerinin hatıralarına bağlı kalarak Fransa nüfuzunda bir Ermenistan arzu ediyordu. Ayrıntılı bilgi için bn. , Öztuna, s. 577.
[36] Sadri Karakoyunlu, *Bayburt Tarihi*, Kültür Ofset Limitet Şirketi Yayınları, Ankara 1990, s. 302.
[37] İpşirli, s. 207.
[38] İsmet Bozdağ, *Sultan Abdulhamit'in Hatıra Defteri*, Pınar Yayınları, İstanbul 2000, s. 86.
[39] Yılmaz, s. 184.

Kafkas Genel Valisi Galiç, 1898'de Çar'a sunduğu layihada "*Ermeni ihtilal fikirleri genellikle din adamları matbuat ve yabancı memleketlerdeki bulunan komiteler tarafından yayılmaktadır. Bu fikirlerle uğraşan Ermeniler, derhal Kafkasya'dan uzaklaştırılmalı ve Ermeni ahaliye yayılmaması için çok şiddetli davranılmalıdır. Onun için de, istiklal fikirleri mekteplerde kuvvet kazandığından Ermeni mektepleri Rus maarifine bağlanarak kontrol altına alınmalıdır...* [40]" şeklinde düşüncelerini ifade ederek Kafkasya'da ihya olunabilecek bir Ermeni ihtilalinin Rusya açısından tehlikesine dikkat çekmiştir.

Rusya'nın, her ne kadar Osmanlı Devleti sınırlarında kurulacak bir Ermeni devletinin uzun vadede kendileri aleyhine bir takım sıkıntılar çıkarabileceği ihtimaline rağmen yine de Türkiye Ermenilerinin amaçlarına ulaşmaları için her türlü yardımı yapmaya çalıştığı ortadadır. İngiltere'nin Van Konsolosu Yüzbaşı Clayton hazırlamış olduğu raporla bu durumu teyit etmektedir. Yüzbaşı Clayton, 12 Ekim1880'de Rusya'da Türkiye Ermenilerine silah ve cephane göndermek için cemiyetler kurulmaya çalışıldığı ve silahların dağıtımı için de ajanlar tutulduğu konusunda istihbarat edindiğini belirtmekteydi[41]. Ermeniler, Rusya'nın kendilerini desteklediğini ve bazı Ermeni faaliyetlerini bu yüzden görmezlikten geleceğini düşündüğünden özellikle Doğu Anadolu'da Müslümanlar aleyhinde yoğun bir faaliyete girişmiştir[42].

Ermeni meselesinin temelini, Osmanlı toprakları üzerinde Rus ve İngiliz politikalarının çatışması oluşturmaktaydı. Bu çatışma dolayısıyla bir İngiliz-Rus ittifakı sağlanamadığından, bu durum Osmanlı Devleti'nin de çöküşünü tedricen uzatıyordu. İngiliz Başbakanı Salisbury, Sadrazam Said Paşa'ya gönderdiği bir yazıda "*Osmanlı Devleti'nin devamını sağlayan şey, yalnız ve yalnız İngiltere'nin Rusya ile müttefik olmaması, anlaşmamasıdır. Eğer ittifak olur ve anlaşırlarsa tehlike son noktasına ve derecesine gelir; Osmanlı Devleti sona erer*" şeklindeki ifadesiyle İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ni hangi profilden baktığını açıkça belirtiyordu[43]. Buna rağmen İngiltere, Rusya ve Fransa'nın

---

[40] Binark, s. 5-6.
[41] Binark, s.9.
[42] *BOA, Y.Mtv.*, 258/133 : 4. Ordu-yı Hümayun'un şifreli telgrafnamesi (21 Mart 1320).
[43] *Ottoman Archives Yıldız Collection The Armenian Question-I*, Tarihi Araştırmalar ve Dökümantasyon Merkezi Kurma ve Geliştirme Vakfı, İstanbul 1989, *s. XIV.*

Anadolu ıslahatı için birlikte nota vermeleri ve müdahaleye kalkışmaları ortak menfaatlerinin doğal sonucudur[44].

c- Fransa'nın Faaliyetleri

Osmanlı Devleti ile Fransa arasında ilk ciddi ilişkiler 18 Şubat 1536'da yapılan ve "kapitülasyonlar" diye bilinen bazı ticarî ve hukukî kolaylıkların Fransa'ya verildiği antlaşma ile başlamıştır[45]. Kanuni Sultan Süleyman döneminde elde ettikleri söz konusu kapitülasyonları zamanla Osmanlı Devleti aleyhine genişletilmiş bir baskı aracı haline getirmeye çalışmışlardır[46].

Osmanlı Devleti'nde Ermeniler ile ilk ilgilenen ve onlara en fazla desteği veren devlet Fransa olmuştur. İlk Ermeni komitelerinin Paris'te kurulmuş olması bu durumu teyit eder[47]. Fransız İhtilalinin ortaya çıkardığı milliyetçilik akımı çerçevesinde azınlıkların sözde koruyuculuğunu yapmaya çalışmışlardır. Osmanlı topraklarındaki menfaatlerini elde etmek için Ermenileri kullanarak politik oyunlar oynamaya çalışmıştır. Osmanlı Devleti'nin çeşitli yerlerinde açtıkları konsolosluklar, kurdukları okullar, ve yetimhaneler vasıtasıyla Ermeni gençlerini eğitmiş, komitecileri de himaye etmişlerdir. Siyasetinin gereği olarak Fransa; Suriye, İstanbul ve İzmir bölgelerini siyasî, iktisadî ve kültürel faaliyetlerin odağı haline getirdiği gibi bu bölgelerde bir taraftan Katolik yanlısı Ermeniler üzerinde faaliyetlerini yoğunlaştırmışlardır[48]. Diğer taraftan da Katolik misyonerler ile onların işlettikleri okul, kilise, hastane ve yetimhane gibi kuruluşları kendi çıkarları doğrultusunda geliştirmeye çalışıyordu[49].

Ortadoğu ve Akdeniz'deki dengeyi sağlamak için Doğu Anadolu'da nüfuz sahası oluşturmak amacıyla Ermeniler arasındaki Katolik mezhebini yaymaya çalışmışlardır. XVIII. yüzyılda Fransa, mezhep değiştiren Ermenilerin kapitülasyonlardan yararlanabileceğini ilan

---

[44] *Belgelerle Kamil Paşa'nın Anıları (Mısır, Ermeni-Kürt ve Doğu Meselesi)*, Haz. Gül Çağalı Güven, İstanbul 1991, Arba Yayınları, (2. Baskı), İstanbul 1991, s. 267.
[45] Çevik, s. 29.
[46] Salahi Ramazan Sonyel, "Büyük Devletlerin Osmanlı İmparatorluğunu Parçalama Çabalarında Azınlıkların Rolü", *Belleten*, c. XLIX, Sayı: 195, Ankara 1986, s. 648.
[47] Bozdağ, s. 56-57.
[48] Çevik, s. 35.
[49] Akçora, s. 27-29.

ederek bu yolla pek çok Ermeni'yi Katolik yapmayı başarmıştır[50]. Fransa, doğudaki planlarının gerçekleşmesi yolunda, 1780'den beri Katoliklerin hamiliğini üstlenerek kendisine Osmanlı Devleti nezdinde müdahale etme hakkı için zemin oluşturmaya çalışmıştır[51]. Ermeni kilisesinin çok önceleri bağlı bulunduğu Eçmiyazin katoligosluğunu sınırlarına kattıktan sonra Ermeniler üzerinde tesirlerini arttırmak yoluna gitmiştir. Bu doğrultuda yaptığı faaliyetlerin sonucu olarak, Osmanlı Devleti, Katolik kilisesinin kurulmasıyla, Katolik olan Ermenileri 1830'da bir cemaat olarak kabul etmiştir[52].

"1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı ve Berlin Antlaşması Rusya'yı hayal kırıklığına uğratmıştır. Çünkü, boğazlar üzerinde hakimiyet kurma eğilimini gerçekleştiremediği gibi, boğazlar yine Rusya'nın savaş gemilerine kapalı tutuluyordu. Osmanlı Devleti'nin gittikçe küçülmesi dolayısıyla Rusya'nın bu devletten koparacağı büyük toprak parçaları kalmamıştı. Dolayısıyla Rusya'nın yayılmacı politikasının esası Boğazlar ve Doğu Anadolu teşkil ediyordu. Bu nedenle Rusya'nın Ermeniler üzerinde yoğunlaşması zorunlu bir hal alıyordu. Zira Ortadoğu'da yayılma yolları da Avrupa devletleri tarafından tıkandığından başka bir seçeneği kalmıyordu[53]."

Fransa, ne kadar Ermenilere özel bir ilgi göstermişse, Ermenilerin de Fransa'ya o oranda temayül gösterdikleri bir gerçektir. Ermenilerin maksatlarına ulaşmak ve dünya kamuoyunun dikkatlerini Osmanlı topraklarına çekmek amacıyla ilk etapta Fransa'ya yönelmesinin bazı nedenleri vardır. Bu nedenleri şu şekilde belirtebiliriz:

1- XIX. yüzyılda Fransa'da her türlü ideolojik ve siyasî ortamın mevcudiyeti,

2- Fransa'nın, propagandaya en müsait ortamda bir devlet oluşu ve ideoloji merkezi halinde bulunması,

3- Fransa'nın da Osmanlı Devleti'ne karşı tutumu,

4- Ermenilerin Fransız lobilerinden her türlü yardım ve destek bulmaları,

5- Fransız yayın organları, gerek para, gerekse baskı zoru ile Ermeni propagandalarını içeren yazı, afiş, bildiri vs. unsurları basıp yayımlamaları,

---

[50] Cevdet Küçük, "19. Yüzyılda Anadolu'da Ermeni Nüfusu", *Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu*, Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İzmir 1983, s. 83.
[51] Şahin, s.110.
[52] Şahin, s.110.
[53] Süleyman Kocabaş, *Tarihte Türk-Rus Mücadelesi*, Vatan Yayınları, İstanbul 1989, s. 346.

6- Fransa'nın yeniden prestij kazanma düşüncesiyle kendileriyle ilgileneceğini düşünmeleridir[54].

d- Amerika Birleşik Devletleri'nin (ABD) Faaliyetleri

ABD, birliğini sağladığı tarihten itibaren ticarî olarak Osmanlı Devleti ile daha fazla ilgilenmeye başlamıştır[55]. Bu doğrultuda Osmanlı Devleti ile diplomatik ilişkiler kurma yolunu tercih etmiştir. Bu konuda ilk resmi girişimler XIX. yüzyılın başlarında ABD'nin İngiltere elçisi tarafından yapılmıştır. Ancak bu dönemlerde söz konusu olan Yunan isyanı dolayısıyla bu konuda herhangi bir ilerleme sağlanamamıştır. 1823 yılında yine ABD tarafından başlatılan Osmanlılar ile bir anlaşma yapma girişimi de sonuçsuz kalmıştır[56]. Sonunda 7 Mayıs 1830'da Osmanlı Devleti ile ABD arasında ilk resmi antlaşma imzalanmıştır[57]. Bu antlaşma ile Amerika en geniş anlamda imtiyazlar elde etmiştir. Antlaşmada Ermeniler lehine dolaylı hükümler yer almıştır. Amerikan tüccarı, Anadolu'da Ermeni simsarlar kullanma hakkı kazanmışlardır. Amerika, hizmetine alınan Osmanlı vatandaşı olan bu simsarları da ayrıcalıklardan yararlandırmaya ve onlara kanat germeye yönelmiştir[58].

XIX. yüzyılda ABD, siyaset arenasında henüz büyük güçler arasında olmayan bir devlet olarak bilinir. Fakat bu devletin XIX. yüzyıl boyunca Osmanlı Devleti ile ilgilenmediği pek söylenemez. Ticari faaliyet dışında diğer devletlerle kıyas edilmeyecek derecede, Osmanlı Devleti'nin dış ve iç sorunlarına karşı yansız kalan ve karışmayan ABD diplomasisinin sadece misyonerlik ve konsolosluk açma faaliyetleri konusunda bir dinamizm gösterdiği ortadadır[59].

Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyıl içinde yıkılması ve parçalanmasında ekonomik ve siyasî çıkarları olmayan tek ülke ABD gibi görünüyordu. Ancak ABD'nin bu durumu fazla

---

[54] Ahmet Dumlu, *Belgelerle Ermeniler ve Katliamları,* Erzincan Ticaret ve Matbaacılık, Erzincan 1983, s. 3.
[55] Fahir Armaoğlu , *Belgelerle Türk- Amerikan Münasebetleri,* Ankara 1991, s. 1.
[56] Çevik, s. 38.
[57] Armaoğlu, *Belgelerle Türk-Amerikan...*, s. 5.
[58] Şimşir, "Amerika'da Ermeni...", s. 30.
[59] İlber Ortaylı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadî ve Sosyal Değişim", *Makaleler I,* Turhan Kitabevi Yayınları, Ankara 2000, s. 321.

uzun sürmedi. Bilhassa Anadolu'dan Amerika'ya göç eden Ermeniler[60] ile birlikte Amerikan diplomasisinde bir değişim ortaya çıktı. Anadolu'dan ABD'ye göç eden Ermeniler buraya gelmekle, Osmanlı Devleti aleyhine çalışmaya fırsat bulmuşlardır. Bu yönde hemen faaliyetlere başlamışlar maddî konuda ve Ermeni örgütlerine terör faaliyetlerinde gerekecek silah ve bomba yapımında ve teknik bilgileri içeren eğitimin verilmesinde ön sırayı almıştır[61]. Ermeniler, bununla da yetinmeyerek diğer taraftan, ABD'yi *katlediliyoruz* propagandasına inandırarak yanlarına çekmeyi başarmışlardır[62].

1850'li yıllardan itibaren misyonerler Anadolu'da eğitim faaliyetlerini hızlandırmışlardır[63]. Ermeni olaylarının başlamasında etkili olan faktörlerden birisi de Amerikan okullarının faaliyetleridir. Bu okullar, Ermenilerin ihtilalci fikirlerle yetişmelerinde ve Osmanlı Devleti'ne düşman haline gelmelerinde önemli görevler üstlenmişlerdir. Bu okulların ilk başta dinî maksatlarla açılmasına rağmen ABD'ye göç eden Ermeniler sayesinde müstakil Ermenistan kurulması için silahlı eğitim yapan ve finans kaynağını teşkil eden bir kurum haline dönüştüğü anlaşılacaktır. Hatta Ermeni komitecilerine Amerikan pasaportları temin ederek, Anadolu'da başları sıkışınca ABD'ye kaçabilmelerini sağlamışlardır[64]. Bu doğrultuda ABD'nin de zaman zaman Ermenileri kullanacağı görülecektir.

Sivas'ta 1888'de bir Amerikan konsolosluğu açıldı. Bu ABD'nin Anadolu'da açtığı ilk konsolosluk idi. O tarihte ABD'nin Anadolu'da doğrudan bir çıkarı yoktu. Fakat bu konsolosluk doğrudan Ermenilere yönelikti. Sivas'ta böyle bir konsolosluğun açılması Ermenileri cesaretlendirmekteydi. 1890'larda Ermeni olayları patlak verince, İngiliz ve Amerika basınında yoğun bir Türk düşmanlığı başlatıldı. Bu kampanyanın büyük ölçüde ABD'nin Sivas Konsolosluğu'ndan kaynaklandığı görüldü[65].

---

[60] Amerika'ya yapılan Ermeni göçünün ayrıntıları için bk., Nedim İpek, "Anadolu'dan Amerika'ya Ermeni Göçü", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, sayı: 6, Ankara 1995, s. 259-260.

[61] Bilgin Aydın, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Nüfusunun Dağılımı ve Dış Devletlerin Müdahalesi", *Dış Politika*, Sayı: 9, (Nisan 1990), s.224-225.

[62] Akçora, s. 66-67.

[63] Anadolu'da faaliyet gösteren ilk ve etkili misyonerler Amerikalı olduklarından ABD'nin Ermeni meselesindeki rolleri daha da ayrıntılı olarak sonraki bölümlerde verilmiştir.Bilal N. Şimşir, "Amerika'da Ermeni Propagandası ve Büyükelçi Ahmet Rüstem Bey", *Ermeni Araştırmaları Enstitüsü*, Sayı: 2, Ankara 2001, s. 31.

[64] Akçora, s. 28-29.

[65] Şimşir, "Tarihte Ermeni...", s. 96-97.

Ermeni sorunu ilk defa Amerikan Senatosu'na 1894'te getirilmiştir. Sasun'da Ermeni Ayaklanması dolayısıyla Lousiana Senatörü Newton Blanchard tarafından senatoya sunulan 3 Aralık 1895 günü kabul edilen tasarıyla Türkiye haksız yere suçlanarak kınanmıştır[66].

e- Diğer Avrupa Devletlerinin Faaliyetleri

İngiltere, Fransa, Rusya ve ABD dışındaki diğer Avrupa devletleri Ermeniler konusunda pek ısrarcı ve etkin olmamışlardır. Bununla birlikte izledikleri genel siyaset gereğince Osmanlı Devleti ile olan münasebetlerini başka alanlarda başka yollarla da olsa sürdürmüşlerdir. Ermeni meselesi ile direk bir ilgisi olmayan, fakat Osmanlı Devleti'nin genel durumunun değerlendirilmesi açısından söz konusu devletlerin doğuda belirledikleri politikalarını gözden geçirmekte fayda vardır.

**Almanya* : Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Müslüman ve azınlıklar konusunda Almanya'nın İngiltere ve Fransa'nın aksine ulusalcılığı teşvik eden bir eylemi görülmemiştir. Hatta Panislamizm politikası, Alman siyasî çıkarlarıyla bağdaşıyordu. Osmanlı birliği içindeki Ortadoğu, Alman iktisadî stratejisine uygundu. Almanya bu yolla Filistin topraklarında Araplar ve Müslümanlar ile iyi geçinerek Alman Protestan, Katolik ve Yahudilerin yerleşmesine olanak sağlıyordu.

**Avusturya-Macaristan İmparatorluğu* : Avusturya da Almanya ile birlikte Panislamizm ve Pantürkizm gibi akımlara sempati gösterme yolunu seçti. Fakat seçtiği bu yol kendi çıkarları doğrultusundadır. Bununla birlikte, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun Türkiye politikasında bir ikilem söz konusudur. Avusturya, Balkanlara hakim olmak ve Selanik'e inmek istemektedir. Buradaki milletleri Osmanlı'ya karşı bayrak açmaları için cesaretlendirmekten de geri kalmamıştır. Amacı Balkan uluslarına hamilik yapıp Onlara Rusya sahip çıkmadan kendi yörüngesine dahil etmektir. Ancak Osmanlı Avrupasındaki milliyetçiliği körüklemekle kendi çok uluslu imparatorluğunun da sonunu hazırlamaktadır[67].

**İtalya* : Avrupa sisteminde büyük bir güç adayı olan İtalya'nın Türkiye siyaseti Ortadoğu'da kendisine bir yer açma esasına dayanıyordu. Bunun yöntemi olarak da öncelikle

---

[66] Şimşir, "Amerika'da Ermeni...", s. 32.

[67] Avusturya'nın Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasında ısrar edişi ilginçtir. Oysaki, 1815'te Metternich iki devletin ortak endişeleri olduğunu görmüş ve Balkanlarda statükonun korunması için gayret göstermişti. Ancak Avusturya'nın daha sonraki dönemlerde izlediği politika ele alındığında Metternich'in ortaya koyduğu ilkelere aykırı davrandığı sabit olacak, çeşitli vesilelerle dünya politikasındaki Osmanlı Devleti aleyhindeki politikasına devam ederek prestijini kurtarmaya çalışacaktır. İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, İletişim Yayınları, İstanbul 1998, s. 180.

prestij kazanmayı ilke edinmişti. Bu nedenle XIX. ve XX. yüzyıllarda Osmanlı Devleti'ni ilgilendiren her kriz ya da sorunda hemen söz sahibi olma gayretini göstermiştir[68].

3- Ermeni Komitelerinin Faaliyetlerinin Etkisi

a- Osmanlı Topraklarında Faaliyette Bulunan Ermeni Komitelerinin Teşkili

Ermeni isteklerinin Berlin Antlaşması'nın 61. maddesine bağlanıp kalması, Ermenilerin ümitlerini kırmıştır. Ancak, bundan sonra izlenecek yolu, şikâyet etme yerine harekete geçerek, siyasî cemiyetlere, kuruluşlara daha fazla kuvvet verip, yer yer isyanlar tertip etmek şeklinde belirlemişlerdir[69].

Avrupa'nın desteğini arkasına alan Ermeniler, Tanzimat ve Islahat Fermanları ile verilen haklardan ve 1878 Berlin Antlaşması'nın 61. maddesinde öngörülen şartlardan da istifade ederek derhal Balkanlardaki Hıristiyan toplumların ortaya koyduğu örneğe uygun olarak, önce Türklere karşı ihtilalci, isyancı çeteler kurmaya, ardından da kendi cemaatlerini tahrik etmeye başlamışlardır[70]. Bunun en büyük nedeni, Ermenilerin devletlerarası platformda bir yer oluşturamamasıdır. Böylelikle çeteler, komiteciler ve suikastçılar meydana çıkararak, yüzyıllardır huzur içinde sadık bir tebaa olarak yaşadıkları Osmanlı Devleti'ne adeta savaş ilan ettiler[71].

Osmanlı Ermenileri arasında ilk milli hareketin başlama tarihi 1860'lardır. Bu tarihlerde sosyal amaçlarla kurulmaya başlanan dernekler, sonradan kurulan ve dış teşvik ve yardımlarla Osmanlı Ermenilerini devlete karşı ayaklandıran komitelerin çekirdeklerini oluşturmuşlardır. Bu konuda ilk teşebbüs Kilikya'yı yükseltmek amacı ile 1860'da kurulan *Hayırsever Cemiyeti*'dir[72].

---

[68] Örneğin; 1897'de Yunanistan ile Türkiye arasındaki Girit anlaşmazlığına aracılık yapmak üzere görüşmelere İtalya da katılmıştır. Kutsal topraklarda Vatikan'ı temsilen okullar açacak, kilise ve taraftarlarının selameti ile ilgilenecektir. Diğer büyük güçleri taklit etme çabası İtalya'yı Osmanlı Devleti üzerinde yoğunlaştıracaktır. Bunun asıl nedeni İtalya'nın prestij kazanma kaygısıdır. Ayrıntılı olarak bk. Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman...*, s. 180-181.

[69] Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni...*, s. 422.

[70] Bayram Kodaman, "Şark Meselesi (İslam-Hristiyan veya Türk-Avrupa Mücadelesi)", *Türk Yurdu*, c. 17, Sayı: 122, (Ekim 1997), s. 30.

[71] Yılmaz, s. 184. ; Kodaman, "Şark Meselesi (İslam...", s. 30.

[72] Mehmet Ethemoğlu, *Ermeni Terörünün Kısa Tarihi*, Dicle Üniversitesi Yayınları, Diyarbakır 1987, s. 18-20.

YÜKSEKÖĞRETİM KURULU DOKÜMANTASYON MERKEZİ

1870'ten itibaren Doğu Anadolu'da Ermeni devleti kurma hayali ile bir takım dernek ve komitelerin kurulmaya başlandığı görülür. Van'da, *Kara Haç* ve *Armenakan*; Erzurum'da, *Vatan Koruyucuları* adlı komiteler ilk kurulanlarıydı. Bu komitelerin faaliyetleri mahalli çerçevede kalmış ve Osmanlı idaresinden şikayetçi olmayan, refah ve huzur içerisinde yaşamaya devam eden Ermeni halkının büyük çoğunluğunun bu tür faaliyetlere itibar etmemesi sebebiyle başlangıçta etkili olmamıştır. 1870 ile 1880 yılları arasında Van'da *Araratlı, İttihat ve Halas Cemiyeti*, Muş'ta *Okul Sevenler* ve *Doğu*, Erzurum'da *Milliyetçi Kadınlar* adlı dernekler kuruldu. Bu derneklerden, *Araratlı, Okul Sevenler* ve *Doğu* isimli dernekler *Ermenilerin Birleşik Cemiyeti* adı altında birleştirilmiştir. Söz konusu cemiyetler içinde, ihtilalci siyasi parti olarak ortaya çıkan ilk kuruluş *Armenakan Partisi*'dir[73].

Osmanlı Ermenilerini yurt içinde kurulan bu dernek ve komiteler vasıtasıyla Osmanlı Devleti'ne karşı harekete geçirmek mümkün olmayınca, bu defa Rus Ermenilerine de yurt dışında komiteler kurduruldu. 1887'de Cenevre'de *Hınçak Komitesi*, 1890'da Hınçakların memnun edemediği, adı sonradan *Taşnak-sütyun*[74] olarak değiştirilecek olan *Troşak (Bayrak) Cemiyeti* kuruldu[75].

Hınçak Komitesi, Türkiye'de faaliyet gösteren ilk sosyalist partidir[76]. Bu komiteler Ermenilerin Çarlık Rusyasının öncülüğünü yapması için her türlü zemini hazırlamaya çalıştılar[77]. *Hınçak İhtilal Komitesi, Silahlılar Cemiyeti* (1882), *Ermenistan'a doğru Cemiyeti, Genç Ermenistan Cemiyeti* (1882), *İttihat ve Halas Cemiyeti* (1872) ve *Karahaç Cemiyeti* (1882) gibi halkı ayaklanmaya sevk eden örgütler de meydana getirildi[78].

Nitekim 1889'dan itibaren olaylar başladı. Bu doğrultuda Musa Bey vak'ası, Erzurum olayı (1890), Kumkapı gösterisi (1890), Merzifon, Kayseri ve Yozgat olayları (1892-1893) zühur etti[79].

---

[73] Binark, s. 7-8.
[74] Çıkardıkları Troşak Gazetesi dolayısıyla Taşnak Komitesine Troşak Komitesi de denilmiştir.
[75] Türközü, s. 80. ; Ethemoğlu, s. 21-22. ; Kodaman, "Şark Meselesi (İslam...", s. 30. ; Deliorman, s. 55.
[76] Türközü, s. 80.
[77] Hüsamettin Ertürk, *İki Devrin Perde Arkası*, Sebil Yayınları, Ankara 1996, s. 44.
[78] Hüsamettin Yıldırım, *Ermeni İddiaları ve Gerçekler*, Sistem Ofset Yayınları, Ankara 2000, s. 8.
[79] Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İmge Yayınevi, Ankara 1998, s. 31. ; Ali Karaca, *Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa (1838-1899)*, Eren Yayınları, İstanbul 1993, s. 71. ; *Ermeni Komitelerinin...*, s. 24. ; Uras, s. 444.

Çeşitli yerlerde kurulan bu komitelerin çoğunun başında Kafkasyalı ve Rus vatandaşı olan Ermeniler vardı. İşin özüne inildiğinde Anadolu'da kurulan bir takım komite ve derneklerden istenilen sonuç alınamadığından ve yeterli derecede katılım sağlanamadığından Anadolu dışındaki yerlerde yeni yeni komiteler teşkil edilmiş, diğer Ermenileri de bu komiteler vasıtasıyla aktif hale getirmek amaçlanmıştır[80].

b- Ermeni Komitelerinin Amaçları ve Uyguladıkları Yöntemler

ba- Ermeni Komitelerinin Amaçları

1890-1908 tarihleri arasındaki zühur eden Ermeni olaylarının iki yönlü amacı olduğu anlaşılmaktadır. Bunlardan birincisi, 1878 Berlin Antlaşması'nın 61. maddesini bir an evvel uygulamaya koymak; ikincisi ise Abdulhamit yönetimini sona erdirmektir[81]. Söz konusu birinci amacı tasdik edecek doğrultuda Ermeni faaliyetlerinin temeli, Erkan-ı Harb ikinci feriğinin 25 Ocak 1896 tarihinde hazırladığı layihada "*herhangi bir mahalde uygunsuzluk zühur etmiş ise bunun sebebi Ermenilerden kaynaklanan bir tecavüzattır. Ermeni kıyamlarının temelinde Berlin Muahedesinde derc olunan Ermenilerle sakin vilayetlerde yapılması öngörülen ıslahat ile ilgili fıkra vardır*" şeklinde belirtildiği gibi Berlin Antlaşması'nın 61. maddesine dayandırılmaktadır[82].

Ermeni olaylarının çıkmasında çeşitli yerlerde ve çeşitli şekillerde faaliyette bulunan komitelerin genel olarak amaçlarına bakıldığında aynı doğrultuda oldukları anlaşılmaktadır. Yalnızca amaçlarına ulaşmak için izledikleri yöntemler açısından birbirlerinden farklılık göstermektedirler[83].

Hınçak Komitesi, amacının "Türkiye Ermenistanını" kurtarmak olduğunu ifade etmektedir[84]. Diğer taraftan *Armenakan Partisi* ise kuruluş amacını "*ihtilal yolu ile bağımsız Ermeni devleti kurmak*" olduğunu belirtmektedir. Parti gayesine ulaşmak için bütün Ermenileri bir araya getirmek, ihtilalci fikirleri yaymak silah ve para temin etmek ve çeteler

---

[80] Ethemoğlu, s.18-20.
[81] Metin, s. 103.
[82] *BOA, Y.PRK.*,109/69 : Erkan-ı Harb İkinci Feriğinin Layihası (13 Kanun-ı sani 1311).
[83] Binark, s. 7.
[84] Öke, s.75.

kurmak gibi yollara başvurmuştur[85]. Hınçaklar, Rusya'nın himayesinde bir Ermeni devleti fikri güderken, Taşnaklar ise hiç olmazsa kuruluş yıllarında bağımsız olmayı arzulamaktaydı[86].

bb- Ermeni Komitelerinin Uyguladıkları Yöntemler

Hınçak Komitesi, siyasi programının 4. kısmında amaçlarına ulaşmak için baş vurulacakları yöntemleri *"Yakın amaca varmanın tek çaresi, ihtilal; yani zor kullanarak Türkiye Ermenistanındaki şekli altüst etmek, değiştirmek, halka genel isyan yoluyla, Türk Hükümetine karşı savaş açtırmaktır. Bu faaliyetlerin vasıtaları, propaganda, terör, akıncı olayları teşkilatı, genel ihtilal teşkilatı, isyan alayları teşkilatı, herhangi bir devlet tarafından Türkiye'ye karşı savaş açılmasıdır. Genel isyan, yakın amacın gerçekleşmesi için en elverişli zaman sayılmalıdır"* şeklinde açıklamaktaydı[87].

Ermeni komiteleri, müşterek yöntem olarak terörü benimsediler. Bu tesadüfî bir seçim olmayıp adeta konjonktürel bir zorunluluktu. Çünkü Ermeniler, asıl Ermenistan denen yerlerde genel nüfusun az bir bölümünü oluşturmaktaydı. Buna mukabil, Ermenilerin Doğu Anadolu'da nüfus yoğunluğuna sahip olmaları mümkün değildi[88].

Ermeniler amaçlarına ulaşmak için yöntem olarak belirledikleri terörü iki yönden gerekli gördüler. Birincisi, Ermenistan diye nitelendirdikleri yerlerde bulunan Müslümanları bireysel ve toplu olarak katliama uğratarak söz konusu bölgelerden kaçmalarını sağlayacaklar; ikincisi, davalarını yalnız başlarına sonuçlandıramayacaklarından dünya siyasetine hakim güçlerin dikkatlerini bu yöne çekerek bu konuya eğilmelerini ve onların destek ve yardımlarını almayı sağlayacaklardı. Ermeniler, isyanlar çıkarılıp, yöre halkı yeterince tahrik edilirse, yöre halkının Ermenilere karşı misilleme yapmasının kaçınılmaz olacağını, bu durumun komiteciler tarafından, Batı kamuoyunda Müslümanların aleyhinde rahatça kullanılabileceğini, aynı zamanda "katliam" yaygaralarıyla haklı oldukları intibası uyandırılabileceklerini düşünmekteydiler. Konuya eğilme gereği duyacak Batılı devletler, olayların tekerrür etmesi durumunda, benzeri olayların çıkmaması için Osmanlı Devleti'nden

[85] Binark, s. 7-8.
[86] Öke, s. 75-76. ; Ethemoğlu, s. 20.
[87] Öke, s. 76.
[88] Ethemoğlu, s. 21.

Ermeniler lehine düzenlemeler yapmasını isteyeceklerdi. Islahat yolunda atılan her adım, Ermenileri giderek muhtariyete götürecektir. Kısaca ifade edilecek olursa, Batı müdahalesi Doğu Anadolu'nun "*Ermenileştirilmesi için vazgeçilmez bir koşul, terör ise o günkü şartlarda bu müdahaleye yol açacak kapının yegane anahtarıydı*"[89]. Örneğin 1895 Ekim ayı içerisinde, Samsun, Amasya ve Tokat'ta Ermenilerin asayişi bozucu bir takım teşebbüslerde bulunacağı haberi alınması üzerine Avrupa devletlerine müdahale hakkı vermemek için ilgili mülki amirlerin gereken tedbirleri alması için 7 Ekim 1895'te irade çıkmıştır[90].

Söz konusu bu komitelerin izledikleri yöntemler birbirleriyle benzerlikler göstermekteydi. Komiteler bir takım yayınlarla Ermeniler arasında heyecan uyandırarak ihtilal için ortam hazırlamaya çalıştılar. Söz konusu yayınları, ilan ve afiş şekline dönüştürerek bazı hanelerin kapılarına veya cami avlusu gibi umuma açık alanlarda bulunan duvarlara yapıştırarak herkesin okumasını sağlamayı amaçlamışlardır[91].

Ermeni fesat cemiyetlerinin Ankara ve Sivas vilayetleri dahilinde bulunan şubelerinde Atina'dan gelen talimatla Ermenilere bir takım bilgiler aktarmak üzere yaftalar hazırlanması için talimat verilmiş ve bu iş için dört Ermeni görevlendirilmiştir[92]. Bu doğrultuda; Osmanlı Devleti'nden ayrı müstakil bir idare teşkili fikrini işleyen, *Hınçakyan İhtilal Komitesi* namına yayınlanan "hezeyannameler" Merzifon, Kayseri ve Yozgat gibi yerlerde halka açık alanlara bırakılmıştır[93]. Komite üyelerinin, Osmanlı hükümetine bağlılıklarından dolayı bazı ileri gelen Ermenilerin ve Müslümanların kapı önlerine tehdit içeren *yaftalar* attıkları tespit edilmiştir. 4 Mart 1893 tarihli Seraskerliğin arz tezkiresine atıfla; çeşitli yerlere bırakılan *hezeyanname*lerin tertibi ve dağıtılması gibi faaliyetlerin kaynağını Protestanlar ile Ermenilerin teşkil ettiği anlaşılmaktadır[94].

Ermeni komite üyeleri, tebdil-i kıyafetle Müslüman halkı Ermenilere karşı kışkırtmaya çalışmışlardır. Müslüman unsurlara ait kıyafetleri giyerek gerçekleştirdikleri olaylarla dolaylı

---

[89] Öke, s. 77.
[90] *BOA, İ. Hus.*, 1313.R/10: İrade .
[91] *BOA, Y.A.Hus.*, 268/108 : Sadaretin arz tezkiresi (27 Kanun-ı Evvel 1308). ; *BOA, Y.A.Hus.*, 268/116 : Sadaretin arz tezkiresi (28 Kanun-ı evvel 1308). ; *BOA, Y.A.Hus.*, 201/72 : Sadaretin arz tezkiresi (24 Cemaziel ahire 1313).
[92] *BOA, Y.A.Hus.*, 286/96 : Sadaretin arz tezkiresi (9 Kanun-ı evvel 1309).
[93] *BOA, Y.EE.*, 97/52 : Komisyon Raporu (23 Kanun-ı sani 1310). ; *BOA, Y.PRK.ASK.*, 109/69 : Erkan-ı Harp İkinci Feriği'nin layihası (13 Kanun-ı sani 1311).
[94] *O.B.E.*, c. 30, b. 74 s. 264-265.

bir şekilde bu unsurları da ateş çemberi içerisine atarak amaçlarına alet etmeyi hedeflediler[95]. Resmi tahkikat ile sabit olduğu üzere, bir kısım Ermeni komite üyeleri, zaptiye kıyafeti giydikleri halde, birçok Müslüman köyünde birtakım sözler ve ifadelerle Müslümanları, Ermeniler üzerine saldırmaları için teşvik ve telkinde bulunmuşlardır. Hatta bazı mahallerde "*Bu havali Ermenilere verildi. Artık sizden asker ve vergi alınmayacaktır. Bununla birlikte rahat edeceğiniz güzel memuriyetlerde istihdam olunacaksınız*" gibi sözlerle Müslüman ahalinin Osmanlı hükümetine karşı kayıtsız kalmaları yönünde faaliyetlerde bulunmuşlardır[96].

Ermeni komitelerinin amaçlarına ulaşmak için izledikleri yöntemlerden biri de zaman zaman cami basma olayları tertip etmeleridir. Özellikle cuma ve teravih namazları esnasında toplu olarak dini vecibelerini yerine getirmeye çalışan savunmasız Müslümanlar üzerine silahlı saldırılarda bulunmuşlardır. İzledikleri bu yöntemlerle Müslüman halka gözdağı vererek onları yıldırmayı amaçlamışlardır [97].

Ermeniler, Müslüman köylerini basarak, önlerine çıkanları kadın, çocuk ayırmaksızın katletmişlerdir. Çok defa çengele asmak, hamile kadınların karınlarını deşip, bebeklerini çıkartmak, erkeklerin organlarını kesip, ağızlarına koymak gibi akıl almaz katliam usulleri ile hareket ediyor; camilere, tekkelere, medreselere Müslümanları doldurup ateşe veriyorlardı. Maksat, buralardan Müslümanları kaçırtmaktı[98].

Ermeniler, komitenin uygulamalarına karşı çıkanları ihtar etme, yaralama ve hatta öldürme şeklinde saf dışı bırakmışlardır. *İhtilal Fırkasının Ahkam-ı Dahiliyyesi* adlı nizamnamenin 8. maddesinde[99] söz konusu ceza "*Komite azâsından birisinin ha'in ve gammaz olduğu tahkîkât-ı âmika ve mükemmele ile sabit olur ise idamına hükm olunur. Bu hükmün mevkı'-i icrâya vaz' olunması mahalli komitesinin tasdîkine mütevakkıfdır*" şeklinde karara bağlanıyordu. Bu karar gereğince, Ermeni faaliyetleri aleyhinde gammazlık ettiği zannıyla Gümüşhacıköylü Asador'a ve Amasyalı Hoca Mehmet Efendi'ye komitelerin belirledikleri cezalar verilmiştir[100].

---

[95] *BOA, Y.EE.*, 97/50 : Zaptiye Nezaretinin Raporu (23 Kanun-ı sani 1310). ; *BOA, Y.PRK.ASK.*, 109/1 : İzmit Kumandanlığı'nın telgrafi (24 Cemaziel ahire 1313). ; *BOA, Y.EE.*, 97/52 : Komisyon raporu (23 Kanun-ı sani 1310).
[96] *BOA, Y.PRK.ASK*, 109/69 : Erkan-ı Harp İkinci Feriğinin layihası (13 Kanun-ı Sani 1311).
[97] *BOA, İ. Dh.*, 1315.N/25 : İrade (1 Ramazan 1315).
[98] Öztuna, s. 577.
[99] *BOA, Y.EE.*, 97/52 : Komisyon Raporu (23 Kanun-ı sani 1310).
[100] *BOA, Y.A.Hus.*, 201/72 : Zaptiye Nezareti'nin Raporu (23 Kanun-ı sani 310).

Ermeniler maksatlarının temini için gereken nakdî kaynağın sağlanmasında mücadele yöntemi olarak tehdit ve şiddeti tercih ettiler. Söz konusu kaynağı oluşturabilmek için tüccara tehdit mektupları göndermekte ve bir takım Ermenileri komiteye para vermediklerinden veya memleket için zararlı olduğunu takdir ederek, komite menfaatlerine ve emellerine hizmet etmediklerinden dolayı katledilmişlerdir. Ermeni komiteciler tarafından bu doğrultuda Papaz Mampre, Üsküdar'da; dava vekillerinden Haçik Topkapı'da; Dikran Karagözyan Köprü üstünde; tüccardan Apik Uncuyan Galata'da; dava vekillerinden Sebuh Galata'da Havyar Hanı kapısında katledildiler[101]. Komite üyelerinin nakdî kaynak oluşturmak için izlediği yöntemlerden biri de soygun faaliyetleri olmuştur[102]. Diğer taraftan da kilise ve manastırda bulunan kıymetli eşyaları satarak elde edilen geliri teşkilatlanmaya harcamışlardır[103].

Her türlü yaptıkları katliam ve mezalime rağmen Ermeniler, katliama uğradıkları şayiasıyla tüm dünyayı ayağa kaldırmaya ve iki unsurun bir arada yaşayamayacağını ispatlamaya çalışarak dünya siyasi yapısı içerisinde bir yer edinmeye çalışıyorlardı. Eğer Avrupa kamuoyunu mağdur oldukları konusunda inandırabilirlerse muhtariyet elde edebileceklerini düşünüyorlardı. Ermeni komitelerinin öncülüğünde, Türkiye'de 1890'da başlayan ihtilal hareketleri, II. Abdulhamit'in tedbirli ve ihtiyatlı davranması sayesinde bastırılabilmiştir[104].

4- Misyonerlik Faaliyetlerinin ve Kilise ve Din Adamlarının Etkisi

a- Misyonerlik Faaliyetlerinin Etkisi

XIX. yüzyılda diplomasinin önemli faaliyet kolundan biri de misyonerler idi. Avrupa devletleri ve Amerika, hasta adam olarak nitelendirdikleri Osmanlı Devleti'nde çok amaçlı bir misyonerlik faaliyetlerine girişmişlerdi[105]. Osmanlı topraklarına gelişleri hümanist bir sebebe dayandırılan misyonerler, dini faaliyetlerin yanında kendi devletlerinin politikaları

---

[101] *Ermeni Komitelerinin...*, s. 24.
[102] Aslında Ermeni komitelerinin yaptıkları soygun faaliyetleri komitelerin nakit ihtiyacını temin etmek amacıyla değil, karışıklık çıkartarak yabancı devletlerin dikkatlerini üzerlerine çekme niyetlerinden kaynaklanmaktadır. *Yozgat İl Yıllığı*, s. 44-45.
[103] Faiz Demiroğlu, *Van'da Ermeni Mezalimi (1895-1920)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1985, s. 15.
[104] Türközü, s. 80-81. ; Bozdağ, s. 56-57.
[105] İpşirli, s. 210.

doğrultusunda siyasi, sosyal, askeri faaliyetlere de katılmışlardır. Başlangıçta bir odada, evde ve hatta bir kilisenin yanında başlayan bu faaliyetler geniş imkanları olan bir müesseseler zinciri haline getirilmiştir[106].

Devlet bünyesindeki Hıristiyan azınlıklarının hamileri rolünü üstlenen bu misyonerler, onlara kendi tarih, dil ve edebiyatlarını öğretmekle kalmamışlar, ihtilalci fikirler de aşılayarak, onları etkileri altına almaya çalışmışlardır. Diğer taraftan büyük devletlere, müdahale etmeleri için müracaat ederek, birçok diplomatik olayların çıkmasına sebep olmuşlardır. Böylece misyonerlerin etkin propaganda çalışmaları sonucunda; Batıda eskinin haksız "*vahşi Türk*" imajı sürdürülmeye çalışılmıştır. Müslümanlığa ve Müslüman olduğu için de Türklere karşı işlenen bu din faktörü, Osmanlı Devleti'nde yapay bir Ermeni meselesinin de çıkmasında en büyük rolü oynamıştır. Bu sebeple, XIX. yüzyıl ortalarından itibaren "*Şark meselesi*"nin bir yönü de Hıristiyanlık meselesi olmuştur[107].

Amerikalı misyonerler, Türkiye'yi İstanbul'dan idare edilmek üzere, *Batı Türkiye*; Merzifon'dan idare edilmek üzere, *Merkezi Türkiye*; Harput'tan idare edilmek üzere *Doğu Türkiye* misyonu şeklinde üç bölgeye ayırmışlardır[108].

Batılı devletler XIX. yüzyıldan itibaren misyonerlik faaliyetlerini yürütmek amacıyla birçok teşkilatlar kurdular. 1799'da İngiltere'de *Church Missionary Society Of London,* 1804'te *British and Foreign Binle Society,* 1810'da Amerika'da *American Board of Commissionersfor Foreign Missions* kuruldu[109]. Bu teşkilatlar kısa sürede hazırlıklarını tamamlayarak hedef seçtikleri bölgelere misyonerler göndermeye başladılar. Nitekim Osmanlı Devleti'nin çeşitli alanlarında faaliyete geçtiler[110]. *American Board Of Commission For*

---

[106] Erdal Açıkses, "Tarihi Gelişmeler İçerisinde Terör Örgütlerinin Türkiye Üzerindeki Emelleri, İşbirlikleri", *Cumhuriyetin 75. Yılında Doğu Anadolu'da Güvenlik ve Huzur Sempozyumu-Bildiriler, 17-19 Aralık 1998*, Çağlayan A.Ş., İzmir 1999, s. 187.

[107] Bilal N. Şimşir, "Ermeni Propagandasının Amerika Boyutu Üzerine", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri Sempozyumu (8-12 Ekim 1984)*, Atatürk Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Ankara 1985, s. 79-81. ; Seçil Akgün, "Amerikalı Misyonerlerin Ermeni Meselesindeki Rolü", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi (AÜTİDED)*, Sayı: 1, (Mayıs 1987), s. 2-3. ; Seçil Akgün, "Amerikalı misyonerlerin Anadolu'ya Bakışları", Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi (*OTAM)*, Sayı: 3, (Ocak 1992), s. 1-3. ; Uygur Kocabaşoğlu, "Doğu Sorunu Çerçevesinde Amerikan Misyoner Faaliyetleri", *Tarihi Gelişmeler İçinde Türkiye'nin Sorunları Sempozyumu (Dün-Bugün-Yarın), 8-9 Mart 1990*, Ankara 1995[2], s. 67-69.

[108] Açıkses, s. 192.

[109] John Joseph, *The Nestorians and Their Muslim Neighbours,* Princeton University Press, U.S.A. 1961, s. 35.

[110] Osmanlı topraklarında misyonerlik faaliyetleri amacıyla açılan teşkilat şubeleri hakkında geniş bilgi için bk., Çevik, s. 41.

Foreign Mission (ABCFM)'un 1890 yılında hazırladığı yıllık raporunda aşağıda belirtildiği üzere bir tablo hazırlanmıştır[111]:

MİSYONLAR	KİLİSE SAYISI	KİLİSE ÜYESİ	KAYITLI PROT. SAYISI
BATI TÜRKİYE	24	3.118	11.485
MERKEZİ TÜRKİYE	33	5.055	16.061
DOĞU TÜRKİYE	41	2.807	16.152
TOPLAM	**108**	**10.980**	**43.698**

Kapitülasyonlar ve daha sonradan Fransa, İngiltere, Rusya ve Amerika'ya tanınan Osmanlı Devletindeki Hıristiyanların hamiliği sayesinde misyonerler XVIII. ve XIX. yüzyıllardan itibaren Anadolu'da örgütlenmeye başlamışlardır[112]. Böylece, 1701-1702'lerde Fransa, 1804'ten itibaren İngiltere, 1819'dan sonra Amerika ve 1774 ve özellikle 1829 Edirne Antlaşması'nı izleyen yıllarda Rusya'dan gelen misyonerler, Anadolu'da propagandaya girişmişlerdir. Başta Ermeniler olmak üzere, Anadolu'daki gayrimüslimleri İngilizler, Protestan; Ruslar, Ortodoks; Fransızlar da, Katolik mezhebine çekmeye başlamışlar ve bunu yaparken de onların dinî, millî ve siyasî duyguları ile oynamaya çalışmışlardır[113].

1820'de ilk Amerikan misyoneri Pliny Fiks ve Levi Parsons İzmir'e ayak basmıştır. Levi Parsons, İzmir'e ayak basar basmaz "*Bu günah imparatorluğunu tamamen yıkmak ahdim olsun*" şeklinde ifade ettiği düşüncesi ile Osmanlı Devleti yönünde çizmiş olduğu profili ortaya koymuştur[114].

Osmanlı Devleti'nde misyonerlerin amacı, doğal olarak Hıristiyanlığı yaymak idi. En önemli araç ise eğitimdir. Misyonerler, bu yönde okulları, Hıristiyan kardeşlerine[115] yardım etmek için bir fırsat olarak değerlendirdiler[116]. Bu doğrultuda Amerikalı misyonerler Osmanlı

---

[111] *O.B.E.*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Araştırma Kurulu, c. 19, İstanbul 1989, s. LXVI.

[112] Ersoy Taşdemirci, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Azınlık Okulları, Yabancı Okullar ve Bunların Milli Mücadele Dönemindeki Faaliyetlerine Dair Bir Örnek", *Türk Yurdu*, c. 17, Sayı: 122, (Ekim 1997), s. 83-84.

[113] Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayınları, Ankara 1990, s. 28. ; Günay Tümer, "Türkiye'de Misyoner Faaliyetleri Üzerine Bir Konuşma", *İslam*, c. 5, Sayı: 55, (Mart 1988), s. 38-39. ; Ömer Rıza, "Misyonerlik, Son Asırda Misyonerlik Faaliyetleri", *Sebilürreşad*, c. 23, Sayı: 595, (Mart 1924), s. 359-362.

[114] Bilal N. Şimşir, "Amerika'da Ermeni Propagandası ve Büyükelçi Ahmet Rüstem Bey", *Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 2, Ankara 2001, s. 30.

[115] Başlangıçta misyonerler, millet sistemi sonucu Hıristiyan eğitimi ile pek ilgilenmeyen Türkler tarafından fazla tepki görmemelerine karşın, Protestan yayılmasını desteklemeyen Ermeni kilisesinin büyük tepkisiyle karşılaştılar.

[116] Ki Young Lee, *Ermeni Sorununun Doğuşu*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1998, s . 64-65.

Devleti'nde bir Protestan cemaati yaratmışlardır. Osmanlı Devleti de 1848'de bu cemaati resmen tanımıştır[117]. Böylelikle bu unsurlara "millet" statüsü verilmiştir. Bu mezhep özellikle Şark Katolikleri[118] ve Ermeni Gregoryan cemaati arasında hızla[119] yayılmıştır[120].

Hıristiyan misyonerlerin dinî teşkilat, okullar ve kültür kurumları, maskeli teşkilat[121] olmak üzere üç çeşit çalışma yöntemleri vardır. Bu yöntemler vasıtası ile Anadolu içlerine doğru sarkarak, burada bulunan gayrimüslim unsurları, özellikle Ermenileri Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklandırarak birlik ve düzenin bozulmasında etkili oldular[122]. Misyonerler, bazı Ermeni öğrencileri Amerika'ya ve Avrupa'ya göndererek, buralarda verilen eğitimle dolaylı yollardan Ermeni milliyetçiliğinin canlandırılmasında yardımda bulunmuşlardır[123].

XIX. yüzyılda misyonerler sayesinde Protestan ve Katolik Ermeniler arasında milliyetçi ve dinî kökenli bir uyanma göze çarpmaktadır. Doğu Anadolu'da Ermeni okullarla işbirliği içine giren misyonerler, Ermenilerde ihtilal ve isyan fikirlerinin yaygınlaşmasında ve zemin hazırlanmasında önemli rol oynamışlardır. Bu konuda özellikle ilgi gösterdikleri öğrenciler çok etkili oldu. Hangi amaçla ve yöntemle olursa olsun bu öğrenciler okullarda verilen eğitim dolayısıyla farklı farklı mezheplere sevk edilmeye çalışılmışlardır[124].

Misyonerlik faaliyetleri bakımından batılı devletlerin çok yoğun faaliyette bulundukları şüphesizdir. Dolayısıyla her fırsatı değerlendirme yoluna gitmişlerdir. Ahmet

---

[117] Protestanların resmen millet olarak tanınmaları, İngiliz Büyükelçisi Stratford Redcliffe'in teşebbüsü ile olmuştur. Bu konuda bn., Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman...*, s. 175.

[118] Maruniler, Melkitler, Ermeniler ve Katolikler kastedilmektedir.

[119] 1830'lardan beri Suriye-Lübnan, Doğu Anadolu ve Yukarı Mezopotamya'da Amerikan okulları ve misyonerleri oldukça yayılmışlardır. Bunlar Protestanlığı 40-50 yıl içinde küçümsenemeyecek sayıda taraftarı olan bir mezhep haline getirdiler.

[120] Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman...*, s. 175. ; Şimşir, "Amerika'da Ermeni...", s. 31.

[121] 1-*Dini teşkilatın amacı:* Hıristiyanlığı yaymaktı. Bu faaliyetler henüz uyanmamış Asya ve Afrika'da etkili oluyordu. Müslümanlar üzerinde fazla etkili olamıyordu. Bir de Hıristiyanlığın bir mezhebinden diğer bir mezhebine geçişte oldukça etkili oluyordu. Bu faaliyetlerde özellikle Ermeniler seçildi. 2-*Okulların ve kültür kurumlarını amacı:* Azınlıkta bulunan Hıristiyan çocuklarını eğitmek ve onları hakim unsurlara karşı üstün duruma getirmektir. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin çökmekte olduğunu gören Avrupa devletleri başta gayrimüslim tebaa olmak üzere Osmanlı hakimiyeti altında olan etnik grupları Osmanlı Devleti'ne karşı yetiştirmek ve bunların Rusya'nın eline düşmelerini önlemek ve kendileri için de bir kültür misyonu olması amacı ile bu okulları açmışlardır. Bu okulların açılmasında güdülen diğer bir amaç da hakim unsurların çocuklarını millî değerlerinden koparmaktır. 3-*Maskeli teşkilatın amacı:* Halkın arasına girmek, millî birliği bozmak ve sömürgeciliğin devamını sağlamaktır. Bu maskeli teşkilat yenilik hareketlerine düşman unsurların doğması ve gelişmesinde de önemli role sahiptirler. Ayrıntılı bilgi için bk. Taşdemirci, s. 83-84.

[122] Taşdemirci, s. 84.

[123] Lee, s. 65-66.

[124] Akgün, " Türkiye'de Cumhuriyet...", s. 592.

Şakir Paşa, İngiltereli ve Amerikalı misyonerlerin, söndürülmüş olan fesat ateşini yeniden tutuşturmak için her fırsattan yararlandıkları ve bir an boş durmadıklarını belirtmekteydi[125].

b- Kilise ve Din Adamalarının Faaliyetleri

Türkiye toprakları üzerinde, Ermenilere siyasi bağımsızlık temini için eskiden beri birçok teşebbüslerde bulunulmuş, fakat bu teşebbüsler her defasında başarısızlık ve hüsranla neticelenmiştir. Bu yolda faaliyet gösterenler, vaatlere kapılarak Ermenileri arkalarından sürükleyenler daima yabancı güçlerin menfaatlerini temin için çalıştırılan şuursuz birer araç olmuşlardır. Osmanlı topraklarını hedef alan ve karanlık güçlerin tahriki ile yapılan bu hareketlerin başında Ermeni toplumu üzerinde dini nüfuz sahibi olan bazı katogigoslar, patrikler ve papazlar yer almışlardır. Bilerek veya bilmeyerek boş bir hayal peşinde koşturan bu şahısların, bu yolda oynadıkları rol çok büyük ve ağırdır[126].

Ermeni Gregoryan kilisesi, dini görevleri yanında kendisini milli bir otorite ile de techiz etmiştir. Bu sebeple tarihî süreç içerisinde Ermeni toplumunun hayatında söz sahibi olduğunu ileri sürerek aktif bir rol oynamışlardır. Buna karşılık Katolik ve Protestan Ermeniler de kendi aralarında örgütlenerek faaliyet göstermişlerdir[127].

Patrikhaneler ve kiliseler söz konusu unsurların her dönemde bir cemaat olarak yaşamalarını sağladıkları, dinî olduğu kadar, dünyevî hayatlarını düzenledikleri ve onları birleştirip bir çok tehlikeden korudukları gibi bazen de fırsat buldukça siyasî, idarî kışkırtmaları ve silahlanmaları ile onları tehlikelerin kucağına atan müesseseler olmuşlardır[128].

Ermeniler için, hayat boyunca, kiliseleri çok önemli bir yer tutmuş, düşünce tarzında dil, edebiyat ve geleneklerinin tarihi boyunca devam etmesinde kilise ve liderleri büyük rol oynamışlardır. İşte bu çerçevede kiliseden istifade etmek isteyen bazı güçler ve komiteler milliyetçilik duyguları içinde kilise ve din adamlarını da kendi hizalarına çekmeyi başarmışlardır.

---

[125] BOA, Y.EE, 31/76 : Ahmet Şakir Paşa'nın şifre telgrafnamesi (19 Şubat 1312).
[126] Erdal İlter, "Ermeni Kilisesi ve Terör", *Eğitim*, Sayı: 38, (özel sayı), (Nisan 2003), s. 75.
[127] İlter, "Ermeni Kilisesi...", s. 75.
[128] Adnan Sofuoğlu, "İstiklal Harbinde Kiliseler, *Türk Yurdu*, c. 17, Sayı: 122, (Ekim 1997), s. 95.

Ermeni devleti ve Ermeni tarihi fikri kilise mensupları ve rahipler tarafından daha VIII. yüzyıldan itibaren başlatılmıştır. Ermeni devleti fikri, aslında Ermeni toplumu arasında bir birlik sağlamak için değil, Ermeni kilisesinin tarih boyunca varlığını korumak için onu kuvvetli bir devlet esasına dayandırmaya yönelik bir projedir. Başka bir ifade ile Ermeni devleti fikrini doğuranlar, Ermeni toplumu değil, Ermeni kilisesi ve ruhban sınıfı olmuştur. Van ve Muş'ta Rus başkonsolosluğu yapan General Mayewski de bu gerçeği "*Ermeni ruhban reislerinin din hususunda çalışmaları hemen hemen yok gibidir. Fakat buna mukabil, milli fikirlerin yayılması hususunda pek çok hizmetleri geçmektedir*" şeklinde ifade etmiştir[129].

Ermeni komite ve çetelerinin teşkili ve silahlanması konusunda Ermeni kilise ve din adamlarının rolü büyük olmuştur. Ermeni Başpiskoposu Gevand Turyan, dini cemaatlerin, Ermeni ihtilal komitelerinin, ihtilal ocağı olduğunu; kiliselerin silah depoları ve komplo merkezi haline getirildiğini ve ayrıca din adamlarının söz ya da yazı ile kendilerine güvenmiş olan halkı komiteye dahil ve isyana teşvik ettiklerini belirtmekteydi[130]. Tüm bu gelişmeler Ermeni kilisesinin bağımsızlık peşinde koştuğunun açıkça bir tezahürü olmuştur[131].

Bunun neticesi olarak kilise ve din adamları, önceleri yalnız beyin yıkama, sonraları silahlı eğitim ve daha sonra da isyanlar için kiliseleri bir nevi üs olarak kullanmışlardır. Hatta kiliseleri silah depoları olarak kullanmaları mümkün olmuştur[132]. Ermeni papazları, beyin yıkama faaliyetlerinin yanı sıra çete ve komite üyelerini saklamak, silah depolarını korumak, yabancı devletler namına casusluk yapmak, hatta söz konusu devletlere Ermenilerin katledildiklerini yazarak ortalığı bulandırmaktan geri kalmamışlardır[133]. Hıristiyan dünyasında siyasî arenalarda ön saflarda yer almayı düşleyen Ermeni ruhbanı ve kilisesi, bütün tarihi boyunca terör ortamlarının hazırlanmasında parmağı bulunmuş ve büyük Ermenistan'ı kurabilmek için terörist eylemlere karşı sessiz kalarak Ermeni teröristlerinin faaliyetlerini gizliden gizliye desteklemiştir[134].

Ermenilerin silahlanmasını sağlamak için gereken maddi kaynakların başında, yapılan bağışlar geliyordu. Yardım ve bağışın merkezi, kiliseler ve halk toplantıları idi. Ermeni

---

[129] İlter, "Ermeni Kilisesi...", s. 76-77.
[130] Binark, s. 11.
[131] İlter, "Ermeni Kilisesi...", s. 80.
[132] Akçora, s. 24.
[133] Akçora, s. 25-29.
[134] İlter, "Ermeni Kilisesi...", s. 77.

papazları gönüllü olarak veya cebren komitenin emrine girmişler hatta önderlik etmişlerdir. Worcester'daki rahip Saraciyan, burada pazar ayinlerinde konuşmalar yaparak, komitelere yardım edilmesini istemiştir[135].

5- Türkiye'deki Azınlık ve Yabancı Okulların Etkisi

İstanbul'un fethi ile beraber Fatih, Rumlara birçok haklar tanımıştır. Rumlara verilen bu haklar daha sonra diğer unsurlara da verilmiştir. Yalnızca Müslümanlara verilen okul ve diğer eğitim kurumları açma hakkı gayrimüslimlere de tanınıyordu. Bu okullar ve kurumlar aynı Türk-İslam okulları gibi devlet tarafından değil, zenginler, hayırseverler ve cemaatler tarafından kuruluyor ve destekleniyordu. Yine nasıl ki, her caminin yanında bir mektep ve medrese bulunuyorduysa, her kilisenin yanında da öyle gayrimüslim okulları vardı. Hatta mektep ve medreselerde öğretim nasıl hocalar tarafından yapılıyorduysa, azınlık okullarındaki öğretim de papazların elinde idi[136].

İlk zamanlarda bir lütuf olarak verilen bu haklar, devletin zayıf zamanında onun birliğine karşı bir silah olarak kullanılmıştır. Azınlık okulları, devletin birliğini bozma faaliyetlerine XVIII. yüzyıldan itibaren başladılar. Azınlıklar, yabancı devletlerin de desteklerini alarak, başta Tanzimat ve Islahat Fermanları olmak üzere her fırsatta bu haklarını, ayrıcalıklarını devletin siyasî birliği aleyhine genişletmişlerdir[137].

1453'ten XVIII. yüzyıl sonlarına kadar Osmanlı ülkesinde gerçek anlamda Ermeni okulları görülmemektedir. Nihayet 1790'da Eğinli Şnork Mıdırgıç Amira Miricanyan, Osmanlı Devleti'nden izin alarak İstanbul'da ilk resmî Ermeni okulunu açtı. Bu tarihten sonra İstanbul'da Ermeni okulları hızla artmaya başladı. 1834 yılı itibarıyla Anadolu'nun muhtelif yerlerinde 120; 1874 yılı itibarıyla 469 Ermeni okulu bulunmaktadır. Bu sayı I. Dünya Savaşı öncesi 2500'e çıkmıştır[138].

ABD ve Batı son yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Ortadoğu'da bulunan azınlıklarına yönelik misyoner faaliyetlerine büyük hız vermiştir. Gerek patrikhane tarafından açılan

---

[135] Haluk Selvi, "Amerika Birleşik Devletlerinde Ermeni Faaliyetleri", *Eğitim*, , Sayı: 38, (özel sayı), (Nisan 2003), s. 123.
[136] Taşdemirci, s. 80.
[137] Taşdemirci, s. 81.
[138] Taşdemirci, s. 82-83.

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU DOKÜMANTASYON MERKEZİ

okullarda ve gerekse misyonerler tarafından açılan kolejlerde, Ermeni gençleri Fransız ihtilalinin milliyet esasına dayalı ilkesi ile tanıştılar. Bu nedenle açtıkları okullar vasıtasıyla Ermeni gençleri arasında ayrılıkçı fikirlerin yayılması için tüm imkanlar kullanılıyordu. Okullarda okutulan kitapların muhtevası Türk düşmanlığı ile doldurulduu[139]. Bulundukları duruma karşı etkin bir hoşnutsuzluk duymayı ve Müslüman komşularına karşı üstünlük duygusu beslemeyi öğrendiler. Bu okullarda gençlere Ermeni-Türk düşmanlığını sistemli ve bilinçli bir şekilde aşılamaya çalıştılar. Birçok yerde Ermeni okullarında *"Şeytandan ve Müslümanlardan uzak durunuz"* içerikli levhalar asıldı. Sonuçta ABD ve batı yaygın olarak açtıkları eğitim kurumları sayesinde milliyetçi, şovenist, kendisini üstün gören bir toplum yaratmıştı[140].

Osmanlı İmparatorluğu'nda Amerikan okullarının, ilki 1823'te Kudüs'te, ikincisi 28 Temmuz1824'te Beyrut'ta açıldı. 1823'ten 1886'ya kadar Osmanlı Devleti'ndeki Amerikan eğitim kurumlarının sayısı 400'e yaklaştı. 1869'da *"Maarif Nizamnamesi[141]"* çıkarıldı. Bu nizamnamenin 129. maddesine göre yabancı okulların ruhsatsız çalışması mümkün değildi ve ruhsat almaları gerekiyordu. Buna rağmen söz konusu okulların çoğu ancak 1880-1890'larda ruhsat almışlardır. Devletin bu konuda da ciddi bir müdahalesi yoktur[142]. Mesela; 30 senedir faaliyet gösteren Merzifon Amerikan Koleji'ne ruhsat verilmesi konusu Şubat 1894'te Meclis-i Mahsus-ı Vükela tarafından görüşülmüş, ders programlarının ve okutulacak kitapların ve öğretmenlerin Osmanlı idaresi tarafından tasvibi şartıyla çalışmalarına izin verilmesine dair karar çıkmıştır[143]. Ancak, 14 Nisan 1895'te Merzifon Amerikan Koleji için istenen ruhsatın verilmesinin uygun olacağına dair Meclis-i Mahsus-ı Vükela tarafından yapılan yeni bir önerinin bu konuda Osmanlı Devleti'nin yavaş ve isteksiz davrandığının bir göstergesi olduğunu ortaya koyar[144]. Öneri tarihi dikkate alındığında, faal olan, fakat hala ruhsatsız bulunan Merzifon Amerikan Koleji'nin eğitim ve öğretime devam ettiği ortadadır.

---

[139] Öke, s. 93.

[140] Halil Metin, *Kıbrıs'ta Monarya (Boğaztepe) Ermeni Lejyonu Kampı"*, T.T.K. Yayınları, Ankara 2000, s. 22-23.

[141] 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin 129. maddesinde; *"Mekâtib-i husûsiye, bazı mahallerde cemaatler tarafından veya gerek Tebaa-yı Devlet-i Âliyye ve gerek Tebaa-yı Devlet-i Ecnebiyyeden olan efrad ve eşhasdan biri cânibinden ücretli ve ücretsiz olarak ihdâs ve tesis olan mekteplerdir ki, bunların mesârıfât ve muhassasâtı müessisleri tarafından veyahud merbut oldukları vakıfları cânibinden idare ve rüyet kılınır"* denilmekteydi. Bu konuda daha geniş bilgi için bn., ; Taşdemirci, s. 80-81. ; Ortaylı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadî...", s. 322.

[142] Ortaylı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadî...", s.323.

[143] *BOA, Y.A.Res.*, 68/58 : Sadaretin arz tezkiresi (22 Kanun-ı evvel 1309).

[144] *BOA, Y.A.Res.*, 75/21 : Sadaretin arz tezkiresi (2 Nisan 1311).

Merzifon Amerikan Kolejinin temeli misyonerler tarafından 1876'da atılmıştır. O döneme göre oldukça büyük hastanesi, kız ve erkek öğrencilere ait okulu, zengin kütüphanesi, müzesi, eczanesi, laboratuarı, marangoz atölyesi, sineması ve rasathanesi vardı[145]. İngilizce, Fransızca, Rumca, Ermenice ve kısmen de olsa Arapça, Farsça ve Türkçe gibi diller ile dersler yapılıyordu[146]. 1884'te Amerikan misyonerlerinin de teşebbüsüyle şehrin kuzeyindeki bir kısım arazi ve tarlalar alınarak kolej daha büyük bir kompleks haline getirilmiştir[147]. Fakat bu kolej zamanla Ermeni terör faaliyetlerinin merkezi durumuna dönüştürüldü. Ermeniler, Merzifon Amerikan Koleji vasıtası ile tahrik edildikleri gibi, İngiliz ve Rus entrikaları ile de kışkırtılmışlardır. Zamanla kontrol edilemez hale gelmişlerdir[148]. Nihayet 1893'te Merzifon Amerikan Koleji önüne gelerek toplanan Ermeniler, Osmanlı Devleti'ne karşı açıkça isyan etmişlerdir. Olayın bastırılmasından hemen sonra Amerikan eğitimi görmüş ve İngilizce bilen ve hadiselere ön ayak olan Ermenilerin bir kısmı Amerika'ya gönderilmiştir[149].

Hınçak Komitesinin Orta Anadolu'da faaliyet gösteren şubelerinin merkezi Merzifon'du. Merzifon *Küçük Ermenistan İhtilal Komitesi Merkezi* adını alıyordu. Komitenin başkanı ise Merzifon'da Amerikan Koleji öğretmenlerindendir. Merzifon Amerikan Koleji'nde öğretmenlik yapan bazı komite üyeleri Çorum, Burhaniye, Sivas, Tokat ve Amasya gibi yerleşim birimlerinde vaaz şeklinde konferanslar vererek, Ermenilere Osmanlı hükümetine karşı birleşmeleri yolunda telkinlerde bulunmuşlardır. Ayrıca söz konusu kolej öğretmenleri gittikleri yerlerde ihtilal komiteleri adına şubeler açmışlardır[150]. Ocak 1893'te ortaya çıkan bir olaydan Ermeni komitelerinin Merzifon Amerikan Koleji'nde yuvalandıkları anlaşıldı[151]. 15 Kasım 1895'te zuhur eden Merzifon olaylarında Merzifon Amerikan Koleji'nin tesiri çok büyüktür[152].

Amerikan misyonerleri tarafından açılan okullar, Osmanlı Devleti'nde Amerikan varlığının oluşup gelişmesinde çok etkili olmuştur. Okullar vasıtasıyla misyoner faaliyetlerinin, Amerikanın Osmanlı Devleti'nde kendisine bir varlık alanı yaratma çabaları

---

[145] A. Aziz Taşan, *Dün'den Bugün'e Merzifon*, Merzifonlular Derneği Yayınları, İstanbul 1979, s. 31.
[146] İ. Hakkı Engin, "Merzifon Tarihi'ne Genel Bir Bakış", *Taşan Dergisi*, (11 Aralık 1936), Sayı: 7, s. 4.
[147] Nuri Yazıcı, "Canik'te Pontusçu Faaliyetlerin Ortaya Çıkışı", *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Bölgesi Kongresi Bildirileri (13-17 Ekim 1986)*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Samsun 1998, s. 437.
[148] Şimşir, "Tarihte Ermeni...", s. 98.
[149] Saray, s. 1758.
[150] *Yozgat İl Yıllığı*, s. 44.
[151] Taşdemirci, s. 85-86.
[152] *BOA, Y.A.Res.*, 122/88 : Komisyon Raporu (3 Teşrin-i sani 311).

içindeki en büyük amaçlarından birisi de tanıma ve tanıtma alanında olmuştur. Tanımak, nüfuz edebilmek için; tanıtmak ise, bu nüfuz edişi haklı kılabilmek için gerekli olmuştur[153].

1879 yılında Portakalyan adlı Osmanlı vatandaşı bir Ermeni, Tokat'ta bir okul açmıştır. Normal eğitim görünüşü altında yurtseverlik şarkıları ve ulusal tarih tartışmaları yoluyla ulusal bağımsızlık duygusunu işlemeye başladı. Portakalyan'ın bu girişimi, Tokat ve çevresinde tezahür eden Ermeni faaliyetlerinin çekirdeğini oluşturmuştur[154].

6- Basın ve Yayının Etkisi

Ermenilerin ve Ermeni komitelerin en önemli silahlarından birisi propaganda idi. Basın, kitap, gazete ve sözlü anlatılar vasıtasıyla millet arasında, bütün çevrelerde ve özellikle, başta halkın işçi kısmı içerisinde isyan alayları düzenlemek en etkili metotlarıydı[155].

Osmanlı eğitim sistemi içerisinde yabancı ve azınlıkların açtığı okullarda okutulan pek çok kitap, dergi ve diğer yayınlar şeriat ve İslamiyet aleyhinde fikirlerle doluydu. Devletin ve milletin manevi temellerinin yıpratılmasında, bu yayınların etkisi azımsanmayacak kadar çoktu. Çünkü Türk ve İslamiyet düşmanlığı ile doldurulmuş bu yayınlar Ermeniler arasında Türk ve Müslüman düşmanlığını en üst seviyeye çıkarıyordu[156]. Bu nedenle, 11 Nisan 1887 tarihli bir arşiv belgesinden anlaşıldığı üzere özellikle, Avrupa'da bulunan Ermeniler tarafından tertip edilen ve Anadolu'da bölücü fikirlerin yayılmasını amaç edinen kitapların incelenmesi ve takip edilmesi yönünde gerekli tedbirlerin alınması mülkî amirlerden istenmiştir[157].

Ermenilere kendi menfaatleri doğrultusunda en fazla destek veren ülkelerden biri de A.B.D olmuştur. Amerika'daki Ermeniler, bunu bildiklerinden ihtilal fikirlerini Amerika halkına ve idarecilerine kabul ettirmek, Osmanlı Devleti'nin zalim bir devlet olduğunu ispatlamak için yoğun bir propaganda faaliyetinde bulunmuşlardır. Bunun için iki yol seçmişlerdir: Gazetelerde yazılar yayınlamak ve sık sık mitingler düzenlemektir. Ermenilerin bu yolda Amerika'da çıkardıkları ilk gazete "*Haik Gazetesi*"dir. Bu gazete Ermenileri

---

[153] Kocabaşoğlu, s.72-73.
[154] Şimşir, "Tarihte Ermeni...", s. 96-97.
[155] Öke, s. 76.
[156] Cezmi Eraslan, *II. Abdulhamit ve İslam Birliği*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1995, s. 214.
[157] *BOA, Y.A.Hus., 201/72* : Sadaretin arz tezkiresi (30 Mart 1303).

kurtarmak için silah ve savaşın gerekli olduğunu belirterek Ermenileri tahrik etmiştir. Bu gazete, Anadolu'nun çeşitli vilayetlerinde ihtilalci ilan ve afişler asıldığını Amerikalı Ermenilere duyurarak ve Anadolu'yu karışık bir halde göstererek yabancı basın yoluyla da Ermeni davasına yardımcı olacak fikirleri dünya kamuoyuna aksettirmeye çalışmıştır. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin dışta itibarını sarsmak için Ermenilere yapılan şiddet, işlenen suç ve kötülüklerin yayınlanmasına gayret göstermiştir[158].

Haik Gazetesi'nin 15 Ekim 1892 tarihli nüshasında, Ermenilerin bulunduğu her yerde komite kurulması ve bunların üzerinde Avrupa'da da bu komitelerin bağlı bulunacağı bir merkezin teşkili öngörülmüştür. Gazetenin 1 Ekim 1892 tarihli nüshasında Anadolu'da meydana gelen olaylardan bahsedilerek Müslümanların, Ermenilere zulmettiği ifade olunmuştur. Bununla birlikte Ermenilerin mallarını satarak silahlandığını içeren ifadeler yer almıştır. Amerika'daki Ermeniler, Amerikan gazetelerini kendi lehlerinde yazılar yazmaları konusunda ikna etmek için davalarına yer verecek gazetelere abone olacaklarını basına bildirmişlerdir. Bunun etkisi ile "*Worcester Dailly Spy*" gazetesi hemen harekete geçmiştir. 1894 Ağustosunda meydana gelen Sasun ayaklanması ve ardından meydana gelen olayların ardından Türkler aleyhinde Avrupa basınında büyük bir propaganda patlaması olmuştur[159].

Ermeniler, amaçları doğrultusunda Avrupa basınını yanlış yönlendirerek kendileri lehinde bir kamuoyu yaratma çalışmalarında bulunuyordu. Bu nedenle Avrupa basını, Türkler aleyhinde yoğun bir muhabere ağı oluşturmaktaydı. Avrupa'da çıkan gazetelerinin, "*gaddar ve vahşi Türklerin*" Ermenileri zalimce boğazladıkları şeklinde asılsız haberleri yayınlamaktan kendilerini alıkoymadıkları anlaşılmaktadır[160]. Osmanlı Devleti aleyhinde yazıları ile tanınan *Standart Gazetesi*'nin 9 Mayıs 1889 tarihli nüshasında, Osmanlı Devleti sınırlarında yaşayan Ermenilerin rahat olmadıkları, Erzurum'da Hıristiyan kızlarının Türk haremlerinde esir edildiği gibi bir takım iftiraları içeren yazılar neşrettiği Türk yetkililerce tespit edilmiştir[161].

Gazetelerden başka, Ermeniler ile ilgili kitaplar vasıtasıyla da propaganda yapılmaya çalışılmıştır. Rahip Gabriel'in "*Ermeniler ve Ararat Halkı*", Frederick Davis Grenee

---

[158] Selvi, s. 122.
[159] Selvi, s. 122.
[160] Deliorman, *Türkler'e Karşı...*, s. 51.
[161] *BOA, Y.PRK.EŞA.*, 9/61: Londra Sefaret-i Seniyyesinin tahriratı (27 Nisan 1305).

tarafından yazılan "*Osmanlı Devleti'nde Ermeni Buhranı*" ve "*Armenian Massacres or The Sword Of Muhammed*" ve Rahip Edwin M. Blisa'nın "*Bleeding Armenia*" adlı kitapları bu yayınlardan sadece birkaçıdır[162]. Ermeniler bu kitaplar dışında, 1893 yılında, "*Ermenilere Askeri Talim Dersleri*" adlı bir kitap bastırarak dağıtımını yaptılar[163]. Yine aynı yılın Kasım ayında Hınçak Partisi Worcester şubesinin çıkardığı broşürde, Ermenilerin Anadolu'da katliama maruz kaldıklarını ileri sürmüşlerdir[164].

Ermenilerin yayın yolu ile izledikleri propaganda yöntemlerinden biri de her yerde komitelere ait armaların bulunduğu bildiriler dağıtmalarıdır. Bu bildiriler ile Ermeni ahali bilinçlendirilerek yapılması muhtemel olan genel isyanlara katılımları sağlanmaya çalışılmıştır[165]. 23 Ocak 1895 tarihli arşiv kaydından edinilen bilgiye göre, Çorum, Merzifon ve Sivas'ta şubeleri bulunan şüpheli bir şirket bu komitelere ait bir yayın organını Avrupa'dan getirerek, Osmanlı Devleti sınırlarına soktuğunu itiraf etmiştir[166]. 8 Ocak 1893'te de Yozgat, Kayseri ve Çorum'da bazı mahallere ve cami avlularına sokak ilanları ve bildiriler bırakılmış, bir gün sonra olayla ilgisi olduğu zannıyla Gümüşhacıköylü Artin adında bir Ermeni tutuklanmıştır. Olayla bağlantısı bulunduğu muhtemel olan Şimits adında diğer bir Ermeninin gıyabında da bir araştırma başlatılmıştır[167]. Bu faaliyetlerin artmasının Ermenilerin bir olay çıkaracağına delil olabileceği düşüncesiyle, derhal önlem alınmasına dikkat çekilerek, valiliklere bu gibi durumlar karşısında dikkatli davranması yönünde talimat verilmiştir[168].

Yabancı postalar vasıtası ile Osmanlı topraklarına sokulan bazı gazete, dergi, kitap, kartpostal, harita ve sokak ilânları sadece Ermenilerin hedeflerine ulaşmaları için gereken propaganda aracı olmamış, II. Abdulhamit Dönemi'nin sona ermesinde de büyük rol oynamışlardır[169]. Bu yayınların ülke içine sokulmasında, konsoloslukların büyük payları vardır[170]. II. Abdülhamit, yabancı basının Osmanlı Devleti aleyhinde yayınlarına engel

---

[162] Bilal N. Şimşir, "Ermeni Propagandasının Amerika Boyutu Üzerine", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri Sempozyumu (8-12 Ekim 1984)*, Atatürk Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Ankara 1985, s.

[163] *O.B.E.*, c. 16, b. 27.

[164] *O.B.E.*, c. 16, b. 64.

[165] *Ottoman Archives...*, s. XXV.

[166] *BOA, Y.Mtv*, 78/88 : Ankara Vilayeti'nin şifre telgrafnamesi (11 Kanun-ı sani 1310).

[167] *BOA, Y.A.Hus*., 268/108 : Sadaretin arz tezkiresi (27 Kanun-ı evvel 1308).

[168] *BOA, Y.A.Hus*., 268/116 : Sadaretin arz tezkiresi (28 Kanun-ı evvel 1308).

[169] M. Nuri İnuğur, *Basın ve Yayın Tarihi*, Der Yayınları, İstanbul 1992[3], s. 302.

[170] Öke, s. 92-93.

olmaya çalışırken bir yandan da lehinde yayınlar yapılması için çabalıyordu. Bu konuda da oldukça sıkı davranılıyordu[171].

B- Berlin Antlaşması (1878) ve Meselenin Ortaya Çıkışı

Rusya, 1856 Osmanlı-Rus savaşı sonunda askıya aldığı boğazlara yönelik isteklerini 1870'lerden sonra tekrar devreye sokarak, Osmanlı Devleti'ne karşı bir baskı ve yıldırma politikası izlemeye başlamıştır. Bu politikaya Osmanlı Devleti'nin direnç gösteremeyeceğini anlayan İngiltere, kendi çıkarlarının Rus emelleri karşısında yok olacağını hesaplayarak, meselenin uluslararası platformda görüşülmesi için çaba sarf etmiştir. 23 Aralık 1876'da toplanan Tersane Konferansı kararları ve 31 Mart 1877'de onaylanan Londra Protokolü[172] bu çabanın ürünleridir[173].

Sultan II. Abdülhamit'in gayrimüslim tebaayı Rusya'ya karşı yapılacak savaşta silâh altına çağırmıştır. Bunun üzerine, *Ermeni Millî Meclisi* bu karara karşı çıkmış ve savaşta tarafsız kalınacağı belirtilmiştir. Savaşın sonlarına doğru Plevne'nin düşmesi ve doğu vilayetlerinin bir kısmında Rus işgalinin başlaması üzerine, Ermeniler Rusya'ya meyletmeye başlamışlardır. Hatta bazı Ermeniler, Doğu Anadolu'yu işgal eden Rus subaylar arasında savaşa katılmışlardır[174].

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Türklerin Balkanlarda ve Doğu Anadolu'da büyük bir hezimete uğraması ve Rus ordularının batıda Yeşilköy'e, doğuda Erzurum'a kadar gelmesi ile Hıristiyan dünyası, Osmanlı gücünün ve direncinin kırıldığını görmüş ve artık Balkanlarda Türk hakimiyetinin tutunamayacağına kanaat getirmiştir. Dolayısıyla Şark meselesini Anadolu'ya ve Osmanlı Devleti'nin Asya topraklarına kaydırmaya karar vermiştir. Hedef kitle olarak Ermeni cemaatine öncelik verilmiştir[175]. Ayestefanos Antlaşması ile

---

[171] Nesimi Yazıcı, "Sadrazam Kamil Pşa'nın Yabancı Basınla İlgili Bazı Görüşleri", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1991, s. 420.

[172] Ancak bu görüşmeler ve protokoller Osmanlı idarecileri tarafından reddedilecektir.

[173] Ali Fuat Türkgeldi, *Mesâil-i Mühimme-i Siyâsiyye* , Haz. Bekir Sıtkı Baykal, c. II, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1987, s. 3-37.

[174] Gürün, s. 113.

[175] Kodaman, "Şark Meselesi...", s. 30. ; Bayram Kodaman, "Ermeni Meselesi'nin Doğuş Sebepleri", *Türk Kültürü*, Sayı: 219, (Mart-Nisan 1981), s. 240-249. ; Cevdet Küçük, "Şark Meselesi Hakkında Önemli Bir Vesika" *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Sayı: 32, (Mart 1979), s. 607-638. ; Binark, s. 6-7. ; İsmet Parmaksızoğlu, *Ermeni Komitelerinin İhtilal Hareketleri ve Besledikleri Emeller*, Devlet İstatistik Enstitüsü Basımevi, Ankara 1981, s. 10.

Kafkasya'ya hakim olan Rusya Doğu Anadolu ve Balkanlarda da etkili olmuştur. Bu durum geleneksel İngiliz politikasını ters düşmüştür. Çünkü Rus nüfuzunun bu şekilde yayılması sadece İngiltere'nin Hindistan'la olan bağlantısını tehditle kalmayacak, aynı zamanda Ortadoğu'daki gücünü de zayıflatabilecekti. Bu bakımdan İngiltere, hemen konu ile ilgilenmeye başlamıştır. Böylelikle, emperyalist devletlerden Rusya, İngiltere ve Fransa malum yöntemlerle Ermeni toplumuna el atmışlardır[176].

1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı[177] sona ererken İstanbul Ermeni Patriği Nerses Varjabedyan[178], Rus Çarı Nikola'dan, Rusya'nın Doğu Anadolu'da işgal ettiği toprakları Osmanlılara geri vermemesini istemiş, bununla da yetinmeyip, Yeşilköy'deki Rus karargahına giderek Doğu Anadolu'nun Ruslar tarafından ilhakını, bu olmazsa bölgeye, Bulgarlara olduğu gibi bir özerklik verilmesini, bu da mümkün olmazsa söz konusu bölgede Ermeniler lehine ıslahat yapılmasını ve ayrıca ıslahat tamamlanıncaya kadar Rus ordusunun geri çekilmemesini talep etti[179]. Zira, savaşın sonlarına doğru Ermenilerin Rusya lehine bir takım çabalarına rağmen, Edirne Mütârekesi'nde kendileri ile ilgili bir hüküm yer almamıştır[180].

1877-1878 Osmanlı-Rus savaşının Osmanlı Devleti aleyhine neticelenmesi üzerine Patrik Nerses Varjabedyan'ın bu talepleri Rus devlet adamlarınca uygun görülerek Ayastefanos Antlaşması'na 16. madde[181] olarak girmiştir. Antlaşmada yer alan bu madde ile Avrupa devletleri, Anadolu'da Ermeniler lehinde reformlar yapılmasını Bâb-ı Âliye

---

[176] Öztuna, s. 576.

[177] Bu savaşın Rusya'nın başarısı ile sonuçlanması Ermeni meselesinin şekillenmesine yarayan iki yeni faktör meydana getirdi: 1- Rus ordularının işgal ettikleri bölgede Rusyalı Ermeni subay ve komutanların Osmanlı Ermenileri ile temasa geçmeleri ve onları milliyet davasında destekleyecekleri kanaatini yaratmaları. 2- Rusya'nın Ayastefanos Antlaşması'na sıkıştırdığı 16. madde ile bir dereceye kadar Ermenilerin hamisi durumuna yükseltilmesidir. Ayrıntılı bilgi için bn. , Erdal İlter, *Ermeni Meselesi'nin Perspektifi ve Zeytun İsyanları (1780-1880)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1988, s. 53.

[178] 1869'da Ermeni patrikliğine getirilen Mıgırdıç Hrimyan, Ermeni meclisinde son derece şiddet ve hararetle faaliyete başladı. Göreve gelmesiyle beraber Ermeni çetelerinin bir takım *"muzır"* faaliyetlerini kapatmak için vilayetlerde devamlı olarak raporlar neşrine çalıştı. Bu cereyan ve harekatın bilhassa Hrimyan'ın tahriklerinin doğuracağı sonuçları takdir eden bazı Ermenilerin gayretleriyle Hrimyan 1873'te istifa etmek zorunda kaldı. Fakat gizliden gizliye yine de faaliyetlerine devam etti. 1874'te Hrimyan'ın yerine Ermeni Patrikliğine Nerses Varjabedyan getirildi. Ayrıntılı bilgi için bk. Cengiz, *Ermeni Komitelerinin...*, s. 17-18.

[179] Öke, s. 78-79. ; Kuran, Ermeni Meselesinin...", s.20. ; Binark, *s. 6.*

[180] Türkgeldi, s. 52.

[181] Bu maddeye göre Osmanlı Devleti, Ermenilerin bulundukları mahallerde bölge menfaatlerinin gerektirdiği ıslahatı vakit kaybetmeksizin icra edeceğini ve Ermenilerin Müslümanlara karşı güvenliğini sağlayacağını taahhüt etti.

kabul ettirerek Şark meselesinin uzantısı ve önemli bir safhası haline gelen Ermeni meselesinin gündeme gelmesini sağlamışlardır[182]. Ermeniler, bu madde ile önemli kazanımlar elde etmişlerdi. Osmanlı topraklarında "*Ermenistan*" denilen bir memleketin varlığı, idaresinin ıslahata ihtiyaç duyduğu, Ermeni milletinin doğudaki aşiretler tarafından tehdit edildiği gibi hususlar, Osmanlı hükümetine resmen kabul ettirilmiş oluyordu[183].

3 Mart 1878'de imzalanan Ayastefanos Antlaşması ile ilk defa *Ermeni* ve *Ermenistan* adları kullanıldı. Böylelikle Osmanlı Devleti'nin, Ermenilerin güvenliklerini sağlama ile ilgili verdiği taahhüt ile birlikte Ermeni azınlığı politika gündemine yerleşerek uluslararası bir sorun haline geldi[184].

Ayastefanos Antlaşması, uluslararası siyasî dengede bazı devletlerin çıkarlarına aykırı olduğu düşüncesi ile karşı çıkılması dolayısıyla uygulamaya girmemiştir. Bu antlaşma ile ortaya çıkan durum İngiltere'yi hoşnut bırakmamıştı. Çünkü Rusya'nın Doğu Anadolu'da önemli stratejik noktaları ele geçirmesi, Dicle ve Fırat vadilerine inmeye başlaması, İngiliz ticareti için hayatî önemi haiz ticaret yollarının tehlikeye düşmesi demek oluyordu. Bu durum İngiltere'nin esas hareket noktası olmuş ve 1856 Paris Antlaşması'nı ihlâl ettiğini ileri sürerek, yeni bir konferans toplanmasını, antlaşma hükümlerinin burada yeniden görüşülmesini teklif etmiştir[185]. Rusya yeni bir savaşı göze alamayarak İngiltere'nin bu teklifini kabul etmek zorunda kaldı. Bunun üzerine konferans toplandı. Berlin Konferansı'nın yapıldığı esnada, 13 Haziran 1878'de Almanya Başbakanı Bismarck'ın başkanlığında Berlin Kongresi[186] toplandı.

Osmanlı Ermenileri eski Patrik Hırimyan başkanlığında, Beşiktaş Başpiskoposu Horen Narbey, Stephan Papazyan ve Menas Çeraz'dan müteşekkil bir heyeti Roma'ya ve Paris'e göndererek, Avrupa devletlerinin yardımlarını sağlamaya çalıştılar. Heyet buralardaki çalışmalardan sonra Berlin'e gönderilerek, kongreye bir proje sunulmaya çalışıldı. Söz konusu projede Erzurum ve Van vilayetleri ile Diyarbakır vilayetinin kuzey kısmını içine alan bölgenin müstakil bir eyalet yapılması ve buraya Avrupa devletlerinin önerisi ve Bâb-ı

---

[182] Şimşir, "Osmanlı Ermenileri...", s. 126.
[183] Küçük, s. 4.
[184] Cevdet Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı (1877-1897)*, İstanbul 1986, s.17.
[185] Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni...*, s. 5.
[186] Kongre ve sonunda imzalanan antlaşma maddeleri hakkında geniş bilgi için bk. Türkgeldi, s. 57-91.

Âli'nin onayıyla bir Ermeni vali atanması teklif olunuyordu[187]. Projeye bir de nüfus istatistiği eklenmişti. Müstakil eyalet yapılması istenen bölgede 1.330.000 Ermeni'ye karşılık 729.000 Müslüman nüfus yaşadığı iddia edilmekteydi. Müzakereler neticesinde, Ayastefanos Antlaşması'nın 16. maddesi fazla bir değişikliğe uğratılmadan, yeni antlaşmanın 61. maddesi olarak kabul edildi. Ayastefanos Antlaşması'nda yer alan Ermeniler ile ilgili 16. madde, Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi olarak şu şekli aldı[188]: "*Bab-ı Âli, ahalisi Ermeni bulunan vilayetlerde mahalli ihtiyaçlarını ve icab ettirdiği ıslahatı vakit geçirmeksizin yapmayı ve Ermenilerin diğerlerine karşı huzur ve emniyetlerini temin etmeyi taahhüt eder. Ara sıra bu babda alınacak tedbirleri devletlere tebliğ edeceğinden, bu devletler zikr olunan tedbirlerin alınmasına nezaret eyleyeceklerdir*".

Avrupa devletleri tarafından istenilen ıslahat projesinin özü şöyleydi[189]:

1- Bölgede Avrupa devletleri yönetiminde yarı bağımsız bir jandarma gücü kurulacak,

2- Bölgenin adlî örgüt yapısı değiştirilecek, her vilayette yeni bir yüksek mahkeme kurulacak, bunların başında da Avrupalı yüksek yargıçlar bulunacak. Ayrıca alınan kararları veto etme hakkına sahip olacak,

3- Maliye örgütü ve vergi sisteminde köklü değişiklikler olacak, her vilayete Avrupalı yüksek defterdarlar atanacak ve vilayetlerin gelirleri onların denetimine verilecek. Bunlardan hariç olmak üzere burayı yönetecek valiyi tayin etme hakkı da yalnızca padişaha verilmiyor, İngiliz büyükelçisine danışılması şart koşuluyordu.

1878 Berlin Antlaşması ile beraber Ermeni meselesi uluslararası bir boyut kazanınca, daha sonraki dönemlerde doğal olarak Ermeni ayaklanmaları ortaya çıkacaktır. Bu ayaklanmalar şu üç sebepten ileri gelecektir:

1-Ermenilerin siyasette bilinen ilerlemeleri,

2-Ermeni kamuoyunda milliyetçilik , hürriyet ve bağımsızlık fikirlerinin gelişmesi,

3-Bu fikirlerin batılı devletler tarafından tahrik edilmesi ve Ermeni papazlarının gayretleri ve telkinleri ile bunların yayılmasıdır[190].

---

[187] Projenin tam metni için bn., Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni...*, s. 227-235. Tam bu dönemde Patrik Nerses, heyetin faaliyetlerinden hareketle, izledikleri siyaseti, "*Rusya'ya minnet borçlu kalarak İngiltere'den ümit ve İngiltere sayesinde manevî ve maddî alanda refahımızı temin etmek*" şeklinde özetliyordu. Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni...*, s. 244.

[188] Karabekir, "Ermeniler Nereden...", s. 69.

[189] Küçük, s. 87.

[190] Maycwski, *Ermenilerin Yaptığı Katliamlar*, terc. Azmi Süslü, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara 1986, s. 16

Kısaca ifade edilecek olunursa Ermeni meselesi; bağımsızlık vaadine dayanan bir millî kurtuluş mücadelesi ve bir milliyetçilik fikrinin tezahürü değil Osmanlı Devleti'ni içten çökertmek için büyük güçlerin yönlendirdikleri dolaylı bir savaş örneğidir[191]. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ve 1878 Berlin Kongresi ile yeni bir safhaya ulaşan Şark meselesinin diplomatik bir alana zorla ve sunî olarak aktarılması[192] İngiltere ile Rusya'nın siyasî ve iktisadî nüfuzlarını genişletme için gösterdikleri çabaların tohumudur[193].

[191] Öke, s. 244.
[192] Bayram Kodaman, "Bir Amerikalı Gazeteci Gözüyle Ermeni Meselesi", *Belleten*, c. XLIX, Sayı: 185, Aralık 1985, s. 569-570.
[193] Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789-1914)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1997, s. 312.

İKİNCİ BÖLÜM

XIX. YÜZYILDA ORTA VE DOĞU KARADENİZ BÖLGESİ'NİN NÜFUS YAPISI

A- XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Nüfus Yapısı

"*Nüfus*", kelime olarak bir ülkede, bir bölgede ya da bir şehirde yaşayanların tümü anlamına gelmektedir. Nüfus, bir ülkenin siyasî, beşerî, sosyal ve kültürel durumlarının belirlenmesi ve bunun sonucunda da ona göre bir siyasetin tespit edilmesinde ve çeşitli yönlerden yapılanmasında önemli bir güce ve etkiye sahiptir. Çünkü ülkelerin askerî ve siyasî gücü söz konusu ülke içerisindeki insan unsuru ile doğrudan bağlantılıdır[1].

Milliyetçiliğin ortaya çıkışından itibaren nüfus yoğunluğu, özellikle stratejik ve siyasî kavramlarla birlikte büyük önem kazanmıştır. Bu öneme paralel olarak nüfus sayımları ve istatistiklerin, siyasi, ekonomik ve sosyal ihtiyaç ve iddiaları destekleme, üstünlük, bağımsızlık, ayrıcalık elde etmenin bir yolu olarak kullanıldığı söylenebilir. Aslında nüfus yoğunluğu tarihin her döneminde önemli bir güç olarak kabul edilmiştir. İlkçağlarda kalabalık ailelerin diğer küçük aileleri içine alması ve bunun sonucunda büyük kabilelerin küçük kabileleri kapsaması, devlet olgusunun ortaya çıkmasında nüfusun ne kadar etkili olduğunun göstergesidir. Yine de bu dönemlerde ve arkasından gelecek diğer çağlar boyunca nüfus, devletlerin askerî ve siyasî gücünde etkin bir faktördü. Diğer taraftan ekonomik olarak da nüfus belirlenmesi gereken bir özellikti[2]. Bu nedenle, Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyılda nüfus yapılanmasının incelenmesi ile iki özellik yeniden gözden geçirilmiş olacaktır. Bunlardan birincisi, Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyılda sahip olduğu nüfus potansiyelinin saptanması; ikincisi de Osmanlı Devleti topraklarında yaşayan Ermeni nüfusunun tespitidir.

Klâsik dönem Osmanlı nüfusu hakkında edinilen bilgiler genelde tahrir defterlerine[3] dayanmaktadır. Bunun yanında Osmanlı Devleti topraklarına gelerek bir takım araştırma ve incelemelerde bulunan Batılı seyyahlarla Evliya Çelebi gibi Türk seyyahlarının gittikleri

---

[1] Ahmet Karaçavuş, "XIX. Yüzyılda Osmanlı Nüfusu", *Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri(6-8 Kasım 1998)*, Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, Trabzon 2000, s. 429.
[2] Süleyman Beyoğlu, "Osmanlı Devletinde Ermeni Nüfusu", *Eğitim*, (özel sayı), Nisan 2003, Sayı: 38. s. 55.
[3] Daha sonradan "temettüat" ismini alacaktır.

yerler hakkındaki verdikleri bilgiler bize o dönemlerde Osmanlı topraklarında yaşayan insan sayısı hakkında en azından tahmin yapma imkanı sağlamaktadır[4].

XVII. ve XVIII. yüzyıllarda nüfus miktarını gösterecek yeterli bilgiler mevcut değildir. Söz konusu veriler tahminlere dayanmaktadır. Ciddi anlamda ilk nüfus sayımı 1831'de gerçekleştirilmiştir[5]. Buna müteakiben 1844'te ve 1859/60, 1881-82/ 1893 yılları arasında sayımlar yapılmıştır[6].

XVI. yüzyılda birçok Anadolu şehir ve kasabalarında, köyleriyle birlikte Müslüman, gayrimüslim ve Ermeni erkek nüfusu tahminen şöyle verilmiştir: Müslümanların nüfusu 580.950, Hıristiyanların nüfusu 89.160, Ermenilerin nüfusu 44.638'dir[7]. Bu noktada gerçeği tam olarak yansıtabilecek bir rakam yakalayabilmek oldukça güçtür. Bununla birlikte elde edilen bu bilgiler, mukayese açısından yine de gerekli olan istatistiksel bilgilerdir.

1831 nüfus sayımlarına göre Osmanlı topraklarında 4.000.000 civarında erkek olduğu tespit edilmiştir. Bu nüfusun 2.500.000'i Anadolu'da, 1.500.000' Rumeli'de yer almıştır. Bu nüfusun yaklaşık 2.600.000'i Müslüman, 1.400.000'i gayrimüslimdir[8].

1844 yılı dikkate alındığında Osmanlı Devleti'nin genel nüfusu takrîben 35 milyondur. 1844 yılı itibarıyla Osmanlı Devleti'nin etnik nüfus dağılımına göre Türklerin nüfusu 11.800.000, Ermenilerin nüfusu ise 2.400.000 civarındadır[9]. Bu iki unsurun genel nüfus içerisinde oranlarına bakıldığında Ermenilerin genel nüfusun % 6'sını, Türklerin ise %33'ünü teşkil ettiği anlaşılır.

3 Kasım 1869'da Fransız Parlamentosunda, parlamenterlerden Denis Cochin ve Jaures tarafından yapılan bir açıklama üzerine Hanotaux tarafından verilen karşılıkta, Ermenilerin

---

[4] Karaçavuş, s. 429

[5] 1831 yılında sonuçlanan nüfus sayımında, yalnızca erkek nüfus sayılmış olup, kadınlar sayım kayıtlarına dahil edilmemişlerdir. Bu nedenle kadın nüfusunun da erkek nüfusuna yakın olacağı düşünüldüğünden takribi olarak bu rakam verilmiştir. Ayrıca yine bu sayımlarda, sayımı yapılan nüfus Müslüman ve gayrimüslim olarak kaydedilmiş, kimi yerde yaş, kimi yerde ise bıyık ve sakalın yoğunluğu ve rengi özellikle askerliğe uygun kimselerin saptanmasında esas alınmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk., Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Nüfus Sayımı (1831)*, D.İ.E. Matbaası, Ankara 1997, s. 4.

[6] Nuri Akbayar, "Tanzimat'tan Sonra Osmanlı Nüfusu", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, c. 5, İstanbul 1985, s. 1239.

[7] Beyoğlu, s. 56-57.

[8] Beyoğlu, s. 55.

[9] Bahattin Yediyıldız, "Osmanlı Toplumu", *Osmanlı Devleti Tarihi, c.* III, Feza Gazetecilik A.Ş. Yayınları, İstanbul 1999, s. 470.

durumundan bahsedilirken "*Osmanlı illerinde edinilen istatistiklere göre Ermenilerin kesin olarak genel halkın % 13'ünden fazla bir orana sahip olmadıkları*" ifade olunmuştur[10].

Süleyman Beyoğlu, 1890 yılı itibarıyla Osmanlı Devleti bünyesinde Müslüman nüfusunu 12.585.950 olarak belirtmiştir. Buna karşılık Ermeni nüfusunun da 1.139.053 olduğunu ifade etmiştir[11].

1895 tarihli bir arşiv kaydına göre, tahriri yapılamayan aşiretlerin ve kabilelerin nüfusları hariç Osmanlı Devleti'nin nüfusu 17.704.984'tür. Bu nüfusun 13.000.000'unü (%75.12) Müslümanlar, 873.693'ünü (% 4.93) Ermeniler teşkil eder[12]. 4 Şubat 1895 tarihli bir başka arşiv kaydına göre, Osmanlı Devleti'nin genel nüfusu 17.679.096'dır. Bu nüfusun 12.838.497'si (% 72.61) Türk, 1.001.413'ü (% 5.66) Ermenidir[13]. Aynı yıla ait diğer bir belgede Osmanlı Devleti dahilindeki tüm cemaatlerin genel nüfusu 15.217.192 olarak verilmiştir. Bu nüfusun 11.030.009'unu (% 72.48) Türkler, 830.946'sını (% 5.46) ise Ermeniler, geri kalanı da diğer unsurları teşkil eder[14].

1895'te hazırlanan bir nüfus istatistiğinde "*Vilayât-ı Şarkıyye*" şeklinde ifade olunan Doğu Anadolu'daki altı vilayete ait nüfus dağılımı aşağıdaki tabloda (Tablo 1) şöyle verilmiştir[15]:

VİLAYETLER	TÜRKLER		ERMENİLER		DİĞERLERİ		TOPLAM
	NÜFUS MİKTARI	ORAN %	NÜFUS MİKTARI	ORAN %	NÜFUS MİKTARI	ORAN %	NÜFUS MİKTARI
ERZURUM	509.948	80.39	110.319	17.39	14.057	2.21	634.324
SİVAS	790.348	82.37	120.222	12.52	48.925	5.09	959.495
MAMÜRATÜLAZİZ	477.416	83.79	79.420	13.93	12.912	2.26	569.748
BİTLİS	237.392	67.54	103.715	29.49	10.533	2.99	351.640
DİYARBEKİR	320.211	81.61	45.968	11.71	26.220	6.68	392.339
VAN	97.341	60.09	64.629	39.90	-	-	161.970
GENEL TOPLAM	**2.432.656**	79.25	**524.273**	17.07	**112.647**	3.66	**3.069.576**

Tablo 1 : Doğu Anadolu'da bulunan altı vilayete ait nüfus dağılımı

[10] Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi,* Belge Yayınları, İstanbul 1987[2], s.145.
[11] Beyoğlu, s. 58.
[12] *BOA,* Y.A. Hus, 229/68.
[13] *BOA,* Y.EE, 97/52 : Memâlik-i Şâhânenin Nüfus-ı Umûmiyesi (23 Kanun-ı Sani 1310)
[14] *BOA,* Y.EE, 33/45 : Vilayât ve Livalarda Dahil Olan Nüfusun Genel İcmâli.
[15] BOA, Y.A. Hus, 329/158 : Nüfus İstatistiği.

Ermeni komiteleri söz konusu bölgede % 17'lik bir Ermeni nüfusuna istinaden bir "Ermeni devleti" kurmayı planlıyorlar ve bu yönde faaliyetlerde bulunuyorlardı[16]. Bununla birlikte Batı basını, Avrupa kamuoyunu Ermeniler lehine oluşturabilmek için Osmanlı Devleti sınırları içinde yaşayan Ermenilerin nüfusunu olduğundan çok daha fazla göstermekte sakınca görmüyordu[17]. Ermenilerin, kendi nüfuslarını fazla miktarda göstermek üzere çeşitli yollara başvurdukları görülür. Örneğin; XIX. yüzyılın başlarından itibaren yapılan sayımlarda Ermeniler, kendilerini bir yerde mütemekkin, diğer yerde misafirmiş gibi göstererek sayıca fazla olduklarını ortaya koymaya çalışmışlardır[18].

Ermeni Patrikliği de Ermeni nüfusunun olduğundan fazla gösterilmesi yönünde çalışmalarda bulunmuştur. 1882 yılına ait Ermeni patrikhanesi kayıtlarında, Osmanlı Devleti'ne tabi Ermeni nüfusunun 1.630.000 olduğu dikkati çeker[19]. Ancak, Ermeni Patrikhanesinin 1880 ve 1881'de üç kez yayınladığı istatistiklerdeki rakamların birbirini tutmadığı[20] anlaşılır. Patrik Ormanyan, Osmanlı Devleti'ndeki Ermeni nüfusunu 1.579.000; Alman Papas Lepius, 1.600.000; Marcel Leart ise 2.560.000 olarak gösterirler[21]. Anlaşılıyor ki, Ermeni nüfusu hakkında ne Patrikhane ve ne de din adamları mutabakat halinde olamamışlardır.

XIX. yüzyıl başlarına oranla, aynı yüzyılın sonlarına bakıldığında Osmanlı Devleti'nin genel nüfusunda bir azalma[22] söz konusudur. Bununla birlikte Müslüman nüfusu oranının,

---

[16] Ancak bu planın başarıya ulaşabilmesi için Ermeni olmayan nüfusun azınlık durumuna getirilmesi gerekiyordu. Bu nedenledir ki; Müslümanları sindirmeye, göç ettirmeye arta kalanları soykırıma tabi tutarak, bölgenin nüfus yapısını Ermeniler lehine değiştirmeye çalıştılar. Ermeniler, bu doğrultuda 1890'dan itibaren seri isyan hareketlerine teşebbüs ettiler.

[17] Nedim İpek, "Anadolu'dan Amerika'ya Ermeni Göçü", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, sayı: 6, Ankara 1995, s. 258-259.

[18] *BOA, İ. Hus*, 1322.L/71, Serkatip'in arz tezkiresi (15 Kanun-ı Evvel 1320).

[19] Kemal Karpat, *Ottoman Population (1830-1914) Demographic and Social Characteristics, Wisconsin 1985, s. 170-189.*

[20] Salnameler ile konsolosluk raporları mutabakat halindedir. Patrikhane kayıtlarında verilen nüfus miktarları ile diğer kayıtlar arasında dikkati çekecek derecede bir farklılık söz konusudur. Türk nüfusu ile ilgili Batı kaynakları, istatistikî bir sayım için gerekli olan malzemelere sahip olmadıklarından pek realist ölçülere uygun bilgi ihtiva etmezler. Osmanlı Devleti, fethettiği yerlerde asayişi sağladıktan sonra en başta bölgenin nüfus ve arazi incelemesini yapmışlardır. Osmanlı Devleti, Müslümanların durumunu askerlik bakımından, Hıristiyan tebaanın nüfusunu da vergi bakımından öğrenmek istemiştir. Müslüman nüfusu fazla göstermek kendi kendini aldatmak; Hıristiyan nüfusunu da az göstermek ise almak istediği verginin bir kısmından vazgeçmek anlamına gelmektedir ki, her iki durum da devlet açısından uygun değildir. Bu değerlendirmeler nihayetinde Osmanlı Devleti'nin nufusla ilgili tutmuş oldukları istatistiklerde güvenilir ve tarafsızlık içerisinde bulundukları söylenebilir. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk., Beyoğlu, s. 55. ; Yavuz Ercan, *Osmanlı İmparatorluğunda Bazı Sorunlar ve Günümüze Yansımaları*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2002 Ankara, s. 58. ; Ortaylı, s. 123.

[21] Uras, s.138.

[22] Bunun en büyük nedeni toprak kayıplarıdır.

diğer unsurlara göre artış[23] gösterdiği dikkat çeker. Bu durum kaybedilen topraklardan, mevcut Osmanlı topraklarına yapılan göçlerden kaynaklanmaktadır[24].

Süleyman Beyoğlu, 1897 yılı itibarıyla Osmanlı Devleti bünyesinde Müslüman nüfusunu 14.111.945 olarak belirtmiştir. Buna karşılık Ermeni nüfusunun da 1.162.853 olduğunu ifade etmiştir. 1906 yılında ise Müslümanların nüfusunun 15.518.478, Ermenilerin de 1.140.563 olduğuna dikkat çekmiştir[25].

Sayısal veri olarak ele alındığında, 1914 yılında Osmanlı Devleti'nin genel nüfusunun 18.520.016'ya düştüğü tespit edilir[26]. Zira bu nüfusun, 15.044.846'sı (%81.12) Müslüman, 1.161.169'u (% 6.26) Ermeni olduğu düşünüldüğünde genel nüfusun sayısal olarak azaldığı fakat; oran itibarıyla Müslümanların lehine olduğu görülür.

XVI. yüzyıl sonundan itibaren, XVIII. yüzyıl sonlarına kadar uzun ve yorucu savaşlar, nüfus artışı, iktisadî buhranlar ve işsizlik, eşkıya hareketleri ve Celali isyanları Osmanlı Devleti dahilinde büyük ölçüde nüfus dalgalanmalarına neden olmuştur. XIX. yüzyılda Osmanlı nüfusu açısından iki durum birden yaşanmıştır. Bir taraftan Osmanlı genel nüfusu azalış gösterirken, diğer taraftan daralan Osmanlı nüfusu içerisinde Müslüman Türk nüfusu giderek artmıştır[27].

---

[23] XVIII. yüzyılın son yirmi yılında Osmanlı-Rus-Avusturya savaşları dolayısıyla Karadeniz'in kuzeyinden, Kafkasya'dan ve Özi bölgelerinden Anadolu'ya göç edenlerin sayısı takrîben 500.000 civarındadır. 1806-1812 Osmanlı-Rus savaşı sonucu Balkanlardaki 200.000 civarında Türk güneye inerek Rumeli köy ve kasabalarını doldurmuşlar, İstanbul'a ve Anadolu'ya geçmişlerdir. 1820-1830 yılları arasında Türkler, Mora, Eflak ve Boğdan'dan Anadolu'ya zorla göç ettirilmişlerdir. 1856 Kırım savaşı yeni bir göç dalgasına neden olmuştur. Bu vesile ile tahminen 600.000 Kırımlı Anadolu'ya geldi. 1877'de Kafkaslardan Anadolu'ya 1.000.000 civarında insan göç etmek zorunda kalmıştır. Bu göçler Osmanlı Devleti yıkılana kadar artmış, zaman zaman Cumhuriyet devrinde de devam etmiştir.

[24] Yediyıldız, s. 506-507.

[25] Beyoğlu, s. 58.

[26] *Memâlik-i Osmaniyenin 1330 Senesi Nüfus İstatistiği,* Dahiliye Nezâreti Sicill-i Nüfus İdâre-i Umûmiyyesi Müdiriyeti, İstanbul 1330, s. 5-31.
s. 5-31.; Karpat, s.170-189. ; Yediyıldız, s. 508.

[27] Yediyıldız, s. 506-507.

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

B- Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi'nin Nüfus Yapısı

1- Trabzon Vilayeti'nde Türk ve Ermeni Nüfusu

1846-47 yönetsel bölümünde, Trabzon Eyaleti, merkez sancağı, Karahisar-ı Şarki, Canik, Gönye ve Batum sancaklarından oluşmakta idi. Batum sancağının adı 1852'de "Lazistan" olarak değiştirilmiş, Batum'un Ruslara bırakılmasından sonra sancak merkezi Rize'ye taşınmıştır. 1855-56'da Trabzon vilayeti; Canik livası, Ordu livası, Karahisar-ı Şarki livası, Gümüşhane livası, Lazistan livasından meydana gelmekteydi. 1867'de yapılan düzenleme ile Trabzon vilayeti 4 sancaktan oluşturulmuş, 1877'de Canik, müstakil mutasarrıflık olunca sancak sayısı 3'e düşmüştür. 1892'de Canik tekrar vilayete bağlanarak sayı yeniden eski sayısına, yani 4'e çıkmıştır. Vilayet, bu konumunu uzun süre korudu. Ancak II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Canik sancağı Trabzon vilayetinden ayrılarak bağımsız bir sancak haline getirildi[28].

1831 nüfus sayımına[29] göre Trabzon vilayetinin genel nüfusu 136.552'dir. Bu nüfusun 125.121'i (% 91.62) Müslüman, 11.431'i (% 8.38) de gayrimüslimdir[30]. 1831 Nüfus sayımında sayımı yapılan yerler; Trabzon, Rize, Hemşin, Giresun, Keşap, Vakf-ı Kebir, Vakf-ı Sagir, Akçaabat (Polathane), Yomra, Sürmene, Tonyan, Of, Gönye (Künyen) ve Görele gibi yerlerdir[31].

1860'ta *İngiliz Konsolosluğu* raporlarına göre Trabzon vilayetinin genel nüfusunun 331.944 olduğu anlaşılır. 1882 yılı itibarıyla Marcel Leart'a[32] göre, Trabzon vilayetinde 120.000 Ermeni yaşamaktaydı. 1892 yılı için Britanya Konsolosu Longworth'un ortaya koyduğu bilgilere göre; vilayet dahilinde 2.911 yerleşmede 108.630 hane bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu yerleşmelerde 820.426 (%78.83) Müslüman, 159.599 (%15.33) Rum, 44.350 (% 4.26) Ermeni, 16.315 (% 1.56) Ecnebi olmak üzere toplam 1.040.690 nüfus bulunmaktadır.

---

[28] Geniş bilgi için bk., Musa Çadırcı, "19. Yüzyıl İkinci Yarısında Karadeniz Kentleri (Trabzon ve Samsun)", *İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongreleri Bildirileri-Uluslararasıl (1-3 Haziran 1988)*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi ve Fransız Araştırmaları Enstitüsü, Eğitim Fakültesi Özel Sayısı, Samsun 1990, s. 14 Ortaylı , s. 123.

[29] 1831 nüfus sayımlarında sadece erkek nüfus dikkate alınmış, kadın nüfus sayıma dahil edilmemiştir.

[30] Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Nüfus Sayımı(1831)*, D.İ.E Yayınları, Ankara 1997, s. 213. ; Karpat, *Ottoman...* , s. 114.

[31] Karal, s. 215.

[32] Uras, s. 138.

1882 yılı itibarıyla Marcel Leart'a göre, Trabzon vilayetinde 120.000 Ermeni yaşamaktaydı[33]. 1881 yılında hazırlanan nizamname uyarınca başlanılan ve 1893'te sonuçlanan nüfus sayımına göre, Trabzon vilayetinin genel nüfusu 1.056.293'tür. Bu nüfusun 857.343'ü (% 81.11) Müslüman , 198.957'si (% 18.89) gayrimüslim idi. Gayrimüslim nüfus içinde Rumların nüfusu 155.039 (% 14.67), Ermenilerin nüfusu ise 41.796 (% 3.95) idi[34].

1895 yılına ait bir arşiv kaydında Trabzon, Canik ve Lazistan sancaklarından müteşekkil Trabzon vilayetinde bulunan Ermeni nüfusu içerisindeki erkeklerin sayısı 18.634[35] olarak belirtilmektedir[36]. Yine aynı yıla ait başka bir arşiv kaydında vilayetin genel nüfusunun 1.004.690 olduğu dikkat çeker. Bu nüfusun 809.704'ünü (% 80.59) Müslümanlar, 42.282'sini (% 4.20) Ermeniler teşkil ederler[37].

Fransız Dış İşleri Bakanlığı'nın "*Ermeni İşleri*" ve "*Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform Projeleri*" başlığı altında yayınladığı ve 1893-1897 yılları arasını kapsayan diplomatik belgelerde yer alan ve resmi hüviyeti olan istatistiklere istinaden Trabzon vilayetinin genel nüfusunun 1.047.700 olduğu tespit edilmiştir. Bu nüfusun 807.600'ü (% 77.08) Müslüman, 47.200'ü (% 4.50) de Ermeni'dir[38]. Resmiyeti olan bu belgelerden de anlaşılıyor ki; Ermeni nüfusu Müslüman nüfusu ile kıyaslanamayacak oranda azdır.

1900 yılına gelindiğinde vilayetin toplam nüfusu 1.211.644 kişiye ulaşmıştır[39]. *Encyclopedia Britannica*'nın 1910 yılındaki baskısına göre Trabzon vilayetinin genel nüfusu 1.047.700 ; bu nüfusun 47.200'ü (% 4.50) Ermenilerden meydana gelmektedir[40].

---

[33] Uras, s. 138.

[34] BOA, Y.EE, 97/52 : Memalik-i Şahanenin Nüfus-ı Umumiyesi (29 Kanun-ı sani 1310). ; Kemal Karpat eserinde Trabzon vilayetinin genel nüfusunu 1.056.237 olarak vermiştir. Ayrıntılı bilgi için bk., Karpat, s. 138. ; Ali Güler, *XX.Yüzyıl başlarının Askeri ve Stratejik Dengeleri Türkiye'deki Gayri Müslimler,* Genel Kurmay Basımevi, Ankara 1996, s. 89.

[35] Karahisar-ı Şarkî Trabzon vilayetine bağlı olduğu halde bu belgede yalnızca adı geçen üç sancağa dair bir rakam verilmiştir. Bu nedenle yukarıda Ermeni nüfusuna atfen verilen nüfus miktarının azmış gibi gözükmesi doğaldır.

[36] *BOA, Y.EE,* 33/46 : Ermeni nüfusunun icmali.

[37] Aynı belge.

[38] Siyasi meseleleri Araştırma Grubu, "Fransa Dış İşleri Bakanlığı Belgeleri ile Ermeni Meselesi", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi Dün / Bugün / Yarın",* Tarihi Araştırmalar ve Dökümantasyon Merkezleri Kurma ve Geliştirme Vakfı, Sayı: 1, (Mart 1985), s. 50.

[39] Çadırcı, s. 20.

[40] Mehmet Ethemoğlu, *Ermeni Terörünün Kısa Tarihi,* Dicle Üniversitesi Yayınları, Diyarbakır1987, s. 16.

1860'tan 1890'a kadar geçen süreç içerisinde vilayet dahilinde nüfusun üç kat arttığı ortadadır[41]. Bunun nedenleri, Osmanlı Bankasının ticareti canlandırmak amacıyla kredi açması sonucu Ermeni ve Rum ihracatçılarının faaliyete geçmeleri, Rumeli'den[42] Kafkasya'dan[43] gelen göçmenlerin söz konusu alanlara yığılmalarında aranmalıdır. Zira Trabzon vilayetine Rumeli ve Kafkaslar olmak üzere 93 Savaşı'nın her iki cephesinden de muhacir akını olmuştur.

a- Merkez Sancak

XIX. yüzyılın başlarında dış ticaretteki büyüme Trabzon'da nüfus yapısında önemli değişikliklere sebep oldu. 1813'te Trabzon'a gelen bir İngiliz seyyahı başta Türkler olmak üzere diğer unsurları da dahil ederek Trabzon şehrinin nüfusunun 15.000 civarında olduğunu ifade etmektedir. 1830 yılında yapılmaya başlanan nüfus sayımına göre Trabzon sancak merkezinde 6.300 erkek nüfus[44] yaşamakta idi. Bu itibarla şehrin nüfusunun 13-15.000 kişi olduğunu söyleyebiliriz[45].

1831 nüfus sayımlarına göre Trabzon vilayetinin nüfus dağılımı aşağıdaki tabloda (Tablo 2) ayrıntılı olarak verilmiştir[46]:

---

[41] İlber Ortaylı, "19. Yüzyılda Trabzon Vilayeti ve Giresun Üzerine Gözlemler", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Değişim-Makaleler I,* Turhan Kitabevi, Ankara 2000, s.124.

[42] 93 Harbi ile beraber Kafkaslardan kalkarak Anadolu'ya gelen 60.000'den fazla göçmen, başta Çarşamba ve Bafra kazaları olmak üzere Trabzon vilayetine bağlı uygun yerlere yerleştirilmişlerdir. Öte yandan Ruslar'a terk edilen Batum, Çürüksu ve Acara bölgelerinden de Samsun'a büyük oranda göçmen geldi. Savaş esnasında Varna'dan bu bölgeye sevk edilen yaklaşık 50.000 göçmenin bir kısmı sancak dahilinde yerleştirilirken diğerleri de Anadolu içlerine sevk ve iskan edildiler. Geniş bilgi için bk., Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri (1877-1890),* T.T.K. Yayınları, Ankara 1994, s. 201-202.

[43] Göçlerin nedenleri ve iskan hakkında ayrıntılı bilgi için bk., Süleyman Erkan, *Kırım Kafkasya ve Doğu Anadolu Göçleri (1878-1908),* Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış doktora tezi), Samsun 1993, s. 45-56. ; Ali Kablan, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkas Kabileleri ile Münasebetleri,* Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Samsun 1993, s. 152-183. ; Nedim İpek, "Kafkaslardan Anadolu'ya Göçler (1878-1900)", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi,* Sayı: 6, Samsun 1991, s. 109-110. ; Barasbi Baytugan, "1858-1865 Yılları Arasında Kuzey Kafkasyalıların Türkiye'ye Göçleri", *Birleşik Kafkasya,* Sayı: 4, (Mayıs 1965), s. 11-15. ; Abdullah Saydam, Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876), T.T.K. Yayınları, Ankara 1987, s. 34-45.

[44] Karal, *s.* 4. *; Musa Çadırcı, Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları,* Ankara 1991, s. 45-47.

[45] Ahmet Karaçavuş, XIX. Yüzyılda Osmanlı Nüfusu", *Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri (6-8 Kasım1998),* Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, Trabzon 2000, s. 464.

[45] Karal, s. 213.

KAZA MERKEZLERİ	MÜSLÜMAN	GAYRİMÜSLİM	TOPLAM
MERKEZ	6.300		6.300
RİZE, HEMŞİN VE KAZALARI	30.547		30.547
GİRESUN, KEŞAP VE KAZALARI	8.785		8.785
VAKF-I KEBİR VE SAGİR	5.962		5.962
AKÇAABAT (POLATHANE)	8.432		8.432
YOMRA (YÜMRENEK)	6.755		6.755
SÜRMENE	12.985		12.985
TONYA	1.910		1.910
OF	18.940		18.940
GÖNYE (KÜNYEN) LİVASI VE KAZALARI	20.530		20.530
GÖRELE	3.973		3.973
REAYA		11.431	11.431
TOPLAM	125.121	11.431	136.552

Tablo 2: 1831 nüfus sayımlarına göre Trabzon vilayetinin nüfus dağılımı

1860'ta İngiliz konsolosluğu raporlarına göre, Trabzon sancağı nüfusunun 165.804'tür. Müslümanlar, bu nüfusun 146.000'ini (% 88.05), Ermeniler, Katolik ve Protestanlar dahil 4.894'ünü (% 3.00) teşkil ederler. Trabzon şehir nüfusunun, takriben 55.000 civarında bulunduğu belirtilmekteydi. Bu nüfus içerisinde Müslümanların sayısı 40.000 (% 71.81), Ermenilerin sayısı 3.000'dir (% 7.5)[47]. 1860-1890 arasında Trabzon vilayetinin genel nüfusunun üç kat artmasına karşın Trabzon merkezine dikkat edildiğinde bu oranda bir artıştan söz etmek mümkün değildir[48].

1868 yılı itibarıyla, Trabzon'da bulunan Britanya Konsülü W. Gifford Palgrave, Giresun şehrinin nüfusunu Mart 1868 tarihli raporunda 4.600 olarak vermekteydi. Kazaya ait 60 köyde 18.252 nüfusun mevcut olduğunu ifade etmekteydi[49]. 1882 itibarıyla Akçaabat kasabası ve köylerinde ise toplam 43.786 Müslüman nüfus mevcuttu[50].

1900 tarihli *Trabzon Vilayeti Salnamesi*'ne göre Trabzon sancağının nüfus dağılımı (Tablo3) aşağıdaki tabloda verilmiştir[51].

[47] Ortaylı, "19. Yüzyılda Trabzon ...", s. 124. ; Ortaylı "Osmanlı İmparatorluğu'nda...", s. 123.
[48] Ortaylı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda...", s. 124.
[49] Ortaylı, "19. Yüzyılda Trabzon...", s. 127.
[50] Muzaffer Lermioğlu, *Akçaabat-Akçaabat Tarihi ve Birinci Genel Savaş-Hicret Hatıraları*. Kardeşler Basımevi, İstanbul 1949, s. 72.
[51] *Trabzon Vilayeti Salnamesi (1319)*, s.

KAZALAR	MÜSLÜMAN		ERMENİ		KATOLİK		PROTEST.		TOPLAM
	Nüfusu	%	Nüfusu	%	Nüfusu	%	Nüfusu	%	
Merkez Kaza	89.100	65.48	11.922	8.76	1.432	1.05	94	0,07	136.064
Ordu Kazası	90.005	77.62	9.615	8.29	---	---	491	0.4	115.949
Giresun Kazası	69.461	81.97	1.646	1.94	---	---	---	---	84.676
Tirebolu Kazası	38.950	82.87	663	1.41	---	---	---	---	46.999
Vakf-ı Kebir Kazası	23.330	99.79	---	---	---	---	---	---	23.379
Akçaabat Kazası	43.040	82.74	4.188	0.80	---	---	---	---	52.014
Sürmene Kazası	42.541	85.99	278	0.56	---	---	---	---	49.468
Of Kazası	67.809	98.48	278	0.40	---	---	---	---	68.853
Görele Kazası	33.224	96.90	---	---	---	---	---	---	34.285
SANCAK TOPL.	**499.520**	81.66	**29.299**	4.78	**1.432**	0.34	**585**	0.09	**611.685**

Tablo 3: Trabzon Vilayet Salnamesine (1900) Göre Trabzon sancağının nüfus dağılımı

b- Canik Sancağı

1846-47 yönetsel bölümünde Canik, Trabzon vilayetine bağlıdır. 1867'de yapılan düzenlemede bu durum devam etmiştir[52]. 1870 tarihli *Trabzon Vilayeti Salnamesi*'ne göre Canik sancağı; Samsun merkez, Fatsa, Ünye, Terme, Bafra ve Çarşamba kazalarından meydana gelmekteydi[53]. 1877'de Canik, müstakil mutasarrıflık olunca sancak sayısı 3'e düşmüştür. 1891'de Canik sancağı Çarşamba, Terme, Ünye, Fatsa ve Samsun merkez kazalarından oluşmaktaydı. Ayrıca Kavak, Karakuş, Alaçam nahiyeleri de bu sancağa bağlıdır. 1892'de Canik, tekrar vilayete bağlanarak sayı 4'e çıkmıştı. Bu konumunu vilayet uzun süre korudu. Ancak II. Meşrutiyetin ilanından sonra Canik sancağı Trabzon vilayetinden ayrılarak bağımsız bir sancak haline getirildi[54]. 1877-1878 itibarıyla Niksar'ın da Canik sancağına dahil olduğu anlaşılmaktadır[55].

1831 nüfus sayımlarına göre Canik sancağının nüfusu 55.743'tür. Bu nüfusun 40.935'i (% 73.43) Müslüman, 14.808'i de (% 26.56) gayrimüslimdir[56]. 1877-1878 yılları itibarıyla

---

[52] Geniş bilgi için bk. Musa Çadırcı, "19. Yüzyıl İkinci Yarısında Karadeniz Kentleri (Trabzon ve Samsun)", *İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongreleri Bildirileri-Uluslararası - I (1-3 Haziran 1988)*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi ve Fransız Araştırmaları Enstitüsü, (Eğitim Fakültesi Özel Sayısı), Samsun 1990, s. 15.

[53] *Trabzon Vilayeti Salnamesi (T.V.S), (1287)*, s. 35-60.

[54] Musa Çadırcı, "19. Yüzyıl...", s. 16-19.

[55] Karpat, *Ottoman...*, s. 119.

[56] Karal, s.213. ; Nedim İpek, "Canik Sancağı'nın Nüfusuna Dair Bir Değerlendirme", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, (Mayıs 1999), Sayı: 12/1, Samsun, s. 30-31.

Trabzon vilayetine bağlı Canik sancağının nüfusu 176.244'tür. Bu nüfusun 129.929'u (% 73.82) Müslüman, 46.315'i (26-27) gayrimüslimdir[57].

1881-82/1893 nüfus sayımlarına göre; Canik sancağının nüfusu, 210.193'ü (71.63) Müslüman ve 18.028'i (6.14) Ermeni olmak üzere toplam 293.412'dir[58]. 1900 tarihli *Trabzon Vilayeti Salnamesi*'ne göre Canik sancağının genel nüfusu 320.758'dir. Bu nüfusun Müslümanlara ve Ermenilere göre nüfus dağılımı aşağıda tabloda (Tablo 4) gösterilmiştir[59]:

KAZALAR	MÜSLÜMANLAR		ERMENİLER		GENELTOPLAM
	NÜFUS MİKTARI	%	NÜFUS MİKTARI	%	
SAMSUN	38.697	49.05	1.378	1.74	78.979
BAFRA	40.413	61.81	1.073	1.64	65.375
ÇARŞAMBA	49.600	78.62	10.552	16.72	63.088
TERME	19.021	87.90	2.100	9.70	21.639
ÜNYE	50.685	84.76	4.668	7.80	59.793
FATSA	29.056	91.13	860	2.69	31.881
SANCAK TOPLAMI	**227.424**	70.90	**20.631**	6.43	**320.758**

Tablo 4: Trabzon Vilayet Salnamesi'ne (1900) Göre Canik sancağının Müslümanlara ve Ermenilere göre nüfus dağılımı

Tablodan da anlaşılacağı üzere, Canik sancağında Ermenilerin en yoğun bulundukları yerler Çarşamba, Terme ve Ünye kazalarıdır. Fatsa, Bafra ve Samsun merkez kazalarının genel nüfuslarına oranla az sayıdadırlar.

Yukarıda açıklanan nüfus istatistiklerinden anlaşıldığı kadarıyla sancağın genel nüfusu 1831'den 1900 kadar gözle görülür bir artış olmuştur. Bu artışta sancak dahiline yerleştirilen göçmenlerin payı büyüktür[60]. Bu nüfus verilerine anlaşıldığı üzere, Trabzon vilayeti dahilinde Ermenilerin en yoğun olduğu yerler Trabzon merkez ve Canik sancaklarıdır.

---

[57] Karpat, s. 119.
[58] Karpat, s. 138.
[59] *TVS* (1287), s. 141.
[60] İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya...*, s. 201-202.

c- Lazistan Sancağı

1461 yılında Fatih Sultan Mehmet'in Trabzon'u fethiyle Rize ve çevresi de Osmanlı topraklarına katılmıştır. 3 Mart 1878'de imzalanan Berlin Antlaşması ile Lazistan sancağının merkezi Batum Rusya'ya bırakılınca Rize sancak merkezi oldu[61].

1831 nüfus sayımlarına göre Rize sancağının nüfusu 30.547'dir[62]. 1893'te sonuçlanan nüfus sayımlarına göre Lazistan sancağının nüfusu 135.558'i (% 99.45) Müslüman, 693'ü (%0.50) Rum, 49'u (% 0.03) Ermeni olmak üzere toplam 136.280'dir[63].

1882'de hazırlanan nizamnameye uygun olarak 1906-1907 yıllarında gerçekleştirilen nüfus sayımına göre Lazistan sancağının 195.445'i (% 99.15) Müslüman, 31'i (% 0.02) Ermeni ve diğerleri olmak üzere nüfusu 197.120'dir[64].

1319 (1900) tarihli Trabzon vilayetine göre Lazistan sancağının Müslüman ve Ermeni nüfus dağılımları (Tablo 5) şöyledir[65]:

KAZALAR	MÜSLÜMANLAR		ERMENİLER		TOPLAM
	NÜFUS ORANI	%	NÜFUS ORANI	%	
RİZE	87.828	98.96	20	0.02	88.746
GÖNYE	37.538	97.35	---	---	38559
HOPA	32.929	100	---	---	32.929
TOPLAM	**158.295**	99.41	**20**	0.01	**159.223**

Tablo 5: Trabzon Vilayet Salnamesi'ne (1900) Göre Lazistan sancağının Müslümanlara ve Ermenilere göre nüfus dağılımı

d- Gümüşhane Sancağı

[61] Haşim Karpuz, *Rize,* Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1997, s. 12.
[62] Karal, s. 213.
[63] Karpat, s. 138.
[64] Karpat, , s. 165.
[65] *TVS* (1319), s. 173.

1893'te sonuçlanan nüfus sayımına göre, Gümüşhane sancağının nüfusu; 79.185'i (% 75.53) Müslüman, 1.486'sı (% 1.41) Ermeni olmak üzere 104.839'dir[66]. 1906-1907 yıllarında yapılan bir nüfus sayımına göre, Gümüşhane sancağının nüfusu 106.033'ü (% 71.11) Müslüman, 2.527'si (% 1.69) Ermeni olmak üzere 149.108'dir[67].

Ahmet Şakir Paşa, Gümüşhane ile ilgili hazırladığı raporda Gümüşhane'nin köylerinde hiç Ermeni bulunmadığını belirtirken, kasabada ise 247 hane Ermeni'nin bulunduğunu kaydetmektedir[68].

1900 tarihli *Trabzon Vilayeti Salnamesi*'ne göre Gümüşhane sancağının Ermeni ve Müslüman nüfus dağılımı (Tablo 6) aşağıdaki tabloda belirtilmiştir[69]:

KAZALAR	MÜSLÜMANLAR		ERMENİLER		TOPLAM
	NÜFUS MİKTARI	%	NÜFUS MİKTARI	%	
GÜMÜŞHANE	24.510	75.59	1.379	4.25	32.423
TORUL	22.701	51.17	---	---	44.362
KELKİT	25.695	97.73	109	0.41	26.290
ŞİRAN	14.786	87.52	224	1.32	16.893
TOPLAM	**87.692**	73.09	**1.712**	1.42	**119.968**

Tablo 6: Trabzon Vilayet Salnamesi'ne (1900) Göre Gümüşhane sancağının Müslümanlara ve Ermenilere göre nüfus dağılımı

2- Sivas Vilayetinde Türk ve Ermeni Nüfusu

XVI. yüzyıl ortalarında "Eyalet-i Rum" denilen Sivas eyaleti, merkez, Amasya Çorum, Bozok, Divriği, Canik ve Arapkir livalarını ihtiva etmek üzere Orta Fırat havalisinden Orta Karadeniz bölümüne kadar uzanıyordu[70]. 1871 tarihli *Sivas Vilayeti Salnamesi*'ne göre

[66] Karpat, s.138.
[67] Karpat, s. 165.
[68] Karaca, s. 115. ; Selahattin Tozlu, "Gümüşhane ve Çevresinde Ermeni Faaliyetleri", *Geçmişte ve Günümüzde Gümüşhane (13-17 Haziran 1990)*, Gümüşhane Valiliği Yayınları, s. 101-112.
[69] *TVS (1319)*, s. 142.
[70] "Sivas", *İslam Ansiklopedisi*, s. 10478.

Sivas vilayeti; Sivas merkez, Amasya ve Karahisar-ı Şarki sancaklarından meydana gelmekteydi[71].

Vilayet toprakları, üretim ve verimlilik açısından iskana pek elverişli değildi. Buna rağmen 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı öncesi vilayet topraklarına birçok göçmen iskan ettirildi[72]. Fransız Konsolosu'nun, 31 Ağustos1901 tarihli raporunda vilayet dahilinde 87.000 Kafkasyalının, 21.000 civarında çeşitli Türk boylarının bulunduğu ifade edilmiştir[73].

1831 nüfus sayımlarına göre, Sivas vilayetinin nüfusu 327.690'dı[74]. 1872-1874 yılları itibarıyla Sivas vilayetinin nüfusu 571.808'dir. Bu nüfusun 481.404'ü (% 84.19) Müslüman, 90.404'ü (% 15.81) gayrimüslimdir[75]. 1882/83 yıllarına ait olma ihtimali yüksek olan bir arşiv belgesine göre; Amasya, Karahisar-ı Şarkî, Tokat ve Sivas merkez sancaklarından müteşekkil Sivas vilayetinde, mevcut erkek Ermeni nüfusu 52.259'dur[76].

İngiltere'nin Sivas Başkonsolosu Albay Charles W. Wilson, 1882 yılında Sivas vilayetinin erkek nüfusunu 376.989 olarak belirtmiş; bu nüfusun 53.952'sini (%14.31) Ermenilerden, 307.704'ünün (% 81.62) Müslümanlardan oluştuğunu ifade etmiştir[77]. Yine aynı döneme ait olması muhtemel olan farklı bir belgede Sivas vilayetinin nüfusu kadınlar da dahil olmak üzere 892.601 olarak belirtilmiştir. Bu nüfusun 735.490'ı (% 82.39) Müslümanlara, 112.649'u (% 12.62) Ermenilere aittir[78].

1893'te[79] sonuçlanan nüfus sayımlarında elde edilen istatistiklere göre vilayetin genel nüfusu, 926.671'dir[80]. 1894 yılına ait bir arşiv kaydında Sivas vilayetinin genel nüfusu

---

[71] *Sivas Vilayeti Salnamesi (1288)*, s. 53-83.
[72] Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya...*, s. 205.
[73] Bayram Kodaman, "XX. Yüzyıl Başında Sivas Vilayeti", *Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu (2-6 Temmuz 1986)*, Tokat Valiliği Şeyhülislam İbn Kenal Araştırma Merkezi, Ankara 1997, s. 178-179.
[74] Karal, s. 130.
[75] Karpat, s. 117.
[76] *BOA, Y.EE*, 33/46 : Ermeni Nüfusunun İcmali.
[77] Bilal Şimşir, "Tarihte Ermeni Terörü ve Sivas Vilayeti", *Uluslararası Terörizm ve Gençlik Sempozyumu Bildirileri(24-26 Nisan 1985)*, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Sivas 1986, s. 83.
[78] *BOA, Y.EE*, 33/50.
[79] Sivas vilayetinde 1891'den 1903'e kadar hiçbir salname yayınlanmamıştır. Bu durum Osmanlı nüfus sayımlarına ait rakamların tarih sırasına göre dizilmesinde önemli sorunlar ortaya çıkarmaktadır. Buna rağmen Sivas'a ait kaynaklarda nüfus değişikliği ve nüfus sayısına ait düzenli cetveller de mevcuttur. Ayrıntılı bilgi için Ayrıntılı bilgi için bk., Justin Mc. Carthy, *Osmanlı Anadolu Topraklarındaki Müslüman ve Azınlık Nüfus (Osmanlı Anadolusu'nun Son Dönemi)*, çev: İhsan Gürboy, Genel Kurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 1995, s.22.
[80] Karpat, s.138.

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

959.495'tir. Bu nüfusun 790.348'i (% 82.37) Müslüman, 120.222'si (% 12.52) Ermeni'dir[81]. Şubat 1895 tarihli diğer bir arşiv belgesinde Sivas vilayetinin genel nüfusu 926.564 olarak dikkat çekmektedir. Bu nüfusun 766.559'u (% 82.73) Müslüman, 116.206'sı (% 12.54) Ermeni'dir[82].

Fransız konsolosu, 31 Ağustos1901 tarihli raporunda vilayetin nüfusunu 1.220.250 olarak belirtmiş ve bu nüfusun 1.004.000'ini (%82.27) Müslümanlardan, 142.000'sinin (% 11.63) Ermenilerden oluştuğunu ifade etmiştir[83]. 1907 yılına ait elde edilen verilere göre Sivas vilayetinin nüfusu 972.788'i (% 81.44) Müslüman, 221.584'ü (% 18.55) gayrimüslim olmak üzere 1.194.372'dir[84]. Encyclopedia Britannica'nın 1910 yılındaki baskısına göre Sivas'ın nüfusu 1.086.015 olup; bu nüfusun 170.433'ü (% 15.68) Ermenilerden meydana gelmektedir[85].

a- Tokat Sancağı

Tokat, XVI. yüzyıl başlarında 7-8.000 nüfusu ile bir kasaba görünümünde iken, hızlı bir artışla yüzyılın üçüncü çeyreğinde 13.000'i aşarak şehir denilebilecek bir büyüklüğe ulaşmış bulunuyordu. XVIII. yüzyılda da büyümeye devam eden şehirlerimizden biriydi[86]. XVI. yüzyıla ait bir istatistikte, Amasya genelinde Müslüman nüfusu 7.775; Hıristiyan nüfusu ise 1.810 olarak belirtilmiştir[87]. 1814 tarihli *Tokat Şer'iyye Sicili*'nden Tokat'ın 73 mahalleden ibaret olduğu anlaşılmaktadır[88].

İngiltere'nin Sivas Başkonsolosu Albay Charles W. Wilson, 1882 yılında Tokat sancağının erkek nüfusunu 77.034 olarak belirtmiş; bu nüfusun 7.029'unun (% 9.12) Ermenilerden, 65.997'sinin (% 85.67) Müslümanlardan oluştuğunu belirtmiştir[89]. 1881-82 / 1893 nüfus sayımlarına göre, Tokat sancağının nüfusu 189.925'tir.Bu nüfusun 165.911'i

---

[81] *BOA, Y.A.Hus,* 329/158.
[82] *BOA, Y.EE,* 97/52 : Memâlik-i Şâhânenin Nüfûs-ı Ûmûmiyesi (23 Kanûn-ı sâni 1310).
[83] Kodaman, s. 178-179.
[84] *Memâlik-i Osmaniyenin 1330 Senesi Nüfus İstatistiği,* s. 5-31.
[85] Mehmet Ethemoğlu, *Ermeni Terörünün Kısa Tarihi,* Dicle Üniversitesi Yayınları, Diyarbakır1987, s. 16.
[86] Mehmet Genç, "17. ve 18. Yüzyıllarda Sanayi ve Ticaret Merkezi Olarak Tokat", *Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu(2-6 Temmuz 1986),* Tokat Valiliği İbn Kemal Araştırma Merkezi, Ankara 1997, s. 145-148.
[87] Beyoğlu, s. 56.
[88] Mehmet İpşirli, "XVII. Asır Ortalarında Tokat Şehri", *Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu (2-6 Temmuz 1986),* Tokat Valiliği İbn Kemal Araştırma Merkezi, Ankara 1997, s. 63.
[89] Şimşir, s. 83.

(% 87.35) Müslüman, 14.685'i (% 7.10) Ermeni'dir. Tokat merkez kazasının nüfusu 77.986'dır. Bu nüfusun 9.198'i (% 11.79) Ermeni, 65.344'ü (% 83.78) Müslüman'dır. Zile kazasının da nüfusu 50.525 olup, bu nüfusun 48.458'ini (% 95.90) Müslümanlar, 2.018'ini (% 3.99) Ermeniler oluşturur. Erbaa kazasının nüfusu ise 35.675'i (% 86.74) Müslüman, 1.641'i (% 3.99) Ermeni olmak üzere 41.125'tir. Niksar kazası genelinde 20.289 nüfus bulunup, bu nüfusun 16.434'ü (% 80.99) Müslüman, 1.828'i (% 9.00) Ermeni'dir. Haziran 1895 tarihinde İngiliz Askerî Konsoloslarından William Everett'in çeşitli kaynaklardan derlediği bilgilere göre Tokat sancağının Müslüman nüfusunun 160.820 (% 85.81) , Ermeni nüfusunun 16.590 (% 8.85) olduğu anlaşılmaktadır[90].

Fransız Konsolosu'nun, 31 Ağustos1901 tarihli raporunda Tokat sancağının nüfusu takriben 222.000 olarak belirtilmiştir. Buna mukabil Ermenilerin nüfusları yakalaşık 24.000 (% 10.81) olarak belirtilmiştir. Sancak merkezi nüfusu 29.000 olarak belirtilirken, bu nüfusun 18.000'i (% 62.06) Müslüman, 8.800'ü (% 30.34) Ermeni'dir[91].

b- Amasya Sancağı

1831 nüfus sayımlarına göre, Amasya sancağının nüfusu 47.775'dir. Bu nüfusun 41.293'ü (% 86.43) Müslüman, 6.422'si de (% 13.44) gayrimüslimdir[92]. Sancağa bağlı kazaların nüfus dağılımları şöyledir: Havza'nın nüfusu 314'ü (% 10.54) gayrimüslim, 2.665'i (% 89.45) Müslüman olmak üzere 2.979; Ladik'in nüfusunun 222'si (% 8.95) gayrimüslim, 2.257'si (% 91.04) Müslüman olmak üzere 2.479; Gümüş Madeni nüfusunun 444'ü (% 13.89) gayrimüslim, 2.751'i (% 86.10) Müslüman olmak üzere 3.195; Hacıköy nüfusunun 644'ü (% 20.01) gayrimüslim, 2.574'ü (% 79.98) Müslüman olmak üzere 3.218; Merzifon nüfusunun 2.178'i (% 30.65) gayrimüslim, 4.928'i (% 69.34) Müslüman olmak üzere 7.106'dır[93]. Ticarî rezervi ve diğer özellikler dikkate alındığında Merzifon kazasının nüfusu içerisinde, Ermeni nüfusu oranının yüksek miktarda olması doğaldır[94].

---

[90] Karpat, s. 136.; Şimşir, s. 84.
[91] Kodaman, s. 178-179.
[92] Karal, *Osmanlı...* , s.215.
[93] Karpat, *Ottoman...*, s. 113.
[94] Osmanlı Devleti içerisinde bulunan gayrimüslimlerin sektörel dağılımlarına bakıldığında Ermenilerin büyük bir çoğunluğunun ticaretle meşgul oldukları anlaşılacaktır. Aynı zamanda Merzifon'un misyoner faaliyetlerinin merkezi konumunda olması ve bu yönde açılan okulların varlığı burada bir yığılma meydana getirmiştir. Bu nüfus yığını içerisinde Ermeni nüfus oranının sancak geneline göre yüksek olması anormal bir durum değildir.

1881-82 / 1893 nüfus sayımlarına göre Amasya sancağının nüfusu 208.120'dir.Bu nüfusun 179.746'sı (% 86.36) Müslüman, 15.435'i (% 7.41) Ermeni'dir. Amasya merkez kazasının nüfusu 44.926'dır. Bu nüfusun 6.164'ü (% 13.72) Ermeni, 37.170'i (% 82.73) Müslüman'dır. Merzifon kazasının da nüfusu 25.105 olup, bu nüfusun 18.787'sini (% 74.83) Müslümanlar, 5.317'sini (% 21.17) Ermeniler oluşturur. Gümüşhacıköy kazasının nüfusu ise 20.247'si (% 80.51) Müslüman , 2.600'ü (% 1.33) Ermeni olmak üzere 25.146'dır. Osmancık kazası genelinde 17.639 nüfus bulunup, bu nüfusun 17.591'i (% 99.72) Müslüman, 45'i (% 0.25) Ermeni'dir. Ladik kazasının nüfusu 13.529 olup, bu nüfusun 11.536'sı (%83.93) Müslüman, 179'u (% 1.32) Ermeni'dir. Havza kazasının 13.630'u 78.54 Müslüman, 94'ü (% 0.54) Ermeni olmak üzere nüfusu 17.353'tür[95].

Amasya mutasarrıflığının verdiği bilgiden anlaşıldığı üzere; Ladik Ermeni cemaati, sayılarının azlığı sebebiyle, devamlı bir surette "ruhani lider" bulunduramadıkları gibi özel günlerde yapılan ayinler için de Merzifon'dan bir yetkili getirilmektedir[96]. Bu bilgiden de anlaşılıyor ki, Amasya'da Ermeniler, Müslüman unsurlarla kıyas edildiğinde sayıca mevcudiyetlerinin çok az olduğunu kendileri de kabul etmektedirler.

Haziran 1895 tarihinde, İngiliz Askerî Konsolosu William Everett'in çeşitli kaynaklardan derlediği bilgilere göre Amasya sancağının Müslüman nüfusunun 191.980 (% 87.29) , Ermeni nüfusunun da 17.387 (% 7.91) olduğu anlaşılmaktadır[97]. 31 Ocak 1895 tarihinde tanzim olan bir pusula planında, Amasya sancağında bulunan Müslüman ve Ermeni ahalinin nüfus miktarı 195.271 olarak verilmiştir. Bu nüfusun 179.746'sı (% 92.04) Müslüman, 15.525'i (% 7.96) Ermeni'dir[98]. William Everett'in vermiş olduğu rakamlarla ile bu belgedeki rakamlar mutabakat halindedir.

1895 tarihi itibarıyla Amasya merkez kazasının nüfusu 43.334 olup; bu nüfusun 37.170'i (% 85.77) Müslümanlardan, 6.164'ü (% 14.33) Ermenilerden meydana gelmekteydi. Kasaba merkezinin nüfusu ise 15.251'dir. Bu nüfusun 9.087'si Müslüman, buna karşın 6.164'ü de Ermenidir[99].

---

[95] Karal, s.130.
[96] Karaca, s. 115.
[97] Şimşir, s. 84.
[98] *BOA, Y.A.Hus*, 318/61 : Sadaretin arz tezkiresi (19 Kanun-ı sani 1310).
[99] Aynı belge.

Fransız Konsolosu'nun, 31 Ağustos1901 tarihli raporunda Amasya sancağının nüfusu 254.000 olarak ifade edilmiştir. Buna mukabil Ermenilerin nüfusları 22.900 (% 9.01) olarak belirtilmiştir. Sancak merkezi nüfusu 33.000 olarak belirtilirken, bu nüfusun takriben 22.000'i (% 66.66) Müslüman, 7000'i de (% 21.21) Ermeni'dir[100].

3- Çorum ve Bayburt Kazalarında Türk ve Ermeni Nüfusu

a- Çorum Kazası

1831 nüfus sayımına göre Sivas eyaletine bağlı Çorum sancağının nüfusu 33.775'tir[101]. Söz konusu nüfus sayımlarına göre Çorum sancağı dahilindeki nüfusun tamamının Müslümanlardan oluştuğu anlaşılmaktadır. 1881/82-1893 nüfus sayımı sonuçlarına göre Yozgat sancağına bağlı Çorum kazasının genel nüfusu 49.057'dir. Bu nüfusun 48.381'i (% 98.62) Müslüman, 497'si (% 1.01) Ermeni'dir[102].

1906/7 nüfus istatistiklerine göre Ankara vilayetine bağlı Çorum sancağının nüfusu 197.798'dir. Bu nüfusun dağılımına bakıldığında Müslümanların sayısının 197.798 (% 97.62), Ermenilerin sayısının da 3.540 (% 1.74) olduğu anlaşılır[103].

b- Bayburt Kazası

1881/82-1893 nüfus sayımı sonuçlarına göre, Erzurum merkez sancağına bağlı Bayburt kazasının genel nüfusu 53.137'dir. Bu nüfusun 42.227'sı (%79.46) Müslüman, 9.655'i (% 18.17) Ermeni'dir[104].

Anadolu ıslahatı için görevlendirilen Ahmet Şakir Paşa'nın, 10 Nisan 1899 tarihli raporunda Bayburt kazasında 46.518 Müslüman'a karşılık 10.777 gayrimüslimin yaşadığı, kazaya bağlı 171 köyün bulunduğu anlaşılmaktadır[105]. 1899 yılı itibarıyla Bayburt kasabasının nüfusu 8.535'tir[106].

---

[100] Kodaman, s. 178-179.
[101] Karal, s. 130. ; Karpat, *Ottoman....*, s. 113.
[102] Karpat, s. 126.
[103] Karpat, s. 162.
[104] Karpat, s. 124.
[105] Karaca, s. 96.
[106] Sadri Karakoyunlu, *Bayburt Tarihi*, Kültür Ofset Ltd. Şti., Ankara 1990, s. 53.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SİVAS VİLAYETİ'NDE ERMENİLER TARAFINDAN TERTİP EDİLEN OLAYLAR

A- Propaganda Faaliyetleri ve Gasp Hadiseleri

Tokat, bulunduğu konum itibarıyla İç Anadolu ile Karadeniz Bölgesi arasında bağlantıların sağlanması açısından jeopolitik ve jeostratejik bir öneme haizdir. Tokat, Merzifon'dan sonra Ermeni komitelerinin, özellikle 1893'ten itibaren en yoğun olarak faaliyette bulundukları merkezlerden ve en önemlilerinden biri olarak dikkat çekmiştir.

1890'dan itibaren Tokat'ta, *Hınçakyan Nizamnamesi* doğrultusunda bir *Fesat Heyeti* teşkil olunarak, Tokat civarında çeşitli yollarla bünyesine yeni üyeler katmaya çalışmıştır. Fesat amaçlar doğrultusunda hareket eden bu meclis, Tokat postasının vurulmasında, posta tatarının ve Ermeni komitecilerini hükümete ihbar ettiği zannıyla Doktor Josef'in öldürülmesinde, çeşitli yerlere bırakılmak üzere ilanlar hazırlanmasında, Tokat'ta Ermeniler ile Müslümanlar arasında çatışmaların ve çeşitli yerlerde yağma, talan, kundaklama olaylarının çıkmasında, bu olayların sonucunda maddî ve manevî zararların meydana gelmesinde etkili olmuştur[1].

Anadolu'nun çeşitli yerlerinde, açtıkları şubeler vasıtasıyla teşkilatlanmaya çalışan Ermeni komitecileri, yalnızca Ermeniler üzerinde bir nüfuz oluşturma yoluna gitmemişler, aynı zamanda bazı Müslüman unsurlar üzerinde de söz sahibi olmaya ve hakimiyet kurmaya çalışmışlardır. Dolayısıyla bu unsurlara yönelik yaptıkları vaatlerle onları da fesat faaliyetlere dahil etmeye çalışmışlardır. Fesatçı ihtilal komiteleri, bu amaçlarına ulaşmak için izleyecekleri yolu *"Kürt ve Çerkes vesâ'irleri ile ve'l-hasıl Ermeni ihtilâline mu'âvenet edeceklerle dostluk ve münâsebât peyda etmeli ve ihtilâl fırkasının mu'amelâtda müttefik olmak içün anları ihzâr eylemelidir[2]"* şeklinde ifade etmişlerdir.

---

[1] *BOA, Y.EE.*, 98/3 : Mabeyn cetveli (11 Cemazie'l evvel 1312).
[2] *BOA, Y.EE.*, 97/52 : Komisyon raporu (23 Kanun-ı sani 1310).

Ermeni komiteleri yeni üyelere ulaşabilmek ve amaçları doğrultusunda yeni katılımcılar sağlamak düşüncesiyle Anadolu'nun diğer yerlerinde olduğu gibi Tokat'ta da çeşitli yollar denemişlerdir. Örneğin Tokat'ta, *Adalet-perver Komitesi* adına, Müslüman ahaliye hitaben el altından dağıtılan ilân ve afişlerde, Osmanlı hükümetinin baskıcı tavrını önlemek amacıyla Müslümanlara, gayrimüslimlerle işbirliği yapmaları teklif edilmiştir. Bu yöndeki faaliyetleri ile Müslümanların da desteğini alarak büyük bir ihtilal çıkarma hesabı yapmışlardır. Ancak, Müslüman ahali bu tür davetlere ve propagandalara rağbet etmemiştir[3].

Komiteciler, bir Ermeni ihtilali için altyapı oluşturma amacıyla her türlü faaliyetlerde bulunmuşlar ve umuma açık yerlerde Ermeni propagandası yapmaya çalışmışlardır. Bu doğrultuda, Tokat Ermeni mekteplerinde, bazı kiliselerde, düğünlerde, ziyafetlerde ve benzeri yerlerde bir takım "*muzır şarkılar*" söylettirilmekte ve şiirler okutturulmakta olduğu haber alınmıştır. Bu şarkı ve şiirlerde, bir Ermeni ihtilali çıkarılacağına dair sözlere ve ifadelere rastlanmıştır. Bunun üzerine Sivas vilayeti, Sadaret makamına bu durumu içeren bir telgrafname göndermiştir. Bu telgrafnameye istinaden 30 Eylül 1894 tarihinde hazırlanan arz tezkiresinde, bu şarkıların okunmasının uygun olmayacağı düşüncesiyle;

- Tokat Ermeni ileri gelenlerine gereken tenbihatın yapılması,
- Bu şarkıları söyleyenlerin ve şiirleri okuyanların, ayrıca bu yönlü toplantıları tertip edenlerin tutuklanması,
- Düğün, ziyafet ve benzeri toplantılarda bu tür şarkıların yasaklanması,
- Bu tür şarkıları ihtiva eden bir nüshanın incelenmek üzere Sadarete gönderilmesi gibi önlemlerin alınması öngörülmüştür[4].

Tokat'ta Ermeniler ile Müslümanlar arasında ilk zamanlarda meydana gelen sürtüşme ve kavgalar daha sonra geniş kitlelere kaymaya başlamıştır. Örneğin; 16 Haziran 1895 tarihli Divan-ı Harp Riyaseti'nin şifre telgrafından anlaşıldığına göre; Tokat yakınlarında kesici bir alet ile ağır olarak yaralanmış bir Ermeni bulunmuştur. Yapılan incelemelerde; bu olayın bağda eğlenen 5-6 kadar Müslüman'a, sözlü olarak sataşan bir Ermeni'nin neden olduğu tespit edilmiştir. Söz konusu Ermeni ile bağda eğlenen Müslümanlar arasında meydana gelen arbedeye, konuyla hiçbir bağlantısı olmayan bazı Ermenilerin de dahil olmasıyla olay büyümüş, olduğundan farklı bir seyir almıştır. Olayın yalnızca kişisel bir boyutu olmasına rağmen, çevrede toplumsal ve etnik bir mesele gibi algılanması mahalli hükümeti

---

[3] *BOA, İ. Hus.*, 1311.C /9 : İlanname (4 Cemazie'l-ahire 1311).
[4] *BOA, Y.A.Hus.*, 310/6 : Sadaretin arz tezkiresi (1 Rebiü'l-ahire 1312).

heyecanlandırmış ve korkutmuştur. Olayın haber alınması üzerine hemen harekete geçilmiş, toplumsal bir boyuta varacak her hangi bir ihtimale yer vermemeye çalışılmıştır. Yapılan aramalarda olayla direk bağlantısı olduğu anlaşılan Müslümanlardan 4, Ermenilerden de 4 kişi olmak üzere toplam 8 kişi ele geçirilmiştir. Olayın adi bir suç olmasına rağmen, herhangi bir dedikoduya meydan verilmemesi için konu hakkında ilgili makamlara gereken tebligatta bulunulmuştur[5].

Ermeni fesat komitesi üyesi olan Tokatlı Agop adlı bir Ermeni tarafından yazılan mektubun ele geçirilmesi neticesinde, Niksar'a götürülmek için bazı silahların satın alındığına dair ifadelere rastlanmıştır. Mahallî, mülkî ve askerî yetkililer olayın zamanında ve yerinde engellenebilmesi için harekete geçmişlerdir. Bu doğrultuda, evinde yapılan aramalar sonucunda ele geçirilen evraklar üzerine suçlu olduğu sabit bulunan ve dolayısıyla tutuklanan Agop verdiği ifadesinde, fesat erbabından 4 Ermeni ile bağlantısının bulunduğunu, söz konusu kişiler vasıtasıyla Tokat civarlarında Ermenilerin örgütlendiğini belirtmiştir[6].

Ele geçirilen yazışmalar içerisinde yer alan ifadelere ve Agop'un verdiği bilgilere istinaden; söz konusu Ermenilerin Tokat'ta 600 civarında Ermeni'yi komiteye dahil ve kayıt ettikleri anlaşılmıştır[7]. Bu nedenle adı geçen şahıslar hakkında tahkikat yapılarak bilgi toplanmaya çalışılmıştır. Bu şahıslardan biri ele geçirilirken diğer ikisinin Mayıs 1894'te İstanbul'a gittikleri tespit edilmiştir[8]. Ancak, sonradan yapılan bir baskınla söz konusu diğer Ermeniler de komite ile ilgili evraklarla birlikte yakalanmışlardır. Haklarında gereken yasal işlemlerin yapılabilmesi için Tokat'a gönderilmişlerdir. Olayla ilgili yapılan araştırmalar sırasında, komite teşkili, komite ile ilgili talimatlar ve hazırlanan tertibatlar hakkında bilgiler ele geçirilmiştir[9].

20 Eylül 1894 tarihli başka bir arşiv belgesinde yer alan bilgilere göre; Tokatlı komite üyesi birkaç Ermeni'nin İstanbul'da bulunan diğer üyeler ile yaptıkları komite faaliyetlerine dair bazı belgeler ele geçirilmiştir. Bu belgelerde Tokat, Merzifon ve civarlarına sevk edilmek

---

[5] *BOA, Y.PRK.ASK.*, 105/14 Divan-ı Harp Riyaseti'nin şifresi (4 Haziran 1311).
[6] *BOA, Y.EE.*, 98/17 : Niksar Kaymakamlığı'nın arz tezkiresi (23 Ağustos 1310).
[7] *BOA, Y.EE.*, 98/17 : Zaptiye Nezaret-i Celilesi'nin tahriratı (5 Teşrin-i evvel 1310).
[8] *BOA, Y.EE.*, 98/17 : Sivas Vilayeti İstinaf Müdde-i Umumiliği'ne gönderilen tezkire (29 Ağustos 1310).
[9] *BOA, Y.EE.*, 98/17 : Niksar Kaymakamlığı'nın arz tezkiresi (23 Ağustos 1310).

üzere, dinamit yapımında kullanılan *Klorat Dö Potas* adlı maddenin satın alınacağına dair ifadelere rastlanması sonucu, söz konusu şahıslar tutuklanarak sorgulanmışlardır[10].

13 Aralık 1893 yılına ait bir arşiv kaydından anlaşıldığı üzere, *Adalet-perver Komitesi*, el altından dağıttığı ilanlar ve afişler vasıtasıyla, Müslümanlara ve Gayrimüslimlere işbirliği çağrısında bulunmuştur[11]. Fakat sadaret vasıtasıyla ilgili makamlara, bu gibi durumlara meydan verilmemesi için gereken tedbirleri alması emri verilmiştir. Bu tür olaylara kesinlikle müsamaha gösterilmemesi özellikle hatırlatılmıştır[12].

15 Nisan 1895 gecesi Tokat'ta bazı evlerin duvarlarına hükümeti meşgul etmek ve insanların kafalarını karıştırmak amacıyla "*Ermenistan'ın Suçsuz Takımı*" imzalı afişler yapıştırılmıştır. Ön soruşturma neticesinde bu işin Ermeni komitelerin desteklediği silahlı Ermenilerce gerçekleştirildiği anlaşılmıştır. Söz konusu kişilerden ikisi yakalanarak mahkemeye sevk edilmişlerdir. Bu tür faaliyetlerin bir daha gerçekleşmemesi için yetkili makamlarca bazı tedbirler alınmasına rağmen Ermeniler yine de şehirde bildiri dağıtmaya devam etmişlerdir. Söz konusu bildirilerde Müslümanlar, yardım ve yataklık yapmaya davet edilmişlerdir. Buna mukabil Müslüman unsurların devlete olan bağlılıklarından dolayı genelde bu tür davet ve tekliflere rağbet etmedikleri anlaşılmaktadır. Ancak bununla birlikte yine de şehirdeki bazı Müslüman toplulukların Ermeniler ile işbirliği yaptıkları ve eşkıyaya yardım ve yataklık ettikleri arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır[13].

Ermeniler, Tokat'ta sadece bildiri dağıtmak, afiş asmak gibi işlerle meşgul olmamışlardır. Söz konusu propaganda yönteminin yanında, komitenin nakit ihtiyacını karşılamak amacıyla zor kullanarak para toplama veya gasp etme yoluna gitmişlerdir. Örneğin, 27 Ocak 1895 tarihli bir arşiv belgesinden tespit edildiği kadarıyla Tokat'ta bir Ermeni hanesini, para almak üzere basan silahlı beş komite fedaisi, para bulamayınca evdekilerden ikisini ağır bir şekilde yaralamışlardır. Sanıklar güvenlik güçlerince kısa sürede

---

[10] *BOA, Y.EE.*, 49/2 : Sivas Vilayeti'nin şifresi (8 Eylül 1310).
[11] *BOA, İ.Hus.*, 1311.C /104 : Adalet-perver Komitesinin ilanı (4 Cemazie'l ahir 1311).
[12] *BOA, İ.Hus.*, 1311.C /104 : Sadaretin arz tezkiresi (4 Cemazie'l ahir 1311).
[13] *BOA, Y.A.Hus.*, 327/68 : Berlin Sefaret-i Seniyyesinin tahriratı tercümesi (13 Mayıs 1895). ; *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (O.B.E)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Araştırma Kurulu,., c. 28, b. 106, İstanbul 1991, s. 363-365. ; *BOA, Y.A.Hus.*, 326/12 : Sivas Vilayeti'nin telgrafname sureti (11 Nisan 1311). ; *BOA, Y.Mtv.*, 118/97 : Sivas Valisinin Tokat'tan şifre telgrafnamesi (11 Nisan 1311). ; *O.B.E*, c. 28, b. 106, İstanbul 1991, s. 363-365. ; *BOA, İ.Hus.*, 1311.C /9 : İrade (13 Teşrin-i sani 1309). ; *BOA, Y.Mtv.*, 104/46 : Ankara Vilayeti'nin Şifre tahriratı (26 Ağustos 1310). ; *BOA, Y.Mtv.*, 104/46 : Ankara Vilayeti'nin Şifre tahriratı (26 Ağustos 1310).

yakalanmışlardır[14]. Yukarıda açıklanan hadiseler şehir sakinlerinde korku ve endişeye sebebiyet vermiştir. Bu nedenle Tokat Kumandanı ile Tokat Mutasarrıfı ve ayrıca Tokat Müdde-i Umumi Muavini olay yerine gelmişlerdir. Olayın failleri olarak, Ermenilerden 5 kişi tespit etmişlerdir. Yapılan aramalarda sözü edilen 5 Ermeni, tek tip elbise giymiş olarak, tabanca, kama ve para talebini ispat edecek şekilde hazırlanmış senetlerle birlikte ele geçirilmişlerdir. Yapılan sorgulamalarında suçlarını itiraf etmişlerdir[15]. Bu tür olayları çıkaran komite üyeleri Osmanlı tebaası Ermeniler tarafından kınanmıştır[16].

Söz konusu talepler doğrultusunda bir başka olay da eylül ayı içerisinde meydana gelmiştir. Tokat'ta 22 Eylül 1895 günü, para talebiyle bir haneye giren silahlı 4 Ermeni, delilleriyle birlikte mahalli hükümet tarafından ele geçirilmiştir. Tutuklanan bu Ermeniler komite adına para toplamak amacıyla söz konusu eylemde bulunduklarını açıkça itiraf etmişlerdir. Bahsedilen şahıslar, haklarında gerekli yasal işlem yapılmak üzere mahkemeye sevk edilmişlerdir[17].

B- Doktor Josef'in Öldürülmesi

Ermeni komitecileri, bazen fesatçı faaliyetlere katılmayan, bu faaliyetlere maddi ve manevi katkıları bulunmayan soydaşlarına yönelik bazı eylemlerde de bulunmuşlardır. Yaptıkları bu eylemlerle hem Müslüman hem de gayrimüslim unsurlara gözdağı vererek amaçlarına ulaşmaya çalışmışlardır. Osmanlı hükümetine olan sadakati ve yaptığı bazı ihbarlar üzerine, Doktor Josef adında bir Katolik Ermeni, Tokat'ın Boş Meydan denilen bir mevkiinde komiteciler tarafından öldürülmüştür. Söz konusu Ermeni'nin Ermeni fesatçılarıyla işbirliği yapmaması dolayısıyla öldürüldüğü saptanmıştır[18]. Katolik mezhebine mensup olan Doktor Josef'in, öldürülmesine adı karışan Ermeni komiteciler yakalanmışlardır. Doktor Josef'in failleri ile Tokat'ta posta vurma olayına karışanların aynı kişiler olduğu tespit edilmiştir. Söz konusu olay, Katolikler ile Protestanlar arasında bir gerginlik meydana

---

[14] *BOA, Y.EE.*, 163/5 : Tokat Mutasarrıflığı'nın arz tezkiresi (1 Şaban 1312). ; *BOA, Y.EE.*, 97/52 : Zaptiye Nezareti'nin raporu (23 Kanun-ı evvel 1310). ; *BOA, Y.EE.*, 97/52 : Zaptiye Nezareti'nin raporu (23 Kanun-ı evvel 1310). ; *BOA, Y.A.Hus.*, 319/71 : Tokat Divan-ı Harp Riyaseti'nin telgraf sureti (25 Kanun-ı sani 1310). ; Necati Aktaş-Oğuzhan Demirbaş, *Ermeni Komiteleri (1891-1895)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire başkanlığı Yayınları, Ankara 2001, s. 24-25.

[15] *BOA, İ.Hus.*, 1312.Ş /5 : İrade (16 Kanun-ı sani 1310).

[16] *BOA, Y.A.Hus.*, 319/71 : Tokat Divan-ı Harp Riyaseti'nin telgraf sureti (25 Kanun-ı sani 1310).

[17] *BOA, Y.Mtv.*, 129/8 : Seraskerliğin arz tezkiresi (10 Eylül 1311).

[18] *BOA, Y.EE.*, 98/35 : Divan-ı Harp mazbatası (28 Ağustos 1310).

getirmiştir. Ancak mahalli idare ve askeriye arasında oluşturulan işbirliği ve koordinasyon sayesinde iki unsurun arasındaki muhtemel çatışma önlenmiştir[19].

4 Eylül 1894 tarihinde Doktor Josef'in öldürülmesi olayı ile ilgili olmak üzere Sivas Merkez Bidayet Cezaiyyesi üç kişiden oluşan Heyet-i İthamiyenin, İstinaf Müdde-i Umumi vekilinin ve İstinaf Mahkemesi azasından bir kişinin katılımı ile müzakereye başlamıştır. Olayla ilgisi olduğu ve fesatlık içeren talimatlara uygun olarak hareket ettiği sabit olan 14 Ermeni zanlı hakkında Tokat Müdde-i Umumiliği tarafından icra kılınan tahkikatı içeren iddianamede sözü geçen zanlıların, kendileri aleyhinde olduğu zannıyla Josef'i müşterek olarak katlettikleri öne sürülmüştür[20].

Doktor Josef'in öldürülmesi sonucu yakalananların, olayla bağlantısı bulunanların ve diğer şahitlerin vermiş oldukları ifadelere, bazı ihbarlara, delillere ve emarelere izafen öldürme olayına karışan ve firarda bulunan 4 zanlı gıyaben cinayetle itham olunmuşlardır. Diğer zanlılardan olayla ilgisi olduğuna dair delil bulunmayanların serbest kalmaları, geri kalanlarının da silahlı teşebbüs, fesatçı faaliyetler gibi suçlar dolayısıyla çeşitli cezalara çarptırılmaları uygun bulunmuştur[21]. Doktor Josef'i öldürenler idama mahkum edilmişlerdir[22].

C- Tokat Postasının Vurulması

Ermeniler, Berlin Antlaşması'nın 61. maddesinde yer alan ıslahat projesinin biran önce uygulamaya girmesi ve Osmanlı Devleti topraklarında Avrupa devletlerinin müdahalesinin sağlanması için Anadolu'nun çeşitli yerlerinde faaliyetlere koyuldular[23]. Söz konusu faaliyet alanlarından biri de Tokat olmuştur. Anadolu'nun diğer yerlerinde olduğu gibi Ermeniler Tokat'ta da, Avrupa devletlerinin dikkatlerini Anadolu yönüne çekebilmek amacıyla her türlü yöntemi denemişlerdir[24]. Söz konusu yöntemlerden biri de posta vurmadır. Posta vurma her ne kadar sıradan bir olaymış gibi algılansa da ortaya koyduğu sonuç bakımından Tokat'ta oldukça etkili olmuştur.

---

[19] *BOA, Y.PRK.ASK.*, 101/49 Sivas Vilayeti'nin arz tezkiresi (11 Cemazie'l-evvel 1312).
[20] *BOA, Y.EE.*, 98/35 : Divan-ı Harp mazbatası (8 Rebiü'l evvel 1312).
[21] *BOA, Y.EE.*, 98/35 : Divan-ı Harp mazbatası (8 Rebiü'l evvel 1312).
[22] *BOA, Y.EE.*, 98/3 : Mabeyn cetveli (11 Cemazie'l evvel 1312).
[23] Halil Metin, *Türkiye'nin Siyasi Tarihinde Ermeniler ve Ermeni Olayları,* M.E.B. Yayınları, İstanbul 1997, s. 103
[24] Hüsamettin Yıldırım, *Ermeni İddiaları ve Gerçekler,* Sistem Ofset Yayınları, Ankara 2000, s. 8.

Tokat'tan İstanbul'a gitmekte olan posta arabası 4 Ağustos 1894 günü , Ermeni komite üyeleri tarafından *Gömeç* adı verilen bir yerde vurulmuştur. Postanın vurulacağı, olaydan bir hafta önce yapılan komite toplantısında kararlaştırılmıştır. Serkiz adında bir Ermeni'nin evinde yapılan toplantıda komite başkanı olan Nazaryan Kigork adında diğer bir Ermeni'nin önerisi ile planlanmıştır[25].

Ermeni komite üyeleri, postayı vurup, değerli eşya ve mallara el koyarak tatarı yaralamışlardır. Olayın askeri makamlarca duyulması sonucu üzerlerine gönderilen müfreze kuvvetleri ile çatışmaya giren Ermeni komite üyeleri, çatışmalar esnasında bir jandarma çavuşunu öldürüp ve birkaç askeri de çeşitli yerlerinden yaralayarak olay yerinden uzaklaşmışlardır. Postanın vurulması olayı esnasında 70 yaşında Posta tatarı da feci bir şekilde katledilmiştir. Olaya karışan Ermenilerin derhal yakalanması için gereken tertibat alınmıştır[26].

18 Ağustos 1894 tarihli arşiv kaydından anlaşıldığı üzere, Tokat postasını vuranların dördü süvari, ikisi piyade olmak üzere, olayı tebdil-i kıyafeti ile birlikte gerçekleştirdikleri tespit edilmiştir. Tokat postasını vurup, postada bulunan para ve değerli eşyaları gasp ederek kaçmayı başaran eşkıyanın derhal yakalanması için Sivas'tan Alaybeyi ve Tokat'tan Tabur Ağası olay yerine gelerek, olayın sonuçlanması için harekete geçmişlerdir[27]. Söz konusu eşkıyanın postayı soymaktan başka telgraf hatlarını da kestikleri anlaşılmaktadır. Gasp, adam öldürme ve soygun gibi suçların yanında haberleşme araçlarına da zarar verdikleri tespit edilmiştir[28].

Tokat civarında bulunan Ermeni köylerinde saklanan Tokat postasının vurulması olayı ile ilgisi olma ihtimali yüksek olan 6 Ermeni eşkıyası yakalanmıştır[29]. Sivas vilayetinin 22 Ağustos 1894 tarihli şifreli telgrafnamesinden anlaşıldığına göre; 3 Ermeni daha silahlı olarak ele geçirilmiştir. Yapılan sorgulamalarında suçlarını itiraf etmişlerdir[30]. Postayı vurduklarını,

---

[25] *BOA, Y.EE.*, 98/35 : Divan-ı Harp mazbatası (28 Ağustos 1310).
[26] *BOA, Y.A.Hus.*, 307/29 : Sivas Vilayeti'nin şifre telgrafnamesi (10 Ağustos 1310). ; *BOA, Y.MTV.*, 103/71 : Sivas Vilayeti'nin telgrafnamesi (11 Ağustos 1310). ; *BOA, Y.A.Hus.*, 307/40 : Sivas Vilayeti'nin şifre telgrafnamesi (23 Ağustos 1310). ; Bilal Şimşir, "Tarihte Ermeni Terörü ve Sivas Vilayeti", *Uluslararası Terörizm ve Gençlik Sempozyumu Bildirileri(24-26 Nisan 1985)*, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Sivas 1986, s. 100.
[27] *BOA, Y.A.Hus.*, 306/89 : Tokat Mutasarrıflığının tezkiresi (6 Ağustos 1310).
[28] *BOA, Y.A.Res.*, 71/46 : Tokat Divan-ı Harp Riyasetinin tahriratı (28 Eylül 1310).
[29] *BOA, Y.A.Hus.*, 308/112 : Sadaretin arz tezkiresi (11 Ağustos 1310).
[30] *BOA, Y.MTV.*, 103/71 : Sivas Vilayeti'nin telgrafnamesi (11 Ağustos 1310). ; *BOA, Y.A.Hus.*, 308/112 : Sadaretin arz tezkiresi (11 Ağustos 1310).

tatarı katlettiklerini, posta arabasında bulunan paraları gasp ettiklerini, olay esnasında arkadaşlarından birinin yaralandığını belirterek gasp ettikleri parayı, olaya karışan Tokatlı bir Ermeniye teslim ettiklerini beyan etmiştir. Bunun üzerine görevlilerce yapılan araştırmalar sonucunda, postadan gasp olunan paranın Tokat kasabası civarında bir üzüm bağında gömülü olduğu tespit edilmiştir. Bağ sahipleri bu gelişmeler üzerine tutuklanmışlardır. Olayla ilgisi bulunan ve firarda bulunan diğer 5 Ermeni eşkıyasının yakalanması için gereken arama çalışmalarına devam edilmiştir. Ayrıca bu aramalar sırasında Ermeni eşkıyasına ait olan bir tüfeğe ve bir kamaya el konulmuştur[31]. Sivas Valisi, Tokat Ermenilerinin ihanete teşebbüs etmelerinden dolayı, tekrar böyle bir olaya meydan vermemeleri için şiddetli bir cezaya çarptırılmalarını talep etmiştir. Cezaların diğer komite üyelerine ibret olacak tarzda verilmesinin yerinde olacağına dikkat çekmiştir[32].

1 Eylül 1894 Cumartesi günü, Alaybeyi ile birlikte görevden dönerken, Tokat postasını vuran ve henüz ele geçirilemeyen diğer Ermeni eşkıyaları ile ilgili bir ihbar alan zaptiye Abdullah Çavuş, kendi gayretleri ile eşkıyayı yakalamak üzere harekete geçmiştir. Söz konusu eşkıyanın bulunduğu haneden silahla karşılık verilmesi üzerine Abdullah Çavuş, ağır bir şekilde yaralanmıştır[33]. Çıkan çatışmalar esnasında; Müslüman ahaliden bir kişi ayağından hafifçe yaralanırken, Ermeni eşkıyasından iki kişi de ölü olarak ele geçirilmiştir. Yanlarında bulunan bir martini tüfek ve karadağ rovelverine, bir dürbüne, bazı yasadışı belgelere, Müslüman giysileri ve kendilerine ait bir adet fotoğrafa el konulmuştur[34].

Ermeni eşkıyası ile güvenlik güçleri arasında çıkan çatışmaların duyulması üzerine, bazı Müslümanlar galeyana gelerek çevrede bulunan Ermenilere saldırmış ve Ermenilerden 12'sinin hafifçe yaralanmalarına sebep olmuşlardır. Olay yerinde toplanan insanlar yapılan nasihatler üzerine dağılmışlardır. Olayın ardından bazı asker ve bürokratlar olay yerine gelerek gereken incelemelerde bulunmuşlardır. Ayrıca olayın büyüme olasılığına karşı takviye amacıyla, Yozgat'tan 60 nefer nizamiye süvarisi sevk edilmiştir[35]. Ermeni Murahhasa Heyeti'nin, 1 Eylül 1894'te meydana gelen olayları, Osmanlı Devleti aleyhine ve abartılı bir şekilde telgraflarla patrikhaneye ve sadarete bildirecekleri haberi alınması üzerine Sivas

---

[31] *BOA, Y.A.Hus.*, 307/29 : Sivas Vilayeti'nin şifre telgrafnamesi (10 Ağustos 1310). ; *BOA, Y.A.Hus.*, 307/40 : Sivas Vilayeti'nin şifre telgrafnamesi (23 Ağustos 1310). ; *BOA, Y.MTV.*, 103/71 : Sivas Vilayeti'nin telgrafnamesi (11 Ağustos 1310).
[32] *BOA, Y.MTV.*, 103/71 : Sivas Vilayeti'nin telgrafnamesi (11 Ağustos 1310).
[33] *BOA, Y.A.Hus.*, 308/15 : Sivas Vilayeti'nin şifre telgrafnamesi (20 Ağustos1310).
[34] *BOA, Y.A.Hus.*, 308/66 : Sivas Vilayeti'nin şifre telgrafnamesi (25 Ağustos1310).
[35] *BOA, Y.A.Hus.*, 308/66 : Sivas Vilayeti'nin şifre telgrafnamesi (25 Ağustos 1310).

Valisi, Sivas Ermeni Ruhaniye Reisliği'ne ve Ermeni ileri gelenlerine yaptığı nasihatlerle telgrafların ilgili yerlere gönderilmesi engellemiştir[36].

16 Eylül 1894 tarihi itibarıyla Tokat postasını vuran eşkıyanın asıl reisi olan Melkunoğlu Leon sağ olarak ele geçirilmiştir[37]. Diğer taraftan, Tokat postasının vurulmasından dolayı gıyaben idama mahkum 2 Ermeni, saklandıkları *Bestencik Köyü*'nde güvenlik güçleri tarafından ele geçirilmişlerdir. Söz konusu eşkıyanın yakalanması Müslüman ve gayrimüslim ahali arasında memnuniyet yaratmıştır[38].

Hınçakyan Nizamnamesi doğrultusunda oluşturulan fesat heyeti tarafından meydana getirilen Doktor Josef'in öldürülmesi, Tokat postasının soyulması, posta tatarının öldürülmesi ve evlerinde yapılan aramalarda birçok zararlı evraklar bulunması gibi olaylara istinaden tutuklanan şahıslar hakkında gereken muhakeme yapılmıştır ve söz konusu şahıslar hakkında gereken cezalar verilmiştir. Bu cezalar cetvel haline getirilmiştir [39].

Tokat postasının vurulmasından ve komite hakkında muhbirlik yaptığı zannıyla Doktor Josef'in öldürülmesinden ve ayrıca fesada karışmalarından dolayı 58 Ermeni tutuklanmıştır. Tutuklu bulunan Ermeniler ile ilgili suçlamaların, Ankara'dan Tokat'a gönderilen Divan-ı Harp üyeleri tarafından ayrıntılı olarak ele alındığı anlaşılmaktadır[40].

Tokat Bidayet Mahkemesi İstintak Dairesi tarafından icra kılınan ve sonradan ele geçirilerek fihrist-liste haline getirilen bazı zararlı evraklar *Tokat Divan-ı Harp Riyasetine* sunulmuştur[41]. Söz konusu evrakları da göz önünde bulunduran mahkeme tarafından, ifadeleri alınan Ermenilerden aralarında Heyet-i Fesadiye reislerinden olan 5 şahsın da bulunduğu[42] 14 kişinin idamına, 41'inin 5 ila 10 yıl arasında değişen kalebentlik cezasına çarptırılmalarına karar verilmiştir[43].

---

[36] *BOA, Y.A.Hus.*, 308/66 : Sivas Vilayeti'nin şifre telgrafnamesi (25 Ağustos 1310).
[37] *BOA, İ.Hus.*, 1312.Ra /104 : İrade (4 Eylül 310). ; *BOA, Y.A.Hus.*, 308/112 : Sadaretin arz tezkiresi (11 Eylül 1310).
[38] *O.B.E.*, c. 37, b. 192, s. 454.
[39] Bu cetvellerde söz konusu fesat üyelerinin isimleri ikametgahları, memleketleri ve babalarının adları verildiği gibi, postayı asıl vuranlar ile Josefi öldürenlerin cezaları ayrı ayrı belirtilmiştir. *BOA, Y.EE.*, 98/3 : Mabeyn cetveli (11 Cemazie'l evvel 1312).
[40] *BOA, İ.Dh.*, 1312.Ş /34 : Dahiliye Nezareti'nin arz tezkiresi (14 Kanun-ı sani 1310).
[41] *BOA, Y.EE.*, 98/4 : Tokat Bidayet Mahkemesi'nin hazırladığı fihrist-liste (29 Teşrin-i evvel 1310).
[42] *BOA, Y.EE.*, 98/3 : Mabeyn cetveli (11 Cemazie'l evvel 1312).
[43] *BOA, Y.EE.*, 98/35 : Divan-ı Harp mazbatası (28 Ağustos 1310).

Tokat postasının vurulması olayıyla ilgili yapılan muhakeme sonuçlanmıştır. Muhakeme esnasında tutulan evraklar Binbaşı Osman Efendi maiyyetinde İstanbul'a gönderilmiştir[44]. Söz konusu Ermenilerden postaya saldıranlar ve tatarı katledenler haricinde diğerlerinin salıverilmesi hususunda, Tokat Divan-ı Harp Reisi Mustafa Paşa, teklif şeklinde bir beyanatta bulunmuştur. Bu teklif beyanında; irade çıkması halinde tahliyelerin, söz konusu tutukluların sabıkalarıyla ilgili olmak üzere verecekleri teminat ve suç derecelerine göre yapılması ve ikişer ikişer salıverilmelerinin münasip olacağı belirtilmiştir. Tokat Divan-ı Harp Reisi Mustafa Paşa'nın teklifi üzerine 10 Şubat 1895 tarihinde çıkan irade ile postaya aslen kast edenler hariç, telgraf tellerine zarar verenlerin ve diğerlerinin devlete karşı bir daha suç işlemeyeceklerine dair yemin etmelerinden sonra aşama aşama salıverilmesi uygun görülmüştür[45]. Sivas vilayetinin 11 Şubat 1895 tarihli şifreli telgrafnamesinden elde edilen bilgilere dayanarak; 10 Şubat 1895 Pazar gününden itibaren Ermenilerden 65 kişinin tahliyesine başlanmıştır[46]. Tokat Divan-ı Harp Riyaseti tarafından verilen kararla, postayı vuran Ermeni eşkıyasını saklayan 4 kadın kefaletle tahliye edilmişlerdir[47].

Anadolu ıslahatı için Anadolu'ya gönderilen Anadolu Müfettişi Şakir Paşa Tokat postasını vuran eşkıyanın şehit ettiği jandarma zaptiyesi Abdi Çavuş ve diğerlerinin ailelerine maaş bağlanması yönünde girişimlerde bulunmuştur. Nitekim bu yöndeki talepler uygun bulunmuştur[48].

D- Tertip Edilen İsyan Hareketleri

1- Tokat'ta İlk Ermeni İsyanı

Bireysel anlamda Tokat'ta Ermeniler ile Müslümanlar arasında zaman zaman olaylar olmakla birlikte, kitlesel hareketler 1895 yılının Mart ayında başlamıştır. Komitelerin destek ve kışkırtmaları bireysel çatışmalar, isyan şeklinde yeni bir boyut kazanmıştır. 1894'ten itibaren Ermenilerin Tokat'ta geniş çaplı bir olay çıkaracaklarına dair bazı haberler alınmıştır.

---

[44] *BOA, Y.PRK.ASK.*, 101/49 Sivas Vilayeti'nin arz tezkiresi (11 Cemazie'l-evvel 1312)

[45] *BOA, Y.A.Hus.*, 319/47 : Sadaretin arz tezkiresi (20 Ağustos 1310). ; *BOA, İ.Hus.*, 1312.Ş /104 : İrade (29 Kanun-ı sani 1310). ; *BOA, Y.A.Hus.*, 319/91 : Sadaretin arz tezkiresi (1 Şubat 1310).

[46] *BOA, Y.A.Hus.*, 319/91 : Sivas Vilayeti'nin şifre telgrafnamesi (25 Ağustos 1310).

[47] *BOA, Y.A.Hus.*, 319/91 : Sivas Vilayeti'nin şifre telgrafnamesi (25 Ağustos 1310). ; *BOA, Y.A.Res.*, 71/46 : Tokat Divan-ı Harb Riyaseti'nin tahriratı (28 Eylül 1310).

[48] *BOA, Y.EE.*, 140/48 : Şakir Paşanın arz tezkiresi (26 Rebi'ül evvel 1312). ; *BOA, İ.Hus.*, 1312.Ra /87 : İrade (14 Eylül 1310).

16 Ekim 1894 tarihli iradeden de anlaşıldığı üzere; Viyana'daki Ermenilere gönderilmek üzere ele geçirilen bir mektupta; Ermenilerin Tokat civarında bir eylem hazırlığında bulunduklarına dair bazı ibarelere rastlanmıştır. Sivas Valisi, bu durum üzerine gereken önlemleri alınması için ilgili makamları ikaz etmiştir[49].

Yetkililer tarafından Müslüman ileri gelenlerine, Ermenilerin provokesine kapılmamaları için gereken nasihatlarda bulunularak muhtemel bir olayın başlamasına engel olunmaya çalışılmıştır. Buna rağmen yine de küçük çaplı olayların önü alınamamıştır. 27 Ocak 1895 tarihli Tokat mutasarrıflığının arz tezkiresinde; Müslümanlarca bir Ermeni'nin öldürüldüğünden ve bu durumun Ermenilerce sükunetle karşılandığından bahsedilmiştir. Tokat Ermenileri söz konusu öldürme olayının ardından, yazdıkları bir dilekçe ile failin bir an evvel yakalanması hususunda talepte bulunmuşlardır. Tokat'ta ard arda gelen bu münferit olaylar, daha sonra kitlesel bir boyut kazanmıştır[50].

19 Mart 1895 Salı günü, bir kilim yüzünden iki ihtiyat neferi ile gayrimüslim ahaliden bir Ermeni arasında bir tartışma çıkmıştır. Bu tartışma esnasında tahsildarlık görevi ile Tokat'a gelen bir mülazım, bir Ermeni'yi hakaret ederek dövmüştür. Bu olay üzerine, bazı Ermeni gençlerinin Tokat'ta, sokakta telaşla koştukları ve bu sırada çan çalındığı, bazı Ermenilerin dükkanlarını kapattıkları, murahhashane ve civar kiliselerde toplandıkları tespit edilmiştir[51].

Ermenilerin bu hareketlerini şaşkınlıkla seyreden Müslümanlara, kilise civarındaki evlerden silah atılmıştır. Bu nedenle heyecana kapılan Müslümanlar olay mahallinde toplanmışlardır. Olaylar esnasında, Ermenilerden bir kişi ölmüş ve 10 kişi de hafifçe yaralanmıştır[52]. Müslümanlardan da birkaç kişinin yaralandığı anlaşılmaktadır. Sivas Valisi derhal olay mahalline giderek incelemelerde bulunmuştur. Olaya adı karışanlar tespit edilerek

---

[49] *BOA, İ.Hus.*, 1312.R /110 : İrade (17 Rebiü'l-evvel 1312).

[50] *BOA, Y.EE.*, 163 /3 : Tokat Mutasarrıflığı'nın arz tezkiresi (1 Şevval 1312).*BOA, Y.EE.*, 163 /4 : Tokat Ermenileri'nin dilekçesi (1 Şevval 1312).

[51] *BOA, Y.EE.*, 149/9 : Mabeyn Baş Kitabeti'nin arz tezkiresi (22 Ramazan 1312). ; *BOA, Y.A.Hus.*, 322/52 : Sivas Vilayeti'nin şifre telgrafı (7 Mart 1311). ; *BOA, Y.A.Hus.*, 323/28 : Sadaretin arz tezkiresi (18 Mart 1311). ; *BOA, Y.EE.*, 149/9 : Tokat Mutasarrıflığı'nın arz tezkiresi (22 Ramazan 1312).

[52] Yaralananlar hakkında doktor raporları tutturulmuştur. Bu raporlara göre, yaralıların kısa zamanda iyileşebilecekleri belirtilmiştir. Böyle bir raporun tutulmasının gerekçesi, daha sonraki dönemlerde Ermeniler tarafından abartılı bir takım beyanlara fırsat vermeme düşüncesinden kaynaklanıyor olabilir. Çünkü Ermeniler, bazı olaylardan sonra kayıp miktarlarını abartılı bir şekilde bazı Avrupa gazetelerine bildirerek, Avrupa kamuoyunun dikkatini üzerlerine çekmeye çalışarak onların himaye ve desteklerini sağlamayı amaçlamışlardır. ; *O.B.E.*, c. 28, b. 30, İstanbul 1991, s. 82.

tutuklanmışlar ve haklarında gereken yasal işlemlere başlanmıştır. Olayın sirayetinin engellenmesi ve gereken tedbirlerin alınması yolunda irade çıkmıştır[53].

Sivas Vilayeti'nin 19 Mart 1895 tarihli şifre telgrafına göre; olay hakkında gereken tahkikatın yapılması için Tokat Müdde-i Umumisinin bu bölgeye gittiği anlaşılmaktadır[54]. 20 Mart 1895 tarihli sadaretin arz tezkiresinden; adi bir vakıa olmak ile birlikte bölgenin önemine binaen, olayın iyice soruşturulması, olaya sebebiyet veren kişilerin derhal tutuklanarak gereken cezaî işlemlere başlanması hususunda ilgililere sadaret vasıtasıyla emir verildiği tespit edilmiştir[55]. 20 Mart 1895 tarihi itibarıyla Tokat'ta asayiş sağlanmış olup, tekrar böyle bir olaya meydan verilmemesi için Müslüman ve Ermeni ileri gelenlerine, tavsiyelerde ve tembihlerde bulunulmuştur. Tokat'ta çıkan olaylar esnasında ölenler ve yaralananlar namına herhangi bir kayıp müracaatında bulunan olmamıştır[56].

15 Mayıs 1895 tarihli *Tokat Bidayet Mahkemesi*'nin telgrafından anlaşıldığı üzere; Tokat'ta meydana gelen olaylarda suçlu oldukları tespit edilen çok sayıda Ermeni ile askeriyeden iki nefer tutuklanarak mahkemeye sevk edilmişledir. Söz konusu Ermeniler, *Tokat Bidayet Mahkemesi* tarafından muhakeme edilmişlerdir. Yapılan muhakemeler neticesinde suçlu bulunan 23 Ermeni[57] saldırı, yaralama, silah kullanma ve bahçe duvarının yıkılması gibi maddelere istinaden 10 gün ile 2 ay arasında değişen hapis cezalarına çarptırılmıştır[58]. Heyet-i İthamiye tarafından yapılan sorgulama sonucu serbest bırakılan 6 Ermeni, uygunsuz davranışlarını devam ettirmelerinden dolayı tekrar tutuklanmışlardır[59].

Tokat olayını ecnebilere duyuracak olan Fransa, Amerika, Rusya ve İngiltere konsoloslarının bir süredir Osmanlı Devleti aleyhinde faaliyetlerde bulundukları saptanmıştır. Söz konusu konsolosların Tokat'a gelecekleri ve bu nedenle dikkatli olunması gerektiği, Osmanlı Devleti'nin aleyhine olabilecek herhangi bir dedikoduya mahal vermemek için ilgili

---

[53] *BOA, İ.Hus.*, 1312.N /78 : İrade (8 Mart 1311).
[54] *BOA, Y.A.Hus.*, 322/52 : Sivas Vilayeti'nin şifre telgrafı (7 Mart 1311).
[55] *BOA, Y.A.Hus.*, 322/52 : Sadaretin arz tezkiresi (8 Mart 1311).
[56] *BOA, Y.A.Hus.*, 322/65 : Tokat Mutasarrıflığının şifreli telgrafnamesi (8 Mart 1311).
[57] Mahkemeleri yapılan, söz konusu Ermenilerin hepsinin, Tokat olayı ile ilgili olarak yargılandığı hususunda net ve tam bir bilgi veren arşiv belgesine ulaşılamamıştır. Dolayısıyla yukarıda verilen rakamlar aslına mutabık olmayabilir. Ancak olayla ilgili mahkemelerin yapıldığı sıralarda başka davaların da yapılabileceği hususunu gözden kaçırmamak gerekir. Bu nedenle yukarıda verilmiş olan mahkeme sonuçlarının bizleri yanıltma ihtimali de vardır.
[58] *BOA, Y.A.Hus.*, 329/46 : Tokat Bidayet Mahkemesi Müdde-i Umumi Muavini'nin tahriratı (8 Mart 1311). ; *BOA, Y.EE.*, 149/9 : Mabeyn Baş Kitabeti'nin arz tezkiresi (22 Ramazan 1312).
[59] *BOA, Y.A.Res.*, *83*/73 : Meclis-i Vala-yı Vükela mazbatası (30 Teşrin-i evvel 1312).

makamlar ikaz edilmiştir[60]. Tokat'ta meydana gelen olayların Avrupa'da bir takım söylentilere neden olmasını engellemek amacı ile Berlin Türk elçiliği, Avrupa nezdinde girişimlerde bulunarak, olaylar hakkında Batı kamuoyuna gereken açıklamaları yapmıştır. Bu açıklamalarda çıkan olaylarda İslam ahalinin her hangi bir sataşmasının ve saldırısının bulunmadığı, olayların müsebbiplerinin doğrudan doğruya Ermeniler olduğu dile getirilmiştir[61].

Çıkan olaylar esnasında sorumsuzluğu ve müsamahası görülen bazı memur ve askerler tespit edilmiştir. Mesela bunlardan birisi de Garnizon komutanıdır. Seraskerlik makamınca, birçok sefarete Tokat olayından dolayı sorumsuzluğu bulunan ve müsamahası görülen Tokat Kumandanı Hakkı Paşa'nın azledildiğini tebliğ edilmesine rağmen, Hakkı Paşa'nın, Nisan 1895 itibarıyla, henüz görevine son verilmediği İngiltere Büyükelçiliği'nin girişimlerinden anlaşılmaktadır[62].

27 Aralık 1895 Cuma günü bazı Müslümanların olay çıkarmak amacıyla Zile'den Tokat'a geldikleri haber alınmıştır. Bunun üzerine, söz konusu Müslümanlardan 11'i tutuklanarak ve silahlarına el konularak memleketlerine iade edilmişlerdir. Tokat mutasarrıflığından bildirildiği üzere Tokat'ta kahvehane, mahalle odaları vesaire gibi yerlerde Ermenilere nasihatlerde bulunulmuştur. Aksi yolda davranılması durumunda suçlu konumuna düşüleceği ve suçluların da ağır bir şekilde cezalandırılacağı ulema, eşraf ve ileri gelenler vasıtasıyla bütün ahaliye duyurulmuştur[63].

25 Ocak 1896 itibarıyla Erkan-ı Harp ikinci feriğinin hazırladığı layihada, Sivas vilayetinin genelinde Ermeniler ile Müslümanlar arasında meydana gelen çatışmalarda ölü ve yaralı sayısı aşağıdaki tabloda (Tablo 1) olduğu gibi verilmiştir[64]:

---

[60] *BOA, Y.A.Hus.*, 322/72 : Sivas Vilayeti'nin arz tezkiresi (9 Mart 1311).
[61] *BOA, Y.A.Hus.*, 322/116 : Berlin Sefaret-i Seniyyesi'nin telgrafı (21 Mart 1895).
[62] *BOA, Y.A.Hus.*, 370/106 : Hariciye Nezareti'nin arz tezkiresi (8 Mart 1311).
[63] *BOA, Y.Mtv.*, 133/103 : Sivas Vilayetinin şifre telgrafnamesi (18 Kanun-ı evvel 1311).
[64] *BOA, Y.PRK.ASK.*, 109/69 Erkan-ı Harp İkinci Feriğinin Layihası (13 Kanun-ı sani 1311).

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU DOKÜMANTASYON MERKEZİ

MÜSLÜMAN				ERMENİ			
YARALI		ÖLÜ		YARALI		ÖLÜ	
ERKEK	KADIN	ERKEK	KADIN	ERKEK	KADIN	ERKEK	KADIN
316	1	325	17	472	45	2.292	35
317		**342**		**517**		**2317**	

Tablo 1: Sivas Vilayeti'nde meydana gelen olaylarda ölü ve yaralı sayıları.

2- Tokat'ta İkinci Ermeni İsyanı

Tokat'ta Mart 1895'te meydana gelen Ermeni isyanının ardından, Ermeniler tarafından bireysel anlamda bazı girişimlerde bulunulduysa da geniş bir alana kaydırılamamıştır. Ancak Ermeniler ile Müslümanlar arasındaki çatışmalar, 1896 yılı başlarından itibaren yeniden başlayacaktır. Aslında söz konusu çatışmalar, sadece Tokat'ta değil, başta Sivas merkez Sancağı olmak üzere birçok yerde kendini göstermiştir.

Telgrafnamelerden anlaşıldığı üzere; 19 Mart 1896 tarihinde Ermeniler Tokat'ta yeniden isyan başlatmışlardır. Ermeniler ile Müslümanlar arasında olaylar çıkacağına dair, 13 Mart 1896 Cuma gününden bazı belirtiler ortaya çıkmıştır[65]. Hatta 1895 sonlarında elde edilen bazı bilgiler de söz konusu durumu teyit eder niteliktedir. Örneğin; Ekim 1895'te, Tokat ve civar sancaklarda Ermenilerin isyana yönelik hazırlıklarda bulunduğu yönünde birtakım bilgiler alınmıştır. Dolayısıyla 7 Ekim 1895 tarihinde, konuyla ilgili mutasarrıflıklara bu konuda önlemler almaları bildirilmiştir[66].

Mart 1896 içinde, Ermenilerden bazılarının birkaç gündür dükkanlarını açmadıkları gibi bazılarının da dükkanlarını erken saatlerde kapattıkları tespit edilmiş ve dolayısıyla bu durumun özel bir nedeni olacağı düşünüldüğünden, mahalli hükümetçe gereken önlemlerin alınmasına çalışılmıştır[67]. Bu gelişmelere paralel olarak, 22 Mart 1896 tarihi itibarıyla, Tokat'ın Gemerek köyü kilisesi önünde bir çatışma meydana gelmiştir. Çıkan çatışma sonucu birkaç kişi yaralanmıştır. Bahsedilen olayda, 2 kadın ile Ermeni muhtar hayatını kaybederken Müslümanlardan 2 kişi de yaralanmıştır. Olayın, kilise önünde birkaç Müslüman ile sonradan

[65] *BOA, Y.A.Hus.*, 369/97 : Sadaretin arz tezkiresi (10 Mart 1312).
[66] *BOA, İ.Hus.*, 1313.R /10 : İrade (17 Rebiü'l-ahir 1311).
[67] *BOA, Y.Mtv.*, 152/71 : Sadaretin arz tezkiresi (7 Mart 1312).

ihtida eden bir Ermeni arasında çıkan tartışmadan kaynaklandığı anlaşılmıştır. Söz konusu olayın aksi bir tesir bırakmaması için ilgili sefaretlere bu konuda bilgiler verilmiştir[68].

19 Mart 1897'da Tokat'ta, yeni bir Ermeni isyanı başlayarak, Ermeniler ile Müslümanlar arasında devam eden çatışmalar yeniden alevlenecektir. Tokat'ta *"Kal'a Kulesi"* denen bir mahalde, bir el silah sesi duyulması üzerine çatışmalar başlamıştır. Silah sesinin duyulması üzerine *"Ermeniler hükümet binasını bastı"* şayiasıyla harekete geçen Müslümanlar ile Ermeniler arasındaki gerginlik, kısa sürede büyüyerek önü alınmaz bir hal almıştır. Bu çatışmalar esnasında ilk etapta, Müslümanlardan 3 kişi yaralanırken, Ermenilerden 15 kişi hayatını kaybetmiştir. Olay ancak akşam saatlerinde bastırılmıştır. Çevrede bulunan Ermeni köylerinin her hangi bir saldırıya uğramaması için askerî önlemler alınmak suretiyle olayın büyümesi ve yayılması önlenmeye çalışılmıştır. Yapılan tespitler sonucu olaya ön ayak olanlar ele geçirilmiştir[69].

Tokat'ta çıkan olayların ardından Fransız ve İngiliz tercümanları Bâb-ı Âliye gelmişlerdir. Avrupa devletlerinin Girit ve Yunan meselelerinde Osmanlı Devleti'nin yanında bulunduğunu, ancak Tokat'taki olayların bu durumu değiştirebileceğini ifade ederek üstü kapalı tehditte bulunmuşlardır[70].

Ermenilerce ard arda çıkarılan olayların ardından, yeniden Ermenilerin saldırılara geçeceğine dair bazı haberler alınmıştır. Bu nedenle Ermenilerin her hareketi, yakından takip edilmeye çalışılmıştır. Bu yolda, 1897 yılının mayıs ortalarında Ermenilerin tekrar dükkanlarını açmadıkları anlaşıldığından bu konuda mahalli hükümet tarafından araştırmalar yapılmıştır. Bu araştırmalar sonucunda 22 Mayıs 1897 tarihi itibarıyla, Ermeni dükkanlarının tamamına yakınının açık bulunduğu, herkesin iş ve güçleriyle meşgul oldukları anlaşılmıştır. Dolayısıyla Ermeniler tarafından bir hazırlıkta bulunulmadığı asayişin sağlandığı tespit edilmiştir[71].

a- Tokat'ta II. Ermeni İsyanının Sonuçları

---

[68] *BOA, Y.A.Hus.*, 369/77 : Sadaretin arz tezkiresi (9 Mart 1312).
[69] *BOA, Y.Mtv.*, 152/71 : Seraskerliğin arz tezkiresi (7 Mart 1312). ; *BOA, İ.Hus.*, 1314.L /39 : İrade (7 Mart 1312).
[70] *BOA, Y.PRK.EŞA.*, 26/85 : Petersburg Sefareti Seniyyesi'nin şifresi (26 Mart 1896).
[71] *BOA, Y.Mtv.*, 157/78 : Seraskerliğin arz tezkiresi (10 Mayıs 1313).

3 Nisan 1897 tarihi itibarıyla Tokat'ta asayiş sağlanmıştır. Bununla birlikte olayla ilgileri olduğu anlaşılan fesat erbabının büyük bir kesimi ele geçirilmiştir[72]. 4 Nisan 1897 itibarıyla Tokat'ta ve civar köylerde Müslümanlar ile Ermeniler arasında çıkan çatışmalarda 111 Protestan Ermeni, 1'i kadın olmak üzere 7 Katolik Ermeni ve bir muhtedi Müslüman hayatlarını kaybetmişlerdir. Diğer taraftan 4'ü kadın olmak üzere 28 Ermeni, 3 Katolik ve 3 Rum ve ayrıca 2 Müslüman da yaralanmıştır. Olaylar esnasında, takriben 200 hane ve 20 dükkan yağma ve hırsızlık olaylarına maruz kalmıştır. Yağma ve hırsızlık olayı ile ilgileri olduğu düşünülen, Tokat kasabasından ve civar köylerinden toplam 261 Müslüman zanlı tutuklanarak sorguya alınmıştır[73].

Tokat'ta meydana gelen olaylar ile ilgili olmak üzere, 4 Nisan 1897 tarihli Petersburg Türk Elçiliğinin şifresinde Müslümanlardan 4, Ermenilerden de 6 kişinin hayatını kaybettiği, 10 kişinin de yaralandığı belirtilmiştir ki[74], bu rakamlar çok azdır. Petersburg Türk Elçiliği'nin vermiş olduğu rakamlar çok az olmasının nedeni olay ile ilgili esaslı ve geniş bir tahkikatın henüz yapılmadığı bir anda, ilgili makamlardan verilen bilgilerden kaynaklanıyor olması ihtimalidir.

Londra Türk Elçiliğinin 30 Mart 1897 tarihli arz tezkiresinden, Tokat hadisesi esnasında takriben 700 Ermeni'nin katledildiğine dair İngiliz gazetelerinde mübalağalı bir haberin çıktığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla adı geçen sefaret tarafından, gazetelerde çıkan bu asılsız haberlerin kamuoyunda yanlış düşüncelere meydan vermemesi için bir an evvel Tokat hadisesi sonucunda Müslümanlardan ve Ermenilerden resmi olarak belirlenen ölü ve yaralı sayılarının ilgili gazetelere bildirilmesi gereği vurgulanmıştır[75].

Tokat hadisesinin ortaya çıkmasında Müslüman eşrafından ve ileri gelenlerinden kimsenin olumsuz bir faaliyetinin olmadığı yapılan araştırmalar sonucu anlaşılmıştır. Hatta söz konusu Müslümanların, olay esnasında bazı Hıristiyan aileleri himaye ettikleri tespit edilmiştir[76].

---

[72] *BOA, Y.A.Hus.*, 371/9 : Sivas Vilayeti'nin arz tezkiresi (22 Mart 1313). ; *BOA, Y.A.Hus.*, 371/9 : Sadaretin arz tezkiresi (22 Mart 1313).
[73] *BOA, Y.A.Hus.*, 371/27 : Tokat Mahkeme-i Fevkalade Riyaseti'nin tezkiresi (23 Mart 1313).
[74] *BOA, Y.PRK.EŞA*, 26/85 : Petersburg Sefaret-i Seniyyesi'nin şifresi (24 Mart 1313).
[75] *BOA, Y.A.Hus.*, 370/94 : Hariciye Nezareti'nin arz tezkiresi (30 Mart 1313).
[76] *BOA, Y.A.Hus.*, 371/9 : Sivas Vilayeti'nin arz tezkiresi (22 Mart 1313).

b- İsyan esnasında Sorumsuz Davranışlarda Bulunanların Tespit Edilmesi

Avrupa devletleri, Osmanlı Devleti'nin içişlerine müdahale etmek için bulduğu her fırsatı değerlendirmeye çalışmıştır. Bu nedenle Ermeni faaliyetlerinin yoğun olduğu bölgelerdeki gelişmeleri yakından takip ederek, dolaylı şekillerde Osmanlı Devleti nezdinde baskılarını ve her an fırsat kolladıklarını çeşitli siyasi ve diplomatik yollarla hissettirmişlerdir. Hatta, zaman zaman Osmanlı Devleti'ne verdikleri notalarla Ermeni olaylarını kendi lehlerinde bir siyasi baskı aracı haline getirmişlerdir. Bu bağlamda, Tokat'ta meydana gelen çatışmalar esnasında sorumsuzlukları tespit edilen bazı görevlilerin azledilmeleri için yoğun bir diplomasi trafiğine girmişlerdir. Ermeni meselesine kayıtsız kalmayan ve her defasında bunu bir Avrupa meselesi gibi gündeme getiren Avrupa devletlerinin baskılarına dayanamayan Osmanlı Devleti, olaylar esnasında sorumsuzlukları tespit edilen bazı görevlilerin azledilmesi kararını almıştır. Dolayısıyla, Tokat'ta çıkan olaylar esnasında sorumsuzlukları bulunduğu düşüncesi ile Tokat Mutasarrıfı, Tabur Ağası, Jandarma ve Polis Müdürlerinin ve ayrıca ilgili memurların azledilmesi uygun bulunmuştur[77]. Bu durum başta İngiltere olmak üzere Avrupa devletleri tarafından hoş ve yerinde bir karar olarak karşılanmıştır. Avrupa Devletleri, bu ve bu gibi olaylarda Osmanlı Devleti'nin daha dikkatli ve temkinli davranması önerisinde bulunarak gözdağı vermeye çalışmışlardır[78]. Sorumsuzlukları görülen askerler ve memurlar, mahkemelerinin yapılması için Heyet-i Mahsusa'ya havale edilmişlerdir. *Heyet-i Mahsusa*'nın çalışması esnasında mahalli güvenliğin sağlanması için bu bölgeye asker takviyesinde bulunulmuştur[79].

Avrupa devletlerinin de baskısı ile Tokat hadisesinden dolayı suçlu bulunduğu düşünülen, Tokat Mutasarrıfı sabık Mehmet Nazım Paşa, Tabur Ağası vekili Yüzbaşı Hüsnü ve İkinci komiser Ahmet Necati Efendilerin 30 Ağustos 1897 tarihinde berâtlarına karar verilmiştir. Ancak bu karara Avrupa devletlerinden bir itiraz gelmemesi için, Meclis-i Mahsus-ı Vükela adı geçen şahıslara hiç olmazsa en azından bir süre devlet hizmetinde bulundurulmaması veya başka bir şekilde bir uygulama yapılmasını teklif etmiştir. Zaten ecnebi sefaretleri baş tercümanlarının hazırladığı tebligat üzerine, Zaptiye Nezareti söz konusu devlet memurlarının suçlu bulunmalarından itibaren altışar ay memuriyetten

[77] *BOA, Y.A.Hus.*, 371/106 : Hariciye Nezareti'nin arz tezkiresi (8 Mart 1313).
[78] *BOA, Y.PRK.EŞA.*, 26/90 : Londra Sefaret-i Seniyyesinin şifreli telgrafnamesi (25 Mart 1897). ; *BOA, İ.Dh.*, 1314.L/25 : Meclis-i Mahsus-ı Vükela Mazbatası (20 Şevval 1314).
[79] *BOA, İ.Ask.*, 1314.L/24 : Meclis-i Mahsus-ı Vala mazbatası (12 Mart 1313).

alıkoyulmalarına dikkat çekmiştir[80]. Tüm bu gelişmelere paralel olarak beratlarına karar verilen şahısların Avrupa Devletleri baş tercümanlarının tebligatına istinaden cezalandırılmalarının veya görevden alınmalarının adalete, hakkaniyete ve devlet hukuku hükümlerine tamamen aykırı olacağından ceza konusunun, Meclis-i Mahsus-ı Vükela tarafından yeniden görüşülmesi irade olunmuştur[81].

c- Tokat'a Gönderilen Tahkik ve Mahkeme Heyetleri

Tokat hadisesinin failleri ve müsebbiblerinin muhakemelerinin yapılması için Rusümât Emini Hasan Fehmi Paşa başkanlığında teşekkül eden 6 kişilik *Mahkeme-i Fevkalade*'nin 24 Mart 1897 tarihinde yola çıkması kararlaştırılmıştır. Heyete Tokat'a gitmelerinden önce 4 maddelik bir talimat verilmiştir. Bu talimata göre heyet;

- Tokat'a varır varmaz olayın sebeplerini ve nasıl ortaya çıktığını araştıracak,
- Suçlu bulunanların muhakemesine başlayacak,
- Olay esnasında vuku bulan gasp ve yağma edilen malların açığa çıkarılmasına çalışacak,
- Olayın çıkmasında müsamahası ve sorumsuzluğu bulunan memurların açığa alınarak tutuklanmalarını sağlayacaktır. Ayrıca bu heyetin, olayla ilgili her türlü bilgi ve gelişmeyi günü gününe bildirmesine dikkat çekilmiştir[82].

Tokat hadisesi dolayısıyla görevlendirilen *Mahkeme-i Fevkalade*'nin görevleri ve yetkileri ve hangi maksatla görevlendirildikleri hususunda Avusturya Elçiliği marifetiyle Avrupa devletleri de bilgilendirilmiştir. 23 Mart 1897 tarihli Avusturya Elçiliği'nin takririne göre, ecnebi sefaretler Tokat hadisesi ile ilgili bilgileri ihtiva eden belgeyi uluslararası siyasi platformda geçerli olacak senet şeklinde bir taahhüt olarak kabul edeceklerini açıklamışlardır[83].

Mahkeme-i Fevkalade haricinde Tokat'ta çıkan Ermeni isyanı üzerine, bu konuda araştırmalarda bulunmak üzere Tokat'a Hakkı Bey ve Ohannes Efendi'den oluşan *bir Heyet-i*

---

[80] *BOA, İ.Dh.*, 1315.R/24 : Sadaretin arz tezkiresi (18 Ağustos 1313).
[81] *BOA, İ.Dh.*, 1315.R/24 : İrade (18 Ağustos 1313).
[82] *BOA, İ.Dh.*, 1314.L/25 : Meclis-i Mahsus-ı Vükela Mazbatası (20 Şevval 1314). ; *BOA, Y.A.Hus.*, 370/10 : Hariciye Nezareti'nin telgrafı (11 Mart 1313). ; *BOA, İ.Dh.*, 1314.L/25 : Meclis-i Mahsus-ı Vükela Mazbatası (20 Şevval 1314).
[83] *BOA, Y.A.Hus.*, 370/12 : Hariciye Nezareti'nin arz tezkiresi (11 Mart 1313).

talimatnamede; olayların kimler tarafından çıkarıldığının tespit edilmesi, sorumsuzlukları görülen memurların ve askerlerin saptanması, suçluların bulunması, dükkân ve mağazaların yağmalanmaması için alınacak tedbirlerin neler olduğu gibi hususlar belirtilmiştir[84]. Söz konusu olayların bir an önce sonuçlanması için bir tabur asker bu bölgeye sevk edilmiştir[85]. Tokat'ta, meydana gelen çatışmadan dolayı ayrıca bir de Divan-ı Harp teşkil edilmiştir[86].

e- Tokat Ermeni İsyanları İle İlgili Mahkeme Kararları ve Bu Kararların Uygulanması

İsyanlar esnasında bazı yağma ve talan olayları meydana gelmiştir. Ermenilerden bazıları mallarının yağma edildiği konusunda olduğundan fazla iddialarda bulunmuşlardır. Bu yüzden çok sayıda Müslüman zanlı tutuklanmıştır. Olayla ilgili olmak üzere hazırlanan tahkik evrakları, Mahkeme-i Fevkalade Heyeti'ne verilmiştir[87]. Tokat'ta bulunan Mahkeme-i Fevkalade Reisi Hasan Fehmi Paşa sadarete yazdığı arz tezkiresinde, Ermenilerin bu kasıtlı iddialarının asılsız olduğunu ve tutuklu Müslümanlardan bir kısmının da serbest bırakılacağını belirterek, olay ile ilgili olarak muhakemeye başlanıldığını ve mayıs ortalarında sonuçlanacağını bildirmiştir[88].

Tokat Ermeni isyanlarında öldürme, yaralama, gasp ve hırsızlığa adı karışan silahlı 124 kişi ile hadise günü Ermeni esnaflara dükkanlarını kapattırmaktan dolayı tutuklanan 4 Ermeni'nin ilk tahkikatları yapılmıştır. Söz konusu şahıslar ile ilgili tahkikat evrakları Tokat'a giden Mahkeme-i Fevkalade Heyetine tevdi olunmuştur. Olaylar esnasında meydana gelen yağma ve hırsızlık vakaları araştırılarak, bunların bir takım adi eşyadan ibaret olduğu, bir bölümünün yapılan aramalarda ortaya çıkarıldığı ve Komisyon-ı Mahsûs marifeti ile sahiplerine iade edildiği anlaşılmaktadır. Tokat hadisesinden dolayı suçlu bulunan 7 şahsın idamına, 35 kişinin muhtelif müddetlerle küreğe konulmasına Tokat Mahkeme-i Fevkaladesi tarafından karar verilmiştir. Firarda bulunan 2 Müslüman'ın gıyaben idamlarına hükm olunmuştur. Haklarında gıyaben idama karar verilen şahısların mallarının ve eşyalarının haczine karar verilmiştir. Mahkemeleri sonradan sonuçlanan 12 kişinin daha kürek ve hapis

---

[84] *BOA, Y.A.Hus.*, 369/97 : Sadaretin arz tezkiresi (10 Mart 1313).
[85] *BOA, İ.Dh.*, 1314.L/24 : Meclis-i Mahsus-ı Vükela Mazbatası (21 Şevval 1314).
[86] *BOA, Y.Mtv.*, 130/132 : Trabzon Valisinin arz tezkiresi (11 Nisan 1313).
[87] *BOA, Y.A.Hus.*, 371/9 : Sivas Vilayeti'nin arz tezkiresi (22 Mart 1313). ; *BOA, Y.A.Hus.*, 371/9 : Sadaretin arz tezkiresi (22 Mart 1313).
[88] *BOA, Y.A.Hus.*, 371/109 : Tokat'ta Mahkeme-i Fevkalade Riyaseti'nin arz tezkiresi (11 Nisan 1313).

cezaları ile cezalandırıldıkları 12 Haziran 1897 tarihli mahkeme ilamına atfen anlaşılmaktadır. Meclis-i Mahsus-ı Vükela mazbatasından anlaşıldığı üzere; 28 Temmuz 1897 tarihi itibarıyla Tokat hadisesi dolayısıyla yapılan mahkemeler devam etmiştir. Devam eden mahkeme sonuçlarına göre geriye kalan zanlılardan 19'unun gıyaben idamlarına ve 48 kişinin muhtelif sürelerle kürek ve hapis cezalarına çarptırılmalarına karar verilmiştir[89].

Mahkeme-i Fevkaladece idama mahkum olanlar hakkında hiçbir şey yapılmadığı beyanıyla, ecnebi elçilikler tarafından 22 Mayıs 1897 tarihli bir tezkire arz olunmuştur. Bu yönde, Hariciye Nezareti'nin 30 Haziran 1897 tarihli tezkiresinde söz konusu elçiliklerin, Tokat'ta Mart ayında meydana gelen hadiseden bu yana konuyla ilgili bilgiler talep ettikleri ifade olunmuştur. Oysaki daha önceden 23 Mart 1897'de Encümen-i Mahsus-ı Vükela tarafından, olayların ne surette cereyan ettiğinin ve alınan tedbirlerin neler olduğunun gazetelerde ilan edilmesi kararı alınarak Avrupa kamuoyuna gereken bilgilerin verilmesi uygun bulunmuş ve hatta bu kararın bir an evvel uygulanması için irade çıkmıştır[90].

İdamlarına karar verilenlerin aileleri tarafından *Tokat Mahkeme-i Fevkalade Riyaseti*'ne gönderilen telgrafta verilen cezaların affı talep edilmiştir. Bu talep dikkate alınarak, verilen idam cezaları müebbede tahvil olunmuştur. *Tahkikat Komisyonu* tarafından idamlarına karar verilen 22 Müslüman'ın cezalarının müebbeten kalebentlik ve küreğe ve ayrıca 44 kişinin de daha hafif cezalara tahvili uygun görmüştür[91].

Tokat Mahkeme-i Fevkaladesi tarafından hazırlanan evraktan edinilen bilgilere göre; Türk elçilikleri, Fevkalade mahkeme üyelerinin ve adlî ve malî konularda incelemede bulunmak maksadıyla gelen *Heyet-i Teftişiyye*'nin Tokat'ta fazla durmalarının bir takım sıkıntılar doğurabileceğine işaret etmişler, bu nedenle çalışmaların bir an evvel sonuçlandırılmasına dikkat çekmişlerdir[92]. Dolayısıyla, bu telgraf üzerine Hasan Fehmi Paşa'nın ve maiyyetinin İstanbul'a dönmesi hususu gündeme gelmiştir. Bunun üzerine,

---

[89] *BOA, Y.A.Hus.*, 371/7 : Sivas Vilayetinin arz tezkiresi (20 Mart 1313). ; *BOA, Y.A.Res.*, 87/36 : Meclis-i Mahsus-ı Vükela Mazbatası (8 Haziran 1313). ; *BOA, İ.Dh.*, 1315.Ra/28 : Meclis-i Mahsus-ı Vükela Mazbatası (16 Temmuz 1313). ; *BOA, Y.A.Res.*, 87/95 : Meclis-i Mahsus-ı Vükela Mazbatası (16 Temmuz 1313).

[90] *BOA, Y.A.Hus.*, 374/4 : Hariciye Nezareti'nin arz tezkiresi (18 Haziran 1313). ;*BOA, İ.Dh.*, 1314.L/27 : İrade (11 Mart 1313).

[91] *BOA, Y.A.Res.*, 87/95 : Meclis-i Mahsus-ı Vükela Mazbatası (16 Temmuz 1313). ; *BOA, İ.Dh.*, 1315.Ra/28 : Meclis-i Mahsus-ı Vükela Mazbatası (16 Temmuz 1313). ; *BOA, Y.MTV.*, 165/154 : Beyoğlu'ndan Viyana'da bulunan bir Ecnebi gazetesine gönderilen telgrafname (23 Ağustos 1897). ; *BOA, Y.A.Res.*, 87/95 : İrade (6 Ağustos 313).

[92] *BOA, Y.A.Hus.*, 374/82 : Şakir Paşa'nın şifre telgrafmanamesi (5 Temmuz 1313).

Tokat'ta teşekkül olan *Mahkeme-i Fevkalade* Reisi Hasan Fehmi Paşa, görev mahalline gelirken kendilerine verilen harcrahın yetersizliğinden dolayı zor durumda kaldıklarını ve görevlerinin bitmesine az bir zaman kala kendisine ve maiyyetine kafi derecede bir ödenek verilmesini talep etmiştir. Hsan Fehmi Paşa'nın talebi yerine getirilmiştir[93].

Bu nedenle çalışmalar kısa sürede sonuçlandırılmıştır. *Meclis-i Mahsus-ı Vükela Heyeti*, mahkemelerin sonuçlanması ile birlikte, 28 Temmuz 1897 tarihi itibarıyla, müsaade buyurulduğu taktirde; hapse mahkum olanlar ile birlikte Mahkeme-i Fevkalade Heyeti'nin Sinop'a gitmelerinin ve oradan da İstanbul'a gelinerek, mahkumların Trablusgarp'a gönderilmelerinin yerinde bulunacağını belirtmiştir. Bunun üzerine 18 Ağustos 1897 tarihinde çıkan irade ile mahkumların Trabzon'a uğranmadan, doğrudan doğruya Samsun'dan hareketle İstanbul'da bekletilmeden Taif'e gönderilmeleri emredilmiştir. Muhtemelen bunda gerek Müslümanların olsun ve gerekse Hıristiyanların olsun tepkilerini çekmeme niyeti büyük oranda etkili olmuştur[94]. Bunun üzerine *Tokat Mahkeme-i Fevkalade*si tarafından çeşitli cezalara çarptırılarak Trablusgarp'a gönderilmeleri kakarı çıkan 64 mahkumun, yanında mahkeme heyeti ve 76 süvari bulunduğu halde Samsun'a sevkine karar verilmiştir[95].

Trablusgarp Vilayeti İstinaf Müdde-i Umumiliği'nden padişahın doğum günü hürmetine Tokat'tan Trablusgarp'a gönderilen mahkumlardan cezalarının 2/3'ünü dolduran ve cezalarının bitmesine iki ay kalan 36 Müslüman'ın tahliye olacakları bildirilmiştir[96]. 1 Ekim 1898 tarihli iradeden anlaşıldığı üzere; Tokat'ta meydana gelen olaylar dolayısıyla mahkum olan Müslümanların serbest bırakılması yönünde bir mahkeme kararı alındığı anlaşılmaktadır. Affina karar verilen Müslümanların, iaşe masraflarının karşılanabilmesi için 25 bin kuruşun kendilerine dağıtılması belirtilmiştir[97].

Tokat'ta müteşekkil Mahkeme-i Fevkalade tarafından mahkum olup Trablusgarp'ta hapis bulunan Müslümanlardan 32'si, 12 Ekim 1899 tarihinde çıkan irade üzerine affina karar verilmiştir. Affina karar verilen bu mahkumların memleketlerine gidene kadar yol masrafları

---

[93] *BOA, İ.Hus.*, 1315.S/50 : İrade (2 Temmuz 1313).
[94] *BOA, İ.Hus.*, 1315.Ra/54 : İrade (29 Rebiü'l-evvel 1315). ; *BOA, Y.A.Res.*, 87/95 : Meclis-i Mahsus-ı Vükela Mazbatası (16 Temmuz 1313). ; *BOA, Y.A.Res.*, 87/95 : Meclis-i Mahsus-ı Vükela Mazbatası (16 Temmuz 1313). ; *BOA, İ.Dh.*, 1315.Ra/28 : Meclis-i Mahsus-ı Vükela Mazbatası (16 Temmuz 1313). ; *BOA, Y.A.Res.*, 87/95 : İrade (6 Ağustos 1313). ; *BOA, İ.Dh.*, 1315.Ra/28 : İrade (16 Temmuz 1313).
[95] *BOA, Y.Mtv.*, 165/139 : Seraskerliğin arz tezkiresi (24 Rebiü'l-evvel 1315).
[96] *BOA, İ.Hus.*, 1316.Ş/10 : İrade (24 Kanun-ı evvel 1898).
[97] *BOA, İ.Hus.*, 1316.Ca/50 : İrade (14 Cemazie'l-evvel 1316).

ve ihtiyaçları için ayrılan ödenekten kendilerine verilmek üzere 15'er lira verilmesi kararlaştırılmıştır[98].

Telgrafnamelerden anlaşıldığına göre 4 Haziran 1898'de elde edilen bir istihbarat üzerine, Tokatlı bir Ermeni'nin evinde bir arama yapılmıştır. Bu aramalarda Rus yapımı bir tüfek, barut ve Hınçakyan Komitesine ait evraklar ele geçirilmiştir. Elde edilen ipuçları değerlendirilerek komite ile ilgisi bulunduğu anlaşılan 6 Ermeni ele geçirilmiştir. Ancak Sivas Müdde-i Umumiliği, Ermeni olaylarının bastırıldığı anlarda böyle bir suç isnadıyla tutuklu Ermenilerin mahkemelerinin yapılmasının yeniden bazı karışıklığa neden olabileceği ihtimali nedeni ile tehirinin uygun olacağına işaret etmiştir[99]. 23 Ekim 1898 tarihi itibarıyla Tokat'ta bir takım zararlı evrak, silah ve komiteye ait elbiselerle birlikte 14 Ermeni ele geçirilmiştir. Ancak Adliye Nezareti'nin tezkiresi üzerine, Tokat mutasarrıflığı tarafından Tokat Müdde-i Umumi Muavinliği ve mahkeme riyasetine yapılan tebligat ile yakalanan bu zanlıların suçsuz olabilecekleri ihtimalinin yüksek olduğu bildirilerek ilgili konuda dikkatli davranılması öngörülmüştür[100].

E- Niksar'da Ermeniler Tarafından Meydana Getirilen Olaylar

Ermenilerin Tokat genelinde gerçekleştirdikleri terör eylemleri Tokat'a bağlı kasaba ve köylerde de aynı şekilde devam etmiştir. Coğrafi konum olarak bir geçiş noktası özelliğinde bulunan Niksar'da da Ermeni terörü yer yer kendini kanlı ve şiddetli bir şekilde göstermiştir. Ermeni komiteciler Orta Karadeniz ile İç Anadolu arasında bir köprü durumunda bulunan Niksar'a özel bir önem vermişlerdir. Çünkü, söz konusu coğrafya, Ermeni komitecilerinin haberleşmesi, lojistik desteğin sağlanması ve örgütlenme açısından önemli bir ehemmiyeti haizdir.

Ermeniler, amaçladıkları genel ihtilal ortamına ulaşmak amacı ile teşkilatlanmaya çalıştılar. 6 Mayıs 1895 tarihli bir arşiv belgesinden edinilen bilgiye göre, 2 Ermeni'nin Niksar civarında Ermeni örgütlenmesi için yoğun faaliyette bulundukları haber alınmıştır. Söz konusu Ermenilerin arkadaşları ile birlikte uzun bir süredir komite üniformasıyla silahlı talim

---

[98] *BOA, İ.Hus.*, 1317.C/5 : İrade (30 Eylül 1315).
[99] *BOA, Y.A.Res.*, 94/43 : Sivas Müdde-i Umumiliği'nin şifresi (20 Haziran 1314). ; *BOA, Y. Mtv.*, 180/81 : Adliye Nezareti'nin tahriratı (21 Temmuz 1314).
[100] *BOA, Y.A.Res.*, 96/6 : Sadaretin arz tezkiresi (11 Teşrin-i evvel 1314).

yaparak Merzifon'da bir anarşi havası yaratmaya çalıştıkları tespit edilmiştir. Aynı zamanda adı geçen Ermenilerin, 1895 Mayısı içerisinde Merzifon postasını vurmayı planladıkları anlaşılmıştır. Dolayısıyla böyle bir olaya meydan verilmemesi için mahalli idare ve askeri kuvvetlerce gereken önlemler alınmıştır[101].

Niksar'da münferit olarak, Ermenilerce meydana getirilen bir takım olaylar olmakla birlikte asıl kitlesel çatışmalar 1896 yazına doğru başlamıştır. Bu tarihe kadar meydana gelen küçük çaplı olaylara paralel olarak Niksar'da Ermeniler ile Müslümanlar arasında, 20 Haziran 1896 tarihinde ciddi hadiseler meydana gelmiştir. Niksar'da Ermeni komite üyelerinin askeriyeden birine saldırmaları sonucu Ermeniler ile Müslümanlar arasında bir çatışma çıkmıştır. Çarşı içerisinde, reji kolcusunun Ermeni fesatçıları tarafından vurulması olayın başlangıcını teşkil etmiştir. Hafta pazarı olması, çevre köylerde bulunan Müslümanların Cuma namazını eda için Niksar'da bulunmaları ve silah kullanılmasıyla daha da gerginleşen çatışmalar esnasında çok sayıda ölüm ve yaralanma olayları meydana gelmiştir[102].

Niksar Kaymakamlığı'na hitaben yazılan, Müslümanlardan ve Rumlardan oluşan 25 kişinin imzaladığı bir dilekçede, Ermenilerin akşam saatlerinde dükkanlarını toplu olarak kapayarak kiliseye toplandığı, hem kiliseden hem de Ermenilere ait üç mağazadan silahlar atıldığı ifade edilmiştir. Çatışmanın bir anda ve belirli yerlerden atılan silahlar üzerine başlaması aynı zamanda Ermenilerin toplu halde saldırıya geçmeleri olayın planlı olarak gerçekleştirildiği ihtimalini kuvvetlendirmektedir[103].

Hafta pazarı ve Cuma günü olması nedeni ile zaten kalabalık olan Niksar'da, çevre köylerden gelen insanların da katılımıyla *Sevk-i Sultan* denen mahalde ansızın birçok insan toplanmıştır. Atılan silahlarla birlikte birçok ölüm ve yaralanma olayları meydana gelmiştir. Olay, engellenmeye çalışıldıysa da kalabalık arasından, kilise civarından ve Ermenilere ait 3 mağazadan atılan silahlara mani olunamamıştır. Olayın bir an evvel bastırılması ve asayişin sağlanması için 30 nizamiye süvarisi ve üç araba ile 20 ihtiyat neferi olay mahalline gönderilmiştir. Olay günü, Niksar ile Tokat arasında telgraf hattının bozuk olması nedeni, çabuk ve net bir haberleşme sağlanamaması dolayısıyla yerinde ve zamanında müdahale imkanı bulunamamıştır. Söz konusu olaylar üzerine, Amasya ve Merzifon'dan asker takviyesi

---

[101] *BOA, Y. Mtv.*, 119/94 : Sivas Vilayeti'nin şifresi (24 Nisan 1311).
[102] *BOA, Y.PRK.ASK.*, 112/36 Tokat Divan-ı Harp Riyaseti'nin şifresi (10 Haziran 1312).
[103] Aynı belge.

talep edilmişse de yeterli miktarda ve zamanda bu talebe cevap verilememiştir. Buna rağmen, Tokat'tan iki bölük piyade, Niksar'dan bir süvari müfrezesinin acilen sevk edilmesi yönünde kumandan Paşa'ya talimat verilmiştir. Şifahî tahkikata göre olay ilk önce Ermenilerce başlatılmıştır[104].

Polis Ser-komiserliği'nin verdiği bilgiler doğrultusunda 21 Haziran sabahı bazı civar köylerden hareketle bazı Müslümanların yeniden Tokat'a gelerek belirli yerlerde toplandıkları anlaşılmaktadır. Çarşıya gelen ve belirli yerlerde toplanan Müslümanlar üzerine, çeşitli yerlerde mevzilenen Ermeniler tarafından silahlı saldırı gerçekleştirilmiştir. Bu nedenle Müslümanları hedef alan saldırılar esnasında çıkan olaylar sonucunda ilk tespitlere dayanarak, iki kişi hayatını kaybederken çok sayıda yaralanma olayları vukua gelmiştir. Bu saldırılarda, Müslümanlardan 6'sı ağır, 15'i de hafif olmak üzere toplam 25 kişi yaralanmıştır. Olay esnasında 2 Ermeni hayatını kaybetmiştir[105].

Niksar'da 20 Haziran 1896'da meydana gelen olayların önü ancak bir gün sonra alınabilmiştir. Olaylar esnasında yağma ve hırsızlık olaylarına rastlanmıştır. Yağma edilen malların bir kısmı ele geçirilmiştir. Sözü edilen malların bir kısmı hafta pazarı olması münasebetiyle Fatsa, Ünye, Karakuş, Hamidiye, Aybastı, Erbaa ve Tokat'ın civar köylerinden pazar alışverişi için gelenler tarafından götürüldüğü saptanmıştır. Niksar'ın söz konusu kazalarla sınır olması dolayısıyla tekrar bir olay çıkma ihtimaline karşı önlemler alınmaya çalışılarak söz konusu bölgeye asker sevkine devam edilmiştir[106]. Ayrıca bölgedeki olayların araştırılması ve bu konuda yapılacak çalışmalar için hususî bir komisyon oluşturulmuştur[107].

Çıkan olaylarda meydana gelen ölü ve yaralı sayıları ilk anda tam olarak tespit edilememesine rağmen, daha sonra elde edilen bilgileri içeren belgeler dikkate alındığında, söz konusu olaylar esnasında Ermenilerden 2'si kadın olmak üzere toplam 122 kişinin hayatlarını kaybettiği, 2'si kadın olmak üzere toplam 12 kişinin de yaralandıkları anlaşılmaktadır. Müslümanlardan 3 kişi hayatını kaybederken 1 kişi de yaralanmıştır. Niksar'da Müslümanlar ile Ermeniler arasında meydana gelen olaylarda ayrıca Rumlardan bir kişi hayatını kaybederken bir kişi de yaralanmıştır. Fakat civar köylerden gelen

---

[104] *BOA, İ.Dh.*, 1314.M /62 : Sivas Vilayeti'nin arz tezkiresi (8 Haziran 1312).
[105] *BOA, Y.PRK.ASK.*, 112/36 Tokat Divan-ı Harp Riyaseti'nin şifresi (9 Haziran 1312).
[106] *BOA, Y.PRK.ASK.*, 112/36: Tokat Divan-ı Harp Riyaseti'nin şifresi (9 Haziran 1312).
[107] *BOA, Y.A.Hus.*, 353/53 : Sivas Vilayeti'nin arz tezkiresi (11 Haziran 1312).

Müslümanlardan ölenlerin ve yaralananların sayıları tam olarak[108] tespit edilememiştir. Bununla birlikte 40 ölü ve 18 yaralı olduğu tahmin edilmektedir. Yapılan tahkikat neticesinde ölümlerin büyük bir çoğunluğu özellikle kiliseden ve Ermenilere ait mağazalardan atılan silahlardan kaynaklandığı anlaşılmıştır. Çıkan olaylarda, saldırıya maruz kalmamak üzere çeşitli yerlere saklanan Ermeniler evlerine gönderilerek ortalık yatıştırılmıştır. Her ihtimale karşı Niksar'da böyle bir kargaşanın tekerrür etmemesi için mahalli idareciler ve askeriye tarafından gereken önlemlerin alınması hususunda yoğun bir çalışmaya koyulmuşlardır. Niksar genelinde asayişin sağlanması yönünde gereken bürokratik ve askeri işlemlere başlanılmıştır. Bunun neticesi olarak 22 Haziran 1896'da 20 ihtiyat neferinin silah altına alınacağı ilgili birimler tarafından kendilerine bildirilmiştir[109].

Niksar'daki Ermeni faaliyetlerinin asıl amacı, Müslüman ahaliyi toplu olarak katliama uğratmaktır. Dolayısıyla bütün faaliyetlerini bu noktada yoğunlaştırmışlardır. Bu konuda Ermeni komite üyeleri, kendi yandaşları ve Ermeniler arasında kamuoyu oluşturabilmek, maksadıyla sıkı bir çalışmaya girişmişlerdir. Bu doğrultuda, Ermeni Patriği Kaymakamının verdiği bilgilere göre, bazı Ermenilerin 16 Ağustos 1896 Pazar günü Müslümanları, meydan katline uğratmak için diğerlerini de buna davet ettiği anlaşılmaktadır. Bu daveti Niksar çarşısında bulunan cami kapısına astıkları *"Mü'şir-i Millet Ermeniyan"* imzalı bir yafta ile yapmaya çalışmışlardır. Ermenilerin bu faaliyetleri üzerine, Ermeni Patrik Kaymakamı bu konuda icab edenlere gereken tenbih ve ihtarda bulunmuştur. Osmanlı Devleti'nin bu tür faaliyette bulunanlara çok ağır cezalar uygulayacağını, patrikhanece bu konuda hiçbir şeyin yapılamayacağını ifade ederek bu faaliyetlere katılan, katılmayı düşünen sempatizanlara gözdağı vermeyi amaçlamıştır[110].

F- Amasya Sancağı Dahilinde Ermenilerin Meydana Getirdikleri Olaylar

1- Bildiri Dağıtımı

Propaganda yapmak, Müslüman ahaliyi korkutarak yıldırmak, komiteye yeni üyelerin katılımını sağlamak, "din" mefhumunu araç olarak kullanarak Müslümanları galeyana getirip uygunsuzluk çıkarmak gibi amaçlarla Amasya'da da çeşitli yerlere, hane kapılarına, cami

---

[108] Bunun nedeni civar köy ve kasabalardan gelen Müslümanların ölülerini ve yaralılarını yanlarında geri götürmeleridir.
[109] *BOA, Y.PRK.ASK.*, 112/36 Tokat Divan-ı Harp Riyaseti'nin şifresi (10 Haziran 1312).
[110] *BOA, Y. Mtv.*, 145/35 : Ermeni Patrik Kaymakamının maruzatı (3 Ağustos 1312).

avlularına, umuma açık her türlü yerlere bir takım bildiri ve ilanlar bırakılarak kamuoyu oluşturulmak istenmiştir. Özellikle Müslümanları galeyana getirmek amacı ile ulemadan ve Müslümanlardan bazılarının kapılarına İslamiyet aleyhinde ifadelerin yer aldığı bildiriler bırakılmıştır. Bu tür faaliyetlerle galeyana gelmesi muhtemel olan Müslümanlar aleyhinde kamuoyunda "Müslümanların Ermenilere saldırdıkları" düşüncesini yaratarak Avrupa devletlerinin müdahalesini sağlamamayı esas almışlardır[111]. Özellikle Müslümanları, İslamiyet aleyhinde yazdıkları yazılar ve söyledikleri sözler vasıtasıyla galeyana getirmeye çalışmışlardır. Hatta olayı biraz daha abartarak, Müslümanları Aralık 1895 tarihi itibarıyla savaşa davet etmişlerdir. Sivas valisi, Ermenilerin kışkırtmaları sonucu galeyana gelinmesinin yaratacağı bürokratik ve diplomatik gelişmelerin Osmanlı Devleti açısından çok kötü sonuçlar doğuracağına dikkat çekerek, Müslüman ahaliyi ileri gelenler vasıtasıyla bilinçlendirmeye ve yatıştırmaya çalışmıştır[112].

3 Nisan 1895'te Amasya'da Paşa Cami duvarına Ermeniler tarafından bir bildiri metni yapıştırılmış olup, bunda Ermeni fesadına yardım etmek üzere "*Kızılbaşlardan*" asker tertip edilmekte olduğu ve bu yolda Karatepe köyünden *Muhammet Ağa* adlı bir şahsın binbaşı olarak atandığı yazılmıştır. Bu olayın Muhammet Ağa aleyhinde olan bazı kimseler tarafından onu töhmet altına sokmak amacı ile başkaları tarafından tertip edilebileceği ihtimaline karşı olayla ilgili çok yönlü araştırmalara başlanmıştır[113]. Anlaşılıyor ki, Ermeni terör mensupları toplum içerisinde anarşizm yaratmak amacı ile her yolu mübah sayan bir felsefeyi kendine ilke edinmiştir. Popülist bir anlayışla, Müslümanlar arasında politik de olsa bir ikilik çıkarma düşüncesi etrafında çıkış noktası arayan Ermeni komitelerine mensup üyeler, Müslümanların bir kısmının da kendileri ile birlikte aynı düşüncelere sahip oldukları ve her türlü desteği verdikleri inancını topluma aşılamaya çalışmışlardır. Bu çerçevede özellikle mahalli yönetimlerden başlanılarak ülke yönetimini hedef alan örgütlenme esas alınmıştır[114].

"*İhtilalciler*" imzalı bir bildiride, Ermenilere şöyle seslenilmektedir: "*Ermeni ihtilali ve milli bağımsızlık düşünceleri ile müstakil Ermeni hükümdarlığına dayanan Ermenistan'a çok az kalmıştır. Ermeni ihtilali için, büyük ve tarihî bir vazifeyi ifa etmek zamanı gelmiştir. Bütün Ermeniler hazır bulunsun. Türk'ün ağır, barbar ve zalim hükümetinin boyunduruğu bir*

---

[111] *BOA, İ.Hus.*, 1312.Ş /125 : Sivas Vilayeti'nin arz tezkiresi (8 Kanun-ı sani 1310).
[112] *BOA, Y.A.Hus.*, 324/2 : Londra Sefaret-i Seniyyesi'nin tahrirat tercümesi (1 Mart 1895). ; *BOA, Y.A.Hus.*, 300/14 : Cevad Paşa'nın tahriratı (1 Haziran 1310).
[113] *BOA, Y. Mtv.*, 97/43 : Sivas Vilayeti'nin arz tezkiresi (16 Nisan 1310).
[114] *BOA, Y.A.Hus.*, 317/74 : Sivas Vilayeti'nin şifreli telgraf sureti (8 Kanun-ı sani 1310).

tarafa atılsın. Kurulacak yeni hükümet, Ermeni ahalisinin hükmü altında olacaktır. Aksine davrananlar, oluşturulacak nizamâta uymayanlar, kim olursa olsun cezalandırılacak ve bu nizamât doğrultusunda Ermeniler, medeni milletler seviyesine ulaştırılacaktır[115]."

2- Asayişi Bozucu Olaylar

Ermeniler, Orta ve Doğu Karadeniz'de meydana getirilen terör faaliyetlerine paralel olarak Amasya'da da yoğun bir çalışma atmosferi oluşturmuşlardır. Amasya, Anadolu'daki Ermeni terör örgütlerinin karşılıklı yazışmaları içerisinde önemli bir haberleşme merkezi statüsünde bulunmuştur. Tespit edilen belgelerden de anlaşıldığı üzere, Ermeni terörünün beynini oluşturan ve temel hareket ivmesini kazandıran emir ve uygulamalar Merzifon'la birlikte buradan çıkmıştır. Dolayısıyla Amasya, araştırmamızın temelini oluşturan olay örgülerinin en yoğun bulunduğu merkezlerdendir.

Amasya'da Sarraflık yapan bir Ermeni ile Merzifonlu Tomayan Artin'in aralarında yaptıkları yazışmalardan elde edilen bilgiler ışığında fesat erbabından oldukları ortaya çıkarılmıştır. Bunun üzerine bahsedilen iki Ermeni'nin hanesinde yapılan arama sonucunda, Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü ve siyasi istikrarını tehdit edebilecek bir takım bulgu ve belgelere rastlanmıştır. Bazı yasak evraklarla birlikte, bir adet tüfek, iki adet vencester ve rovelver kurşunu imalİnde kullanılmak üzere yapılmış kalıp, 34 adet vencester ele geçirilmiştir. Sivas vilayetinden Amasya mutasarrıflığına yapılan tebligatta ele geçirilen silahların sayılarak Sivas'a gönderilmesi istenmiş ve bahsedilen Ermeniler hakkında etraflı bir araştırma yapılması gerektiği bildirilmiştir[116].

Amasya'nın Ladik ve Erbaa kazalarında 15 günden bu yana takımlar halinde Ermeni eşkıyasının kol gezdiği saptanmıştır. Bu nedenle söz konusu Ermenilerin her an bir eylemde bulunmaları ihtimaline karşı, Amasya mutasarrıflığı bu bölgelere müfrezeler sevk etmiştir. Bu mahalde kol gezen Ermeni fesatçılarının Canik sancağı dahiline kaçabilecekleri ihtimali üzerine Fatsa, Ordu ve Ünye kaymakamlıklarına dikkat etmeleri gerektiği ve bu konuda devamlı hazırlıklı bulunmaları tebliğ olunmuştur[117].

---

[115] *BOA, Y.A.Hus.*, 318/82 : Sivas Vilayeti'nin tahrirat sureti (9 Kanun-ı sani 1310).
[116] *BOA, Y. Mtv.*, 69/47 : Sivas Vilayeti'nin şifre telgrafnamesi (5 Ağustos 1312). ; *BOA, Y. Mtv.*, 69/47 : Sivas Vilayeti'nin şifre telgrafnamesi (5 Ağustos 1312).
[117] *BOA, Y. Mtv.*, 164/1 : Trabzon Vilayeti'nin şifre telgrafnamesi (20 Teşrin-i sani 1309). ; *BOA, Y. Mtv.*, 87/164 : Trabzon Vilayeti'nin şifre telgrafnamesi (20 Teşrin-i sani 1309).

Amasya dahilinde Ermeni terör faaliyetlerine destek olmak üzere bazı kadınların da faaliyetlerde bulundukları, eşkıyaya maddi ve manevi yardımda bulunmaya çalıştıkları anlaşılmıştır. Sivas vilayetinin 30 Ocak 1895 tarihli arz tezkiresinden anlaşıldığı üzere Amasya'da takriben 50 kadının komiteye yardım toplamaya çalıştıkları ve eşkıyayı sakladıkları ve bazı Ermeni gençlerinin asayişi bozma fikriyle hareket ettikleri ve çeşitli eylemlere katıldıkları tespit edilmiştir[118].

1895 başlarında Ermeni faaliyetlerinin yoğunlaşması üzerine, mahalli yönetim ve askeriye bir takım zorunlu tedbirlerin alınmasını gerekli görmüşlerdir. Bu nedenle derhal harekete geçmişlerdir. 30 Ocak 1895 tarihli iradeye atfen; söz konusu Ermeni faaliyetlerine engel olmak üzere *Meclis- i Mahsus-ı Vükela* tarafından civar mahallerden ihtiyat kuvvetleri gönderilmesinin gerekliliği vurgulanmıştır. Ayrıca söz konusu olayların gerçek yüzü hakkında yabancı sefaretlere bilgiler verilmesi belirtilmiştir. İslam ahalinin de teskini sağlanmıştır. Bu konuda ilgili kurumlara ve sefaretlere gereken bilgilerin verilmesi irade olunmuştur[119]. Londra Sefaret-i Seniyyesi'nin 1 Mart 1895 tarihli tahrirat tercümesine istinaden, bahsedilen Ermeni olayları hakkında sefaretlerin bilgilendirildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca bu tahrirat tercümesinden yüzlerce Ermeni gencinin Osmanlı Devleti'ne sadakatlerinden dolayı öldürüldükleri tespit edilmiştir. Ayrıca maddi ve manevi destek alınamayan bazı Ermenilerin de tehdit edilerek öldürüldükleri ya da yaralandıkları saptanmıştır[120].

Merzifon ve Amasya'da bulunan talebeler kanalı ile Avrupa'nın müdahalesini sağlamaya çalışan Ermeniler, azınlık ve ecnebi okullarında öğrenim gören talebeleri de faaliyetlerine katarak onları kalkan olarak kullanmışlardır. Bu öğrenciler vasıtası ile İngiltere'ye gerçek payı olmayan haberler ve bilgiler sızdırılmaya çalışılması üzerine İngiltere'nin, Ermeniler hakkında gönderilen yalan ve yanlış yazılara itibar etmemeleri için Londra Türk Elçiliği elinden geleni yapacağını taahhüt etmiştir[121].

Ermeniler, kendilerini kamufle etmek, diğer etnik unsurların da anarşist faaliyetlerde bulunduğu intibaını uyandırmak için zaman zaman tebdil-i kıyafetle çeşitli faaliyetlerde bulunmuşlardır. Bu şekillerde birçok terör olaylarına karışmışlar bu unsurları da ihtilalci gibi

---

[118] *BOA, İ.Hus.*, 1312.Ş /125 : Sivas Vilayeti'nin arz tezkiresi (8 Teşrin-i evvel 1307).
[119] *BOA, İ.Hus.*, 1312.Ş /125 : İrade (8 Kanun-ı sani 1310).
[120] *BOA, Y.A.Hus.*, 324/2 : Londra Sefaret-i Seniyyesi'nin tahrirat tercümesi (1 Mart 1895).
[121] *BOA, Y.A.Hus.*, 324/2 : Londra Sefaret-i Seniyyesi'nin tahrirat tercümesi (1 Mart 1895).

dünyaya tanıtmak istemişlerdir. Örneğin; 20 Ocak 1893'te tebdil-i kıyafetle Saatçi Dikran olduğu anlaşılan bir Ermeni ele geçirilmiş olup, şüphe üzerine evinde yapılan aramalarda bir rovelver, Çerkes kaması, kırmalı tüfek ve yeteri miktarda mermiye el konulmuştur[122]. 5 Mayıs 1895'te Amasya'da tebdil-i kıyafetle bazı Ermeni komite üyeleri ele geçirilmiş olup, yapılan araştırmalar sonucunda söz konusu bu Ermenilerin bir at arabasının yolunu keserek para ve mal gasp ettikleri tespit olunmuştur. Ermeni fesatçıları, olay esnasında arabada bulunan yolculara, Ermeni ihtilali ile ilgili bazı telkinâtta bulunmuşlardır[123]. Aynı tarihe isabet eden diğer bir arşiv belgesinden elde edinilen bilgilere göre, 5 Mayıs 1895'te Amasya'da adam öldürme, gasp, soygun gibi olaylara karıştığı sabit bulunan, tebdil-i kıyafetle ele geçirilen 2 Ermeni tutuklanmıştır. Söz konusu Ermeniler, üzerlerinde bulunan suç unsuru sayılabilecek araç ve gereçlerle birlikte tutuklanarak mahkemeye sevk edilmişlerdir[124].

Ermeniler fırsat buldukları alanlarda sadece propaganda işleri ile meşgul olmamışlar, kendileri için engel gördükleri, ileri gelen bazı Müslümanları öldürerek, ahali içerisinde korku ve heyecan yaratmaya çalışmışlardır. Bundan kasıt, Müslümanların direncini kırmak, yıldırmak, uygun ortam yaratarak müstakil bir Ermenistan'a ulaşmaktır. 4 Şubat 1895 tarihli komisyon raporundan anlaşıldığı üzere Amasya'da Müslüman ahalinin ileri gelenlerinden olduğu bilinen Hoca Hüseyin Efendi, Ermeni fesatçıları tarafından öldürülmüştür. Hoca Hüseyin Efendi'nin öldürülmesi, Müslüman ahali arasında endişe ile karşılanarak, misilleme yapılmak istenmiştir. Ancak mahalli idarecilerin yerinde ve iknacı tavrı, askeri güçlerin olaya tam manası ile hakim olması olayın büyümesini engellemiştir. Hüseyin Efendi'nin öldürülmesi olayına karışanlar tutuklanarak mahkemeye alınmışlardır[125].

Ermeni faaliyetleri sadece terör olayları ile sınırlı kalmamıştır. Zaman zaman bir kaos ortamı yaratmak, Müslüman ahaliyi maddi olarak zarara uğratmak ve kışkırtıcı ve insan onuruna yakışmayan bir takım tutum ve hareketler ile onları galeyana getirmek maksadıyla her türlü yolu denemişlerdir. Nihayet, Ermeni komiteleri, Ağustos 1895'te Amasya'da büyük bir yangına sebebiyet vermişlerdir. Söz konusu yangın Amasya genelinde büyük bir kayba neden olmuştur. Bu yangın esnasında 58 ev, 165 dükkan tamamen yanarken 2 han, bir cami, bir medrese, bir tekke ve bir Türk okulu da kül olmuştur[126].

---

[122] *BOA, Y. Mtv.*, 74/14 : Sivas Vilayeti'nin telgrafname sureti (8 Kanun-ı sani 1308).
[123] *BOA, Y. Mtv.*, 119/86 : Sivas Vilayeti'nin arz tezkiresi (23 Nisan 1311).
[124] *BOA, Y.A.Hus.*, 327/37 : Sadaretin arz tezkiresi (26 Nisan 1311).
[125] *BOA, Y.EE.*, 97/52 : Komisyon raporu (23 Kanun-ı sani 1310).
[126] Şimşir, s. 100.

Amasya genelinde çeşitli şekillerde, komitenin belirlediği metotlar gereğince eylemler sürdürülürken, Amasya tarafından hareketle, 15 Ekim 1895 tarihinde 40-50 kişilik bir Ermeni çetesi Çorum sancağı dahiline girerek Osmancık kasabasında kargaşa çıkartmaya teşebbüs etmişlerse de emniyet güçlerinin zamanında ve yerinde müdahalesi ile bertaraf edilmiştir. Söz konusu Ermeni çetesi, muhtemelen Amasya ile birlikte aynı anda Çorum genelinde de bir karışıklık çıkarmayı hedefleyerek bu yöne kaymıştır[127]. Bu olaydan bir ay sonra Merzifon, Çorum, Amasya, Niksar, Gümüşhacıköy gibi yerlerde çıkan karışıklıklar bu ihtimali kuvvetlendirmektedir.

Ermeni terör eylemlerinin diğer bir boyutu da devlet adamlarına karşı işlenilen suikast olaylarıdır. Özellikle belirli noktalarda görevde bulunan ve Ermenilere karşı müsamahası bulunmayan devlet görevlileri hedef olarak seçilmiştir. Gümüşhacıköy Kaymakamı kasaba merkezinde, İdare Meclisi üyesi Arif Efendi bahsedildiği gibi bir suikasta kurban gittiğini açıklamıştır. Maktulün cesedi bir Ermeni'nin kapısının önünde bulunmuştur. Bu durum, katilin söz konusu Ermeni olabileceği ihtimalini gündeme getirdiyse de konuyla ilgili tahkikatlara devam edilmiştir. Olayın ardından, çevrede devriye görevi yapan askerlere Ermeniler tarafından silahla saldırıda bulunmuşlardır. Saldırı esnasında, devriyede bulunan bir askerin Ermenilerce yaralanması üzerine Müslümanlar ile Ermeniler arasında çatışma çıkmıştır. Çıkan çatışmalarda ölüm ve yaralanma olayları meydana gelmiştir[128].

19 Kasım 1895 sabahı, Amasya'da yeniden olaylar çıkmıştır. Aslında bu olaylar Merzifon'da ve Niksar'da Müslümanlar ile Ermeniler arasında başlayan olayların bir devamı niteliğindedir. Nitekim bu olaylar, askeri güçler tarafından çabuk ve yerinde alınan tedbirlerle kısa sürede teskin edilmiştir[129]. Olaylar esnasında Ermenilerden 12 kişi hayatını kaybederken, 3 kişi de yaralanmıştır. Müslümanlardan ise birkaç kişi yaralanmıştır. Yağma ve hırsızlık gibi vakaların da meydana geldiği çatışmalarda suçluların yakalanması için harekete geçilmiştir[130]. Ermeniler ile Müslümanlar arasındaki olayların büyümemesi ve kargaşanın sirayetinin önlenmesi için Merzifon'dan 100 asker getirilerek asayişin sağlanmaya çalışıldığı Amasya mutasarrıflığı tarafından bildirilmiştir[131].

---

[127] *O.B.E.*, c. 40, b. 75, 140.
[128] *O.B.E.*, c. 37, b. 94, s. 239.
[129] *BOA, Y.PRK.ASK.*, 108/68 Amasya Kaymakamlığı'nın arz tezkiresi (7 Teşrin-i sani 1311).
[130] *BOA, Y.PRK.ASK.*, 108/90 Müşir Zeki Paşa'nın tezkiresi (7 Teşrin-i sani 1311).
[131] *O.B.E.*, c. 37, b. 94, s. 239.

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU DOKÜMANTASYON MERKEZİ

26 Kasım 1895 tarihi itibarıyla 8 silahlı Ermeni'nin, Amasya dahilindeki *Ahırönü* karakolunda bulunan erler üzerine değişik zamanlarda iki defa saldırıda bulundukları ve faillerin olayın ardından kaçtıkları haberi alınmıştır. Bunun ardından, takip edilen faillerin karakol yakınında bir eve girmeleri üzerine hiçbir şey yapılamadığı, akabinde yakalanmalarından vazgeçildiği belirtilmiştir. Seraskerlik tarafından bu yolla fesat hareketlerinin hiç önlenemeyeceğine dikkat çekilerek, böyle durumlarda nasıl hareket edileceğinin kendilerine bildirilmesini talep etmiştir[132].

Amasya'da 1895 yılının Kasım ayı, Ermeniler ile Müslümanlar arasındaki ilişkiler göz önüne alındığında, oldukça hararetli geçmiştir. 6 Kasım 1895 tarihli bir ferman ile Müslüman ve Hıristiyan halka, bölgenin asayişinin temini hakkında tembih ve tavsiyelerin yapılması hususunda Sivas vilayetine gereken emir verilmiştir[133]. Bu nedenle Amasya mutasarrıflığı tarafından, 9 Kasım 1895 tarihinde Müslüman ve Ermeni cemaatleri cismanî ve ruhanî liderlerine, ileri gelenlerine bazı tembih ve tavsiyelerde bulunulmuştur. Buna mukabil Ermeni cemaatleri liderleri, Amasya sancağı dahilinde meydana gelen olayları esefle karşıladıklarını, tavsiyelerin göz önünde bulundurulacağını, bu tür hareketlerde bulunulmasına müsaade edilmeyeceğini ifade etmişlerdir[134].

Sivas, Amasya, Merzifon ve Zile'de yeniden bir kargaşanın çıktığı şeklinde bazı beyanlar üzerine yapılan tahkikat ve muhaberat sonucunda daha önceden çıkan, fakat bertaraf edilen hadiselerden sonra buna benzer herhangi bir gelişmenin meydana gelmediği anlaşılmış, tam aksine asayişin günden güne daha da sağlandığı sonucuna varılmıştır. Avrupa kamuoyunu bilgilendirmek amacıyla ile söz konusu durum ilgili sefaretlere tebliğ edilmiştir[135].

24 Ocak 1896'da Cuma namazını müteakiben Müslümanlar ile Ermeniler arasında bir arbede çıkmıştır. Çıkan bu arbede, araya giren ileri gelenler vasıtasıyla yatıştırılmıştır. Aynı gün, namaz sonrası Merzifon'da da buna benzer bir hadise meydana gelmiştir. Her iki olayın namaz sonrası çıkması ve benzer olayların bir çok yerde de meydana gelmesi bu olayların planlanarak özellikle çıkartıldığı izlenimi vermektedir[136].

---

[132] *O.B.E.*, c. 37, b. 188, s. 450.
[133] *BOA, Y. Mtv.*, 131/107 : Amasya Mutasarrıflığı'nın telgrafnamesi (28 Teşrin-i evvel 1311).
[134] *BOA, Y. Mtv.*, 131/107 : Sivas Vilayeti'nin telgrafnamesi (30 Teşrin-i evvel 1311).
[135] *BOA, Y. Mtv.*, 133/4 : Hariciye Nezareti'nin arz tezkiresi (5 Kanun-ı evvel 1311).
[136] *BOA, Y.PRK.ASK.*, 109/69: Erkan-ı Harp İkinci Feriği'nin layihası (13 Kanun-ı sani 1311).

Amasya'da gerçekleştirilen Ermeni terörü programında, komiteye katılmayan Ermenilere yönelik şiddet eylemleri de yer almıştır. Bu programa uygun olarak komiteye katılmadığı düşüncesiyle, Komite fedaileri tarafından öldürülen bir Ermeni'nin oğlunun korumaya alınması kararlaştırılmıştır. Buradan şu anlaşılıyordu ki Ermeniler, amaçlarına ulaşmak için, kim olursa olsun, hangi şartlarda bulunursa bulunsun, kendilerine destek vermeyen kişileri ortadan kaldırmaya verdiklerini göstermektedir[137].

3- Sanıkların Muhakemesi

Amasya'da Ermeniler tarafından gerek münferit ve gerekse kitlesel olarak meydana getirilen öldürme, yaralama, tehdit, korkutma, suikast ve yangın çıkarma gibi olaylar sonucunda elde edilenler, hanelerinde muzır evrak bulundurdukları, cami avlularına ve hane kapılarına çeşitli yazılar bıraktıkları tespit edilenler mahkemeye sevk edilerek haklarında gereken yasal işlemler yapılmıştır. 30 Temmuz 1894 tarihli Meclis-i Mahsus-ı Vükela mazbatasına göre, Ermeni fesadından dolayı Amasya ve kazalarında tutuklu, tutuksuz ve firarda olmak üzere, toplam 140 kişinin tahkikatı sonuçlanmıştır. 16 kişi hakkındaki tahkikatın da devam ettiği saptanmıştır. Yapılan tahkikatlar neticesinde komite üyeleri tarafından yapılan tehdit ve zorlama ile Ermeni fesedesine katılanların serbest bırakılmaları için Merzifon kilise heyeti ile Ermeni ileri gelenleri bir talepte bulunmuşlardır. Aynı zamanda, bu konuda bir daha böyle bir sorunun çıkmayacağına ve fesatçı faaliyetlerde bulunan Ermenileri gördüklerinde mahalli hükümete haber vereceklerine dair yeminlerini içeren bir taahhütname imzalamamışlardır[138].

Merzifon kilise heyeti ile Ermeni ileri gelenleri tarafından verilen taahhütname uyarınca yapılan inceleme ve görüşmelerden sonra tehdit ve baskıyla komiteye katılanların kefaletle serbest bırakılmasına ve fesada bizzat karışanların cezalandırılmalarına karar verilmiştir. Tutuklanmasına karar verilen Ermenilerin, Amasya hapishanesinin kalabalık olması ve kolera salgını nedeni ile 65 mahpusun ölmesi[139] üzerine, Yozgat hapishanesine nakline karar verilmiştir. Ancak Yozgat hapishanesinin de yetersiz olduğu anlaşılmıştır. Hapishanenin kalabalık olması, fiziki ve sıhhî yetersizliğinden kaynaklanan bazı sorunlar

---

[137] *BOA, Y.EE.*, 134/14 : Amasya'da Anadolu Umum Müfettişliği'ne dilekçe (4 Ağustos 1315).
[138] *BOA, Y.A.Res.*, 71/26 : Sadaretin arz tezkiresi (27 Muharrem 1312). ; *BOA, Y.A.Res.*, 71/26 : Sadaretin arz tezkiresi (27 Muharrem 1312). ; *BOA, Y.A.Hus.*, 286/53 : Yozgat Cismani Meclisi'nin telgrafı (12 Nisan 1310).
[139] *BOA, Y.A.Hus.*, 286/53 : Yozgat Cismani Meclisi'nin telgrafı (12 Nisan 1310).

nedeni ile mahkumlardan bir daha böyle bir faaliyetlerde bulunmayacaklarına dair yemin ettirilip söz alınması üzerine serbest bırakılmalarına, aralarında öldürme, yaralama ve fesat tahrikinde bulunanların evraklarının *Sivas Adli Mahkemesi*'nce yeniden incelenmesine karar verilmiştir[140]. Bu doğrultuda geri kalan 134 Ermeni de tahliye edilmesi kararı alınmıştır[141].20 Ekim 1894 tarihli irade-i seniyyeden elde edilen bilgilere istinaden Amasya hapishanesinde bulunan Ermeni mahkumlarından hafif suçlar nedeniyle hapiste bulunanlarının tahliyesine karar verildiği anlaşılmaktadır. Bu tahliyelerin gazetelerde ilan edilmesi, bizzat padişah tarafından irade buyrulmuştur[142].

Bir komisyon raporundan anlaşıldığı üzere; Amasya'da Hoca Hüseyin Efendinin öldürülmesi olayına karışanlar ve bunlara yardım ettikleri anlaşılan bazı Ermeniler tutuklanarak mahkemeye sevk edilmişlerdir. Yapılan muhakeme sonucunda söz konusu tutuklulardan 2'sinin beraatına, taammüden adam öldürme teşebbüs suçundan 1'ini 10 sene küreğe konulmasına, yardım ve yataklık suçlarından diğerlerinin 3 sene ile 7 sene arasında değişen muhtelif cezalara çarptırılmasına hüküm verilmiştir[143].

Amasya'da takriben 50 kadının komiteye iane topladıkları ve eşkıyayı himaye ettikleri, ayrıca Ermeni gençlerinin asayişi bozma fikriyle harekete geçtiklerinin tespit edilmesi üzerine bunların tümü tutuklanarak mahkemeye sevk edilmişlerdir[144]. Söz konusu Ermeni kadınlarının faaliyetlerine destek verdiği ve genç Ermenileri fesatçı eylemlere teşvik etmekten Rahip Narses tutuklanmıştır[145].

5 Mayıs 1895'te Amasya'da adam öldürme, gasp, soygun gibi olaylara karıştığı sabit bulunan, tebdil-i kıyafetle ele geçirilen 2 Ermeni tutuklanmıştır. Bu hadise karşısında bir Ermeni Doktor, onların suçlu olmadığını, dolayısıyla serbest bırakılmaları gerektiğini belirterek, aksi halde bütün Ermenilerin olayı protesto etmek üzere harekete geçecekleri tehdidinde bulunmuştur[146].

---

[140] *BOA, Y.A.Res.*, 71/26 : Meclis-i Mahsus-ı Vükela mazbatası (19 Şevval 1311).
[141] *BOA, Y.A.Hus.*, 311/14 : Sivas Vilayeti ile Divan-ı Harp Riyaseti'nin müşterek şifreli telgrafnamesi (6 Teşrin-i evvel 1310).
[142] *BOA, İ.Hus.*, 1312.R /69 : İrade-i hususiye (8 Teşrin-i evvel 1310).
[143] *BOA, Y.EE.*, 97/52 : Komisyon raporu (23 Kanun-ı sani 1310).
[144] *BOA, İ.Hus.*, 1312.Ş /125 : Sivas Vilayeti'nin arz tezkiresi (8 Teşrin-i evvel 1307).
[145] *BOA, Y.A.Hus.*, 324/2 : Londra Sefaret-i Seniyyesi'nin tahrirat tercümesi (1 Mart 1895).
[146] *BOA, Y.A.Hus.*, 327/37 : Sadaretin arz tezkiresi (26 Nisan 1311).

Anadolu müfettişi Ahmet Şakir Paşa, Amasya'ya geldiği esnada kendisine ulaşan bilgiler ve dilekçeler doğrultusunda harekete geçti. Kendisine ulaşan dilekçelerde, yapılan muhakemelerde birçok usulsüz uygulamaların yapıldığına dair şikayetlere de yer vermiştir. Ahmet Şakir Paşa, yaptığı tahkikat sonucunda bazı mahkemelerin, birçok davayı yetkilerinin dışına çıkarak karara bağladığını tespit etmiştir. Müdde-i Umumiye üyelerinin de verilen bazı usulsüz kararların yol açacağı siyasî sonuçları düşünmeden, bu kararları yerine getirilmesi, hatta silah zoruyla uygulatılması emrini verdiklerini açığa çıkartmıştır. Bu nedenle gereken çalışmalara hemen başlanarak sorumsuzluğu görülenlerin tespitine çalışılmıştır[147].

4- Amasya'da Ermeniler Tarafından Meydana Getirilen Olayların Avrupa Basınına Yansıması

1895 yılı sonbaharına kadar Amasya'da birkaç münferit olay haricinde kayda değer bir kargaşa olmadığı arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, bazı Avrupa gazetelerinin sunî bir günden yaratmak amacıyla, Anadolu'da Ermenilere karşı katliamlar yapıldığına dair bazı asılsız haberlere rağbet ettikleri göze çarpmıştır. Bu asılsız haberleri, hizmetleri karşılığında para alan bazı Ermeni muhabirlerin kasıtlı olarak çıkardıkları tespit edilmiştir. Örneğin, Avrupa'da çıkan bir gazetede, Samsun'dan gönderilen mektuba istinaden çıkan asılsız bir haberde 3 Ekim 1894'te Amasya'da bir karışıklığın zuhur ettiği belirtilmiştir[148]. Gazetede verilen söz konusu haberde, karışıklık esnasında askerî güçler tarafından kuşatılan Ermenilerce askerlere ateş açıldığı, netice itibarıyla çıkan çatışmada birkaç askerin ve 12 Ermeni'nin öldüğü, 2 kişinin de intihar ettiği ve birçok Ermeni ileri geleninin tutuklandığı yazılmıştır. Ayrıca habere kaynaklık eden bu mektupta, Osmanlı idaresi aleyhinde bir takım asılsız iddiaların ortaya atıldığı ve bu iddia sahiplerinin ücretli birtakım Ermeni teröristler olduğu, Berlin Türk Elçiliği tarafından verilen haberlerden tespit olunmuştur[149].

Ekim 1894 başlarında Amasya'da Ermeniler ile Müslümanlar arasında bir çatışmanın çıktığı haberini veren gazeteye, bu bilginin nereden ve kim tarafından gönderildiğinin araştırılmasına çalışılmıştır. Gazetelerde çıkan haberin kaynağı olan mektubun Merzifon'da bulunan bazı Ermeni komitecileri ve para karşılığında hizmet veren Ermeni muhabirler

---

[147] Ali Karaca, *Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa (1838-1899)*, Eren Yayınları, İstanbul 1993, s. 111.
[148] *BOA, Y.A.Hus.*, 282/32 : Berlin Sefaret-i Seniyyesi'nin telgrafı (13 Teşrin-i evvel 1894).
[149] *BOA, Y.A.Hus.*, 282/32 : Berlin Sefaret-i Seniyyesi'nin telgrafı (13 Teşrin-i evvel 1894).

tarafından gönderildiği saptanmıştır[150]. Gazetelerde çıkan asılsız, eksik veya yanlış haberlerin, Osmanlı yönetimini rahatsız ettiği bir gerçektir. Osmanlı yönetimi tarafından, kamuoyunun ve batılı devletlerin bu tür propagandalar karşısındaki olumsuz etkisini kırmak için Ermeniler lehinde bazı kararların alındığı olmuştur. 20 Ekim 1894 tarihli irade bu örneklerden biridir. Bu iradeye göre Amasya hapishanesinde bulunan Ermeni mahkumlarından hafif cürümler ile hapis bulunanlarının tahliyesine karar verilmiştir. Bu tahliyelerin gazetelerde ilan edilmesi, bizzat padişah tarafından irade buyrulmuştur[151]. Osmanlı Devleti, Ermeni olaylarına Avrupa'nın ne yönde yaklaştığını anlamak için Avrupa basınını yakından takip etmiştir. Bu nedenle ilgili Türk elçiliklerine, titiz davranmalarını her fırsatta hatırlatmıştır. Osmanlı devlet yöneticilerinin bazen, basından derlenen bilgilere göre, mevcut konjonktürel yapıya paralel olarak değişiklik yapma yoluna gittikleri görülmüştür. Ancak bu değişikliklerin, Osmanlı Devleti aleyhindeki gazetelerde yer alan suçlama ve haksızlık yapıldığı yönündeki haberlerin ardından duyulan suçluluk psikolojisinden değil, bu meselenin Osmanlı Devleti aleyhinde bir propaganda malzemesi olması istenilmediğinden kaynaklandığı bir gerçektir.

Devletler hukukuna göre; kim olursa olsun, nasıl olursa olsun, sınırları içerisinde yaşadığı devlete karşı baş kaldıran ve o devleti bölmeye çalışan bir grubun yaptığı eylemin genel adı isyandır. Dolayısıyla Osmanlı Devleti açısından, Ermeni olayları bir isyan hareketi görünümündedir. Nitekim Osmanlı Hükümeti, Ermenilerin yaptıklarını, bu şekilde değerlendirmiş, bu yönde çeşitli tedbirler almıştır. Bu bakımdan da Osmanlı Devleti'nin aldığı tedbirler, meşruiyyet sınırları içerisinde alınmıştır. Ermeni eşkıyasının yaptığı hareketlerin çoğu mevcut kanunlara göre işlem görmüştür. Buna rağmen Avrupa basını birtakım olaylarla ilgili bazı haberleri spekülasyonlara neden olacak şekilde vermeye çalıştıkları dikkatleri çekmiştir[152].

G- Merzifon Kazasında Ermeni Olayları

Merzifon'da bulunan Ermeniler, uzun yıllar Müslümanlar ile bir arada birbirine yardım ederek barış içinde yaşamışlardır. XIX. yüzyılın sonlarına doğru milliyetçilik akımının gelişmesi ile beraber Osmanlı Devleti içerisinde yaşayan azınlıklar da yabancı devletler

---

[150] *BOA, Y.A.Hus.*, 282/32 : Sadaretin arz tezkiresi (3 Teşrin-i evvel 1309).
[151] *BOA, İ.Hus.*, 1312.R /69 : İrade-i hususiye (8 Teşrin-i evvel 1310).
[152] Bayram Kodaman, "Bir Amerikalı Gazeteci Gözüyle Ermeni Meselesi", *Belleten*, c. XLIX, Sayı: 185, (Aralık 1985), s. 570-571.

tarafından kışkırtılarak birtakım olaylara sebep olmuşlardır[153]. Özellikle Merzifon'da 1893'te Ermeni propagandaları ve faaliyetlerinin arttığı dönemlerde Merzifon'un ehemmiyeti ve büyüklüğü dolayısıyla ikinci sınıf kaymakamlıktan birinci sınıf kaymakamlığa terfisi uygun görülmüştür[154].

1890'dan itibaren Ermeni komiteleri Merzifon'da yoğun bir faaliyete koyulmuşlardır. Hınçak ve Taşnak komiteleri Merzifon'da şubeler açarak ayaklanmalar düzenlemişlerdir. Ermeni komiteleri yıkıcı ve bölücü çalışmaları için Merzifon Amerikan Koleji etrafında yuvalanmışlardır. Nitekim bunun ürünlerini 1893 yılından itibaren almaya başlamışlardır[155]. Bu bölgedeki faaliyetleri Hınçaklar adına Merzifon Amerikan Koleji'nde öğretmen Karabet Tomayan yönetmiştir. Ohannes Kayayan da, komitenin sekreterliğini yürütmüştür. Adı geçen şahıslar tutuklanmışlarsa da II. Abdülhamit tarafından affedilmişlerdir[156].

1891 yılında Merzifon'da, Anadolu'nun muhtelif yerlerinden gelen 9 komite üyesi örgütlenmeyi düzenlemek amacıyla bir toplantı tertip etmiştir. Bu toplantıda gizlilik ve ihaneti cezalandırma kuralları benimsenerek örgütün başlıca işlerinden biri olan finansal kaynak yolları araştırılmıştır. Ekim 1891 tarihi itibarıyla komite üyelerinin, her ay aidat ödemeleri, silah almak üzere merkeze para göndermeleri, her şubenin idari merkezinde komite parasıyla alınmış bir at bulundurulması ve ayrıca her üyenin kendi kesesinden silahlanması kararları alınmıştır. Söz konusu toplantıda, komiteciler anlatılanların haricinde aralarında yaptıkları yazışmalarda kullanılmak üzere bir mühür benimsemişlerdir. Ayrıca toplantıya katılan üyeler silah ve cephane edinmeyi, ihtilal bildirileri dağıtmayı, afişler yapıştırmayı ve örgütü bütün Ermenilere yaymayı ilke edinmiştir.[157]. Bazı arşiv belgelerinde alınan bu kararın uygulandığına dair ipuçları vardır. Örneğin, 25 Aralık 1892 tarihli bir tezkirede, Merzifon'da bir fesat cemiyeti teşkil edildiği ve askeri bir sistemle, her on nefere bir onbaşı tayini şeklinde bir yapılanmaya girişildiği ifade edilmiştir. Ayrıca bu neferlerin her birinin, kendilerine ait olmak üzere, birer martini tüfek satın aldıkları ve örgütün belirlediği saldırı planlarına uygun olarak hareket ettikleri saptanmıştır[158]. Bu doğrultuda, Türkleri yapmış gibi gösterecek cinayetler işlemişler ve onları töhmet altında bırakmışlardır. Müslümanları tahrik ederek

---

[153] A. Aziz Taşan, *Dün'den Bugün'e Merzifon*, Merzifonlular Derneği Yayını, İstanbul 1979, s. 31.
[154] *BOA, İ.Dh.*, 1311.S /42 : Sadaretin arz tezkiresi (19 Ağustos 1309).
[155] Şimşir, s. 94-95.
[156] Abdurrahman Çaycı, "Türk-Ermeni İlişkilerinde Gerçekler", *Tarihi Gelişmeler İçerisinde Türkiye'nin Sorunları Sempozyumu (Dün-Bugün-Yarın), 8-9 Mart 1990*, T.T.K. Yayınları, Ankara 1995, s. 91.
[157] *BOA, Y. Mtv.*, 74/95 : Sivas Vilayeti'nin şifre telgrafnamesi (17 Kanun-ı sani 1310).
[158] *BOA, Y.A.Hus.*, 268/24 : Sadaretin arz tezkiresi (12 Kanun-ı evvel 1308).

Hıristiyanlar üzerine saldırmaları için tahrikte bulunmuşlardır. Dış müdahaleyi sağlamak için de Müslümanların işledikleri veya işlemiş gibi gösterdikleri birtakım cinayet haberleri ile Avrupa'yı ayağa kaldırmaya çalışmışlardır[159].

Anadolu'da faaliyet gösteren Ermeni komitelerin merkezi, bir süre Merzifon olmuştur. Dolayısıyla burada, Ermeni faaliyetlerini sağlıklı bir şekilde yürütebilecek ve ülke geneline kaydırabilecek bir kadro oluşturmaya çalıştılar. Bununla birlikte Anadolu'nun çeşitli şehir ve kasabalarında Merzifon'a bağlı olarak faaliyet gösterecek birer başkan ve başkan yardımcısı, sekreter, muhasebeci ve birkaç faal üyeden oluşan komite yönetim kurulları teşekkül edilmiştir. Bunlardan başka her şehirde 25 ile 50 arasında değişen yardımcı üye kayıt edilmiştir. Bunlar aktif olarak çalışmamakla birlikte, faal üyelere her türlü lojistik yardımın ve haberleşmenin sağlanmasında görev almışlardır[160].

Merzifon'da fesatçı Ermeni örgütlenmenin devam ettiği sıralarda, A.B.D Sefareti, Merzifon'da her an bir karışıklık çıkabileceğine dair haber alındığını ifade etmiştir. Osmanlı yönetimi söz konusu şekilde çıkabilecek herhangi bir olay ihtimaline karşı gereken önlemler almaya çalışmıştır[161].

Ermeni komitelerinin en fazla kilitlendikleri nokta, kuvvetli bir Ermeni kamuoyu oluşturulmasıdır. Bu nedenle kamuya açık yerlere bırakılan, asılan ya da yapıştırılan afiş ve bildirilerle bu amaçlarına ulaşmayı ilke edinmişlerdir. Arşivden elde edilen bazı belgeler de bunu açıkça teyit etmektedir. Bir Ermeni'nin yapılan sorgulamasından, Merzifon'dan fesat cemiyeti reisi Merzifonlu Tomayan Artin'in, söz konusu Ermeni'ye 150 adet bildiri gönderdiği ve bu bildirilerin çeşitli yerlere asıldığı ve dağıtıldığı anlaşılmaktadır[162].

Komite üyeleri kendileri hakkında Osmanlı hükümetine bilgi veren Ermenilere yönelik bir takım eylemlerde de bulunmuşlardır. Komiteciler tarafından Ermenilere yönelik gözdağı, korkutma ve yıldırma maksatlı bu eylemlerin sık sık yapıldığına dair bir takım arşiv bilgileri mevcuttur. 27 Şubat 1893 tarihli bir belgede; Merzifon'da Ermeni fesadına dair ihbarda bulunan bir Ermeni'nin, komite üyeleri tarafından öldürüldüğü anlaşılmaktadır.

---

[159] *Ottoman Archives Yıldız Collection The Armenian Question-I,* Tarihi Araştırmalar ve Dökümantasyon Merkezi Kurma ve Geliştirme Vakfı, İstanbul 1989, s. XXV.
[160] Şimşir, s. XXV.
[161] *BOA, İ.Hus.*, 268/24 : İrade (18 Kanun-ı evvel 1311).
[162] *BOA, Y. Mtv.*, 74/45 : Ankara Vilayeti'nin şifre telgrafnamesi (17 Kanun-ı sani 1308).

Faillerin bir an evvel yakalanması için, mahalli kuvvetler yeterli olmadığından bölgeye 150 nefer sevk edilmiştir. Aynı zamanda Ermeni fesatçıları tarafından sabote edilme ihtimaline karşı, Merzifon'daki redif depolarının korunması için asker sayısının iki misli arttırılması uygun görülmüştür [163].

Merzifon Amerikan Koleji öğrencilerinden bir Ermeni, gizlice Yozgat mutasarrıflığına gönderdiği bir mektupla bazı bilgiler aktarmıştır. Bahsedilen mektuptaki bilgilere göre, Merzifon Protestan Mektebinde oluşturulan fesat meclisi şunları planlamaktadır:

1- Boğazlıyan'daki kilisenin yakılması,
2- Yozgat Protestan Mektebi'nin yakılması,
3- İlkbaharda Müslüman eşkıyalarla müşterek çeteler teşkil edilmesi,
4- Asayişin her yönden ihlal edilmesi,
5- Bir misyonerin katledilmesi,
6- Gülleler ve ateşli silahlar ile korku ve dehşet yaratacak eylemlerde bulunulması,
7- Saldırı ve katliamlarda bulunulması.

Söz konusu bilgileri veren bu Ermeni, bizzat kendi gözü ile *"patlar gülle"* denilen mühimmattan 5-6 tane gördüğünü ifade etmiştir. Bunun üzerine gizliden önlemler alınarak, olayla ilgilileri olduğundan şüphelenilen Ermeniler takibata alınmışlardır[164].

12 Nisan 1893 tarihi itibarıyla bazı Ermeniler, Merzifon'daki mahalli yöneticiler ve askeriye tarafından uygulanan katı ve sert muamelelere maruz kaldıklarını iddia ettikleri bir dilekçede, *Merzifon Belediye Heyeti*'ni bu yönde suçlamışlardır. Baskı yolu ile diğer Ermenilere de imzalattıkları bu dilekçeyi, bazı yabancı elçiliklere göndermek üzere harekete geçmişlerdir. Bunun üzerine olayı araştıran Amasya mutasarrıfının işarına atfen bütün bu olayların Merzifon'a birkaç seneden beri bir *"murahhasa"*nın atanmamasından kaynaklandığı anlaşılmıştır. Konuyla ilgili makamlar derhal harekete geçmiştir[165].

20 Eylül 1893'te Merzifon'da Ermeniler ile askeri kuvvetler arasında bir çarpışma cereyan etmiştir. Alınan bir ihbarı değerlendirmek üzere harekete geçen kaymakam, zaptiye, reji kolcuları ve inzibat birlikte Ermenileri bulundukları yerde abluka altına almışlardır.

---

[163] *BOA, Y.A.Hus.*, 270/62 : Sadaretin arz tezkiresi (15 Şubat 1308).
[164] *BOA, Y. Mtv.*, 76/46 : Ankara Vilayeti'nin şifre telgrafnamesi (15 Mart 1309).
[165] *BOA, Y.A.Hus.*, 272/132 : Sivas Vilayeti'nin arz tezkiresi (30 Mart 1309).

Ermeni eşkıyasının silahla karşılık vermesi üzerine çatışma çıkmıştır. Olayla ilgisi bulunan komite üyelerinden 5'i yaralı olmak üzere 8'i ele geçirilmiştir. Çatışmada, iki zaptiye hayatını kaybetmiştir. Olay esnasında çıkan silah seslerinin duyulması üzerine olay mahalline 3 bine yakın Müslüman ahali hücum etmeye çalışmışlarsa da alınan önlemler sayesinde bunların olaya müdahalesine meydan verilmemiştir. Tüm önlemlere rağmen yine de evlerin damlarına saklanan Ermenilerin, toplanan kalabalığa silah atmalarına engel olunamamıştır. Ancak, olaylar esnasında can kaybı meydana gelmemiştir. Olayda kullanıldığı saptanan 3 adet martini tüfek, bir adet Rus yapım tüfek, 2 Karadağ rovelveri, 115 martini fişeği ele geçirilmişti[166].

Merzifonlu Ohannes adlı bir Ermeni'nin, 20 Eylül 1893 tarihinde gerçekleşen olayda, askeri güçler ile çatışmaya girip kaçmayı başaran Ermeni fesatçılarının yerlerini ihbar etmiştir. Bunun üzerine adı geçen Ermeni'nin, muhtemel bir komite saldırısına uğrayabilme ihtimaline karşı önlem olmak üzere, İstanbul'da bir memuriyetle görevlendirilmesi için gereken işlemlere başlanılması hususunda ilgili mercilere tebliğ yapılmıştır[167].

Merzifon'da iki Ermeni, teörist olduklarını teyit eder kıyafet, tabanca ve humbaralarıyla beraber ele geçirilmişlerdir. Aynı zamanda bunlara yataklık eden 4 Ermeni'den 2'si üzerinde bulunan silahları ile birlikte tutuklanmışlardır. Adı geçen şahıslar yargılanmak üzere İstanbul'a gönderilmiştir. Bunların fesatçı olduklarının anlaşılması üzerine, ibret olması için tutuklandıkları elbiseleri ve silahları ile alenen muhakeme edilmek üzere, gereken işlemlere başlanıldığı saptanmıştır[168].

Amasya sancak idaresi, Amasya ve Merzifon Ermeni eşkıyalarının reisi olan Merzifonlu Tomayan Artin'in, Amasya'da Bekliyan Mihran'ın hanesinde saklandığını öğrenmiştir[169]. Bunun üzerine adı geçen şahısların bulundukları yere baskın yapılmıştır. Baskın esnasında, güvenlik güçlerine silahla karşılık veren Tomayan Artin, başından hafifçe, Bekliyan Mihran ise birkaç yerinden aldığı kurşunlarla ağır yaralı olarak ele geçirilmişlerdir. Çıkan çatışmalarda ağır yaralar alarak güvenlik güçleri tarafından ele geçirilen Bekliyan Mihran da daha sonradan hayatını kaybetmiştir. Çatışma esnasında bir Müslüman

---

[166] *BOA, Y.A.Hus.*, 280/70 : Sivas Vilayeti'nin arz tezkiresi (8 Eylül 1309). ; *BOA, Y.A.Hus.*, 281/17 : Sivas Vilayeti'nin telgrafnamesi (14 Eylül 1309). ; *BOA, Y.A.Hus.*, 281/17 : Sivas Vilayeti'nin telgrafnamesi (14 Eylül 1309).

[167] *BOA, Y.Mtv.*, 86/76 : Dahiliye Nezareti'nin arz tezkiresi (25 Rebiü'l-evvel 1311).

[168] *BOA, İ.Hus.*, 1311.Ş /8 : İrade (28 Kanun-ı sani 1309). ; *BOA, İ.Hus.*, 1311.Ş /73 : İrade (23 Şaban 1311).

[169] *BOA, Y.A.Hus.*, 292/166 : Sadaretin arz tezkiresi (25 Mart 1310).

ölmüştür[170]. Valilik tarafından, Tomayan Artin'e ve Bekliyan Mihran'a ait olmak üzere, 2 Rus martini tüfeğine, 2 Karadağ tabancasına, bir kamaya, 2 ata, bazı muzır evraklara el konulmuştur[171].

Nisan 1894'te elde edilen bilgiler dahilinde, Ermeni komitelerinin Niksar ve çevrelerinde yoğun bir faaliyette bulunarak genel bir isyan hazırlığı yaptıkları saptanmıştır. 9 Nisan 1894 tarihli Ankara vilayetinin tahriratına atıfla Merzifon fesat cemiyeti tarafından, Mayıs ayı başlarında silahlı olarak isyana kalkışacağı ve bu konuda Ermeni müfsitlerinin çeşitli köylerde tembihlerde bulunduğu, tutuklanan bazı Ermeni fesatçılarının ifadesinden anlaşılmıştır. Bu yolda köylerde isyan için asker kaydedildiği, asker olarak kaydı yapılanların göstermelik bir askerî unvanla sıfatlandırıldığına dair bilgiler elde edilmiştir. Tahriratta bildirildiği üzere, komitecilerce köylülere zorla da olsa komiteye katılım sağlamak ve onları korkutmak için faaliyetlerine aykırı davrananların idam edilecekleri söylenmiştir. Ayrıca, genel ihtilale ulaşmak için gereken silahların, Avrupa'dan Merzifon'da fesatçı bir şirketçe getirileceği söz konusu tahrirattan anlaşılmaktadır[172].

Merzifon'da Ermeni olaylarından dolayı farklı zamanlarda hapse giren bazı Müslüman ve Ermeni tutuklular çıkan irade gereğince tahliye edilmişlerdir. Bu tahliye olayı nedeniyle ruhaniye reisleri, devlete olan sadakatleri dolayısıyla fesatlık içeren faaliyetlerin engellenmesi için ellerinden geleni yapacaklarına dair söz vermişlerdir[173].

Merzifon'da fesat cemiyeti teşkil eden bir grup Ermeni'nin tebdil-i kıyafetin yanısıra humbara ve sair silahlarla teçhiz oldukları halde halkı isyana teşvik ettikleri haber alınmıştır. Aynı zamanda söz konusu Ermenilerin bir zabıta memurunun yaralanması ile ilgileri bulunduğu tespit edilmiştir. Bu nedenle yapılan araştırmalar neticesinde adı geçen Ermeniler, elbiseleri, silahları cemiyet mührü ile tertip edilmiş risale, talimatname ve ihtilale teşvik yolunda tertip edilmiş şiir metinleri ile beraber ele geçirilerek mahkeme edilmek üzere İstanbul'a gönderilmişlerdir[174].

---

[170] *BOA, Y.Mtv.*, 92/130 : Sivas Vilayeti Polis Ser-komiseri'nin şifre telgrafnamesi (23 Mart 1310).
[171] *BOA, Y.A.Hus.*, 293/76 : Sivas Vilayeti'nin telgrafnamesi (10 Şevval 1311).
[172] *BOA, Y.A.Hus.*, 294/52 : Ankara Vilayeti'nin tahriratı (28 Mart 1310).
[173] *BOA, Y.A.Hus.*, 311/14 : Sivas Vilayeti ile Divan-ı Harp Riyaseti'nin müşterek şifreli telgrafnamesi (6 Teşrin-i evvel 1310).
[174] *BOA, Y.EE.*, 97/52 : Komisyon raporu (23 Kanun-ı sani 1310).

Merzifonlu bir Ermeni'nin, Kayseri'de ve Merzifon'da bazı cami kapılarına ve mahallere mürettibi olduğu fesatlık içeren bazı varakalar attığı, Ermenileri Osmanlı hükümetine karşı isyana teşvik ve tahrik ettiği saptanmıştır. Adı geçen Ermeni tutuklanarak mahkemeye verilmiştir. *Ankara Vilayeti İstinaf Dairesi* tarafından yapılan mahkemesinde 10 sene müddetle kalebentliğe çarptırılmıştır. Bu karar, *Temyiz Mahkemesi*'nin 10 Kasım 1895 tarihli kararnamesiyle tasdik olunmuştur[175].

Merzifon Ermeni komitesi reisi Tomayan Artin ile eşi Avrupa şehirlerinde düzenledikleri haftalık konferanslarda, Hıristiyanların Osmanlı ülkesinde yolsuzluklara uğradığını, işkenceye maruz bırakıldıklarını söyleyerek, dinleyicilerin merhametini çekmeye çalışmıştır. Hariciye Nezareti, bu nedenle Osmanlı Devleti aleyhinde çalışan bu gibi Ermenilerin hiçbir şekilde aftan yararlandırılmaması yönünde bir ikazda bulunmuştur[176].

Ermenilerin Merzifon'da takip ettikleri terör yöntemlerden birisi de suikastler olmuştur. Kendilerine katılmayan, maddi ve manevi yönlerden destek olmayan kişileri komitenin aldığı karar gereğince ortadan kaldırmaya çalışmışlardır. Suikast eylemleri, Müslümanları olduğu kadar Ermenileri de hedef alan bir özellikte olmuştur. Örneğin, Merzifon Protestan cemaati reisi Karabet'in kiliseye giderken Ermeni fesatçıları tarafından öldürülmüştür. Olayın failleri derhal tutuklanmışlardır. Verdikleri ifadelerde olayın, Karabet'in Ermeni komitecileri ile birlik olmamasından ve komiteye katılmamasından kaynaklandığı anlaşılmaktadır[177]. 22 Temmuz 1895 tarihi itibarıyla, Avrupa devletlerinin bu olayı bir tehdit unsuru olarak görmelerinin engellenmesi için gereğinin yapılması irade buyrulmuştur[178]. Aynı gün Merzifon'da meydana gelen diğer bir olayda Ermeni komiteleri, Ermeni zenginlerinden bir şahsı kendileri aleyhinde olduğu zannıyla öldürmüşlerdir[179].

Ermeni komitelerinin, finansal kaynak sağlamak amacıyla bazı zamanlarda, protestan kilisesinin mallarını gasp ettikleri görülmüştür. 18 Temmuz 1895 tarihli bir telgraftan da anlaşıldığına göre; Divan-ı Harp Riyaseti'nin işarına atfen, kilisede meydana gelen bir hırsızlık olayı dolayısıyla Merzifon'da Ermenilerle Protestanlar arasında bazı tartışmalar

---

[175] *BOA, Y.EE.*, 97/52 : Komisyon raporu (23 Kanun-ı sani 1310).
[176] *BOA, Y.A.Hus.*, 329/70 : Hariciye Nezareti'nin tahriratı (21 Mayıs 1895).
[177] *BOA, Y.Mtv.*, 233/41 : Sivas Vilayeti'nin şifre telgrafnamesi (23 Haziran 1311).
[178] *BOA, İ.Hus.*, 1313.S /22 : İrade (10 Temmuz 1311).
[179] Şimşir, s. 96-97.

çıktığı anlaşılmıştır. Bu tartışmalar içerisinde Protestan vekili Ermeniler tarafından katledilmiştir[180].

Ermeni komiteleri, çeşitli silahlı faaliyetlerin yanında, Osmanlı Devleti'ne ait her türlü kurum ve kuruluşları yok ederek Müslümanların moral düzeylerini düşürmeyi de bir kazanç olarak addetmişlerdir. Bu nedenle bazı kundaklama olayları da tertip etmişlerdir. 13 Temmuz 1895'te Ermeniler tarafından Merzifon'da, yeni inşa edilen rüşdiye mektebi kundaklanmıştır. Mektep tamamen yanarken, mektep çevresindeki bazı dükkanlar, evler, medrese, cami büyük zarar görmüştür. Mektebin yanmasından dolayı üzüntü duyan Müslümanlara bazı Ermeniler; "*size mektebin ne lüzumu vardır*" gibi hakaret dolu sözler sarf etmişlerdir[181]. Kundaklama olayı esnasında kundakçılar tarafından bir Ermeni öldürülmüştür. Olay ile ilgili araştırmalar yapılırken, yanan mektebin yanına yeni bir mektep inşa edilmesi ve yangında zarar gören Müslümanların zararlarının tespit edilmesi için harekete geçilmesi kararlaştırılmıştır[182]. Çıkan yangında büyük maddi hasar meydana gelmiştir. Olay esnasında ilk tespit edilenlere göre 30 ev yanarken, 20 dükkan ve 3 han da tamamen kullanılamaz hale gelmiştir[183].

15 Kasım 1895 tarihinde Merzifon'da Ermeniler ile Müslümanlar, yeniden çatışma noktasına gelmişlerdir. Bu hususta Merzifon Amerikan Koleji'nin büyük etkisi olmuştur. Merzifon'un Anadolu'da çıkarılmak istenen genel isyanın üslerinden birisi olması, burada bu yöndeki faaliyetlerin artmasına neden olmuştur ki, olayların çıkış noktası genelde bu kolejdir[184].

Ermeniler çeşitli kılıklara girerek, ahali arasında çeşitli spekülasyonlara neden olmuşlardır. Özellikle giydikleri hoca kıyafetleri ile Müslüman halkı direk olayların içine çekmeye ve dolayısıyla Ermenilere saldırdıkları yönünde, Avrupa nezdinde bir intiba yaratmaya çalışmışlardır. Bu doğrultuda 16 Kasım 1895 tarihinde, Ermeni komitelerinin kışkırtması ile bazı Ermeniler Müslümanları yaralayarak askeri kışlaya, hükümet konağına, kaza kadısının evine ateş etmişler, sonra da Müslüman kılığına girip camilere giderek "*Ey Müslümanlar, Ermeni komiteciler camileri basıyorlar*" gibi sözler sarf ederek Müslüman ahaliyi kışkırtıp, şehirde yaralama, yangın ve yağma gibi büyük olaylara yol açmışlardır.

---

[180] *BOA, Y.A.Hus.*, 333/39 : Divan-ı Harp Riyaseti'nin şifre telgrafnamesi (6 Temmuz 1301).
[181] *BOA, Y.PRK.ASK.*, 109/69 Erken-ı Harp İkinci Feriğinin layihası (13 Kanun- sani 1311). ; Şimşir, s. 100.
[182] *BOA, İ.Hus.*, 1313.M /42 : İrade (2 Temmuz 311). ; Taşan, s. 32-34.
[183] Şimşir, s. 100.
[184] *BOA, Y.A.Res.*, 122/88 : Komisyon Raporu (3 Teşrin-i sani 1311).

Birlikte barış içinde yaşayan Müslüman ve Ermeni ahali bir takım siyasal çıkarlar peşinde koşan Ermeni komitecileri tarafından tahrik edilmişlerdir[185]. Ermeniler, olay çıkarttıkları günlerin özellikle hafta pazarı ve namaz vakitleri olmasına dikkat etmişlerdir. Muhtemelen bunun nedeni, Ermenilerin çıkacak olaylarda, namazdan çıkan Müslümanların topluca Ermenilere saldırdığı şeklindeki bir haberle, Avrupa kamuoyunu yanıltma düşüncesinden kaynaklanabilir. Merzifon olayına dair, 16 Kasım 1895 tarihli bir telgrafa göre; Cuma namazına az bir zaman kala kiliselerin çan çalması ile verilen işaret üzerine, Ermenilerin dükkanlarını kapayarak kilise ve hanelerine kapandıkları, camiye giden 2 kişinin Ermeniler tarafından yaralanması üzerine, camiden çıkan Müslümanlar ile Ermeniler arasında çatışma çıktığı anlaşılmaktadır[186]. Cuma namazı dolayısıyla köylerden çok sayıda Müslüman'ın Merzifon'a gelmesi olayların biraz daha şiddetlenmesine neden olmuştur[187]. Gittikçe büyüyen olaylar esnasında, Ermenilerin kışla ve dairelere saldırdıkları, meydana gelen karışıklıklarda henüz kesin olmamakla beraber 30 kadar Ermeni'nin öldüğü, Müslümanların kayıplarının henüz tespit edilemediği, korkularından han ve dükkanlara saklanmış olan Ermenilerin, saklandıkları yerlerden alınarak kilise ve evlerine teslim edildiği belirtilmiştir. Fitneden utanan ve hükümete sadık bazı Ermeniler kilise kapıları önünde komiteciler tarafından acımasızca öldürülmüşlerdir[188]. Merzifon'un 7 köyünde görülen Ermeni eşkıyasının takibi için giden süvarilerin, yol üstünde bulunan bir köye geldiklerinde, evlerden ve manastırdan atılan silahlar üzerine [189] Ermeni eşkıyası ile çatıştığı ve 7-8 eşkıyanın öldüğü ve asayişin teminine çalışıldığı haberi verilmiştir[190].

Olaylar esnasında Hıristiyanların zarar görmemeleri için her türlü tedbir alınmıştır[191]. Buna rağmen, Müşir Zeki Paşa'nın 19 Kasım 1895 tarihli tezkiresinde, Merzifon olayları esnasında 81 Ermeni'nin hayatın kaybettiği ancak yaralı sayısının tespit edilemediği bildirilmiştir. Ermeniler tarafından, camiden çıkan Müslümanlar üzerine silah atılması sonucu toplam 16 Müslüman da hayatını kaybetmiştir. Bu gelişmeler esnasında bazı Ermeni ve İslam dükkanlarında yağma olayları vuku bulmuştur[192]. Anadolu Teftiş Heyeti'nin işarına atıfla

---

[185] Taşan, s. 32.
[186] *O.B.E.*, c. 37, b. 65, İstanbul 1991, s. 176.
[187] Taşan, s. 32-34.
[188] *BOA, Y.PRK.ASK.*, 109/69 Erken-ı Harp İkinci Feriği'nin layihası (13 Kanun- sani 1311).
[189] Taşan, s. 32-34.
[190] *O.B.E.*, c. 37, b. 65, İstanbul 1991, s. 176.
[191] *BOA, Y.PRK.ASK.*, 109/69 Erkan-ı Harp İkinci Feriği'nin layihası (13 Kanun- sani 1311).
[191] *BOA, Y.PRK.ASK.*, 108/90 Müşir Zeki Paşa'nın tezkiresi (7 Teşrin-i sani 1311).
[192] Aynı belge.

Kavak, Havza, Merzifon ve Amasya'ya kadar olan bölgede zuhur eden olayların bertaraf edildiği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte güvenliğin sağlanması açısından tabur sayılarının arttırılması gerektiği vurgulanmıştır[193].

29 Aralık 1895 tarihli bir arşiv belgesinde; Merzifon'da bir karışıklık çıkacağına dair Hıristiyanlar arasında bir dedikodu çıktığına işaret edilmiştir. Engel olmak üzere, bu nedenle Müslüman ve Hıristiyan ahaliden böyle bir olaya mahal vermeyeceklerine dair şifahen söz alınmıştır. Çıkması muhtemel her türlü olaya istinaden, yeterli derecede hizmeti görülmeyen Merzifon redif taburunun liva dışında başka bir taburla mübadelesi öngörülmüştür. Kaymakamlıkça, Merzifon'da örfî idare ilan edilmesi talep edilmiştir. Buna rağmen, Sivas valisi tarafından yetersiz bulunan Merzifon Kaymakamının yerine Koçgiri kaymakamının atanmasının yerinde olacağına işaret edilmiştir[194].

23 Ağustos 1896 tarihi itibarıyla, Merzifon'un bir mahallesinde Kigork adlı bir Ermeni'nin hanesinde, şüphe üzerine yapılan aramalarda zararlı evraklar ortaya çıkmıştır. Bunun üzerine Kigork ile birlikte iki oğlu tutuklanarak mahkemeye sevk edilmiştir[195]. 3 Ermeni'nin Merzifon civarında bir mahalde saklandıkları istihbar edilmiştir. Bunun üzerine yapılan baskın esnasında güvenlik güçleri ile fesatçı Ermeniler arasında bir çatışma meydana gelmiştir. Netice itibarıyla fesatçı Ermenilerden biri ölü, biri yaralı ve biri de sağ olarak ele geçirilmiştir[196]. Ermeni fesatçılarının sayılarının çok fazla olması ve gittikçe de artması nedeniyle dolayı Gümüşhacıköy'den Merzifon'a bir bölük asker gönderilmiştir[197].

8 Ağustos 1898 itibarıyla Merzifon'da Belediye Meclisi'nin aldığı kararla mahalli hükümet, çarşıdaki dükkanlarda kadınlar ile alışveriş yapılmasını yasaklamıştır. Bu yasağa uymadığı düşünülen bir Ermeni'nin dükkanı yetkililer tarafından kapatılmıştır. Bu nedenle maddi anlamda çok zor durumda kaldığını ifade ederek Sivas Valisi Şakir Paşa'dan dükkanının bir an evvel açılması için gereken iznin verilmesini talep etmiştir[198].

---

[193] *BOA, İ.Hus.*, 1313.C /16 : İrade (11 Teşrin-i sani 1311).
[194] *BOA, İ.Dh.*, 1313.Ş /2 : İrade (3 Kanun-ı sani 1311). ; *BOA, İ.Hus.*, 1313.B /25 : Sivas Vilayeti'nin şifre telgrafnamesi (17 Kanun-ı evvel 1311).
[195] *BOA, Y.Mtv.*, 121/1 : Sivas Vilayeti'nin şifre telgrafnamesi (11 Ağustos 1312). ; *BOA, Y.Mtv.*, 145/21 : Sivas Vilayeti'nin şifre telgrafnamesi (23 Ağustos 1312).
[196] *BOA, Y.Mtv.*, 156/194 : Seraskerliğin arz tezkiresi (29Nisan 1313).
[197] *BOA, Y.Mtv.*, 147/33 : Sadaretin arz tezkiresi (11 Mayıs 1314
[198] *BOA, Y.EE.*, 134/6 : Ohannes Mumcuyan'ın dilekçesi (20 Rebiü'l-evvel 1316).

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

TRABZON VİLAYETİNDE ERMENİLER TARAFINDAN TERTİP EDİLEN OLAYLAR

A- Trabzon Merkez Sancağı Dahilinde Ermenilerin Faaliyetleri ve Ermenilerce Çıkarılan Olaylar

Fatih Sultan Mehmet'in 1461 yılında Osmanlı İmparatorluğu topraklarına kattığı andan itibaren milletlerarası bir anlaşmazlığa konu olmadan müslim ve gayrimüslim halkın kardeşçe bir arada yaşadığı Trabzon, tarih boyunca Osmanlı İmparatorluğu'nun iktisadî ve ticarî yönlerden en önemli merkezlerinden biri olduğu gibi gerek İpek yolu üzerindeki konumu ve ticaret hayatı ve gerekse yer ltı ve yerüstü zenginlik kaynaklarıyla en fazla canlılık gösteren şehirlerimizdendir[1]. Özellikle Ermeni fesatçılar tarafından her türlü lojistik desteğin sağlandığı aktif bir liman olarak kullanılan Trabzon, terör faaliyetleri açısından Anadolu içlerine doğru açılan faaliyet koridorunun ilk kapısı olmuştur[2].

Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi'nde Ermeniler genel olarak, Trabzon Ermeni Murahhaslığı'na bağlı olarak yaşamaktaydılar. 1894 itibarıyla Bafra'da yaşayanlar hariç, Trabzon vilayeti sınırları içerisinde bulunan bütün Ermeniler bu merkeze bağlı bulunuyorlardı[3]. Söz konusu bölgede Müslümanlar ile büyük bir dayanışma içindeydiler. Ancak 1878 Berlin Antlaşması ile ortaya konulan şartlar bu iki unsurun bundan böyle bir arada yaşayamayacağını işaret etmekteydi. Nitekim, bu tarihten itibaren Anadolu'nun diğer yerlerinde olduğu gibi Trabzon vilayetinde de bir takım karışıklıklar baş göstermiştir ki, söz konusu karışıklıklar 1890'lı yıllardan itibaren özellikle Trabzon şehir merkezinde yoğunlaşmıştır.

Trabzon'da meydana gelen olayların muhtevasına inildiğinde Ermenilerin yalnızca Müslümanlara yönelik bir takım şiddet olaylarında bulunmadığı, aynı eksende kendi

---

[1] Sebahattin Özel, *Milli Mücadelede Trabzon*, T.T.K. Yayınları, Ankara 1991, s. 1.
[2] Erdal Açıkses, "Tarihi Gelişmeler İçerisinde Terör Örgütlerinin Türkiye Üzerindeki Emelleri, İpşirlikleri", *Cumhuriyetin 75. Yılında Doğu Anadolu'da Güvenlik ve Huzur Sempozyumu-Bildiriler, 17-19 Aralık 1998*, Elazığ, Çağlayan A.Ş., İzmir 1999, s. 191.
[3] *Trabzon Vilayet Salnamesi (TVS)*, (1309), s. 137.

dindaşlarını ve kendi milletinden olan insanları da hedef alan çeşitli olaylara imza attıkları saptanmıştır. Örneğin, kendilerine katılmadığı gerekçesi ile bir daha Trabzon'a gelmemek üzere bir Ermeni'yi Trabzon Ermeni Mektebi'nden uzaklaştırmışlardır. Bu olaya maruz kalan söz konusu Ermeni'nin İstanbul'a bu durumu bildirmesi üzerine olayın araştırılması yönünde Zaptiye Nezareti'ne tebliğde bulunulmuştur[4].

Trabzon'da Ermeni fesadının oluşmasında, komitecilerin yanında bazı din adamlarının ve murahhashanenin çalışmaları da etkili olmuştur. 8 Nisan 1894 tarihinde, paskalya töreninde Ermeni murahhasasının, kilisede Ermenilere yönelik, onları yanlış yollara sevk edecek bir hitapta bulunduğu tespit edilmiştir. Hitabında, bir takım fesat sözlere yer vererek, onları Osmanlı hükümeti aleyhinde faaliyetlerde bulunmaya yönlendirecek ve cesaretlendirecek sözlerde bulunmuştur. Bunun üzerine, böyle bir gelişmenin olumsuz bir durum yaratmasına imkan vermemek üzere hükümet hemen gerekli önlemleri almıştır. Dolayısıyla bu konuyla ilgili olmak üzere çalışabilecek ehliyette ve kabiliyette olan, Ermenice'ye vakıf bir memurun görevlendirilmesinin ve Ermeni faaliyetlerinin bu vasıtayla yakından izlenilmesinin Osmanlı hükümeti lehine olacağına dikkat çekilmiştir[5].

Trabzon'da yalnızca Müslümanlar ile Ermeniler arasında bir takım anlaşmazlıklar meydana gelmemiştir. Bazen, Katolik ve Protestan Ermenileri arasında da birtakım gerginlikler meydana gelmiştir. Örneğin; Trabzon'da bazı Katolik Ermenilerin Hz. İsa'yı hedef alan kötü sözler sarf etmeleri, Protestan Ermenileri ile aralarında bir rahatsızlık meydana getirmiştir. Bu nedenle kilise, bu yönlü faaliyette bulunan Ermenilerden rahatsızlık duymuştur[6].

Trabzon'daki Ermeni faaliyetleri yalnızca şiddet ve silaha dayalı bir gelişme göstermemiştir. Kamuya ait alanlarda, düğünlerde, bayramlarda, şenliklerde yaptıkları çeşitli propagandalar ile Ermeni fesadını canlı tutmaya çalışmışlardır. Bu canlılığı şarkılara, şiirlere, manilere, türkülere de taşımışlardır. Trabzon'da bazı Ermenilerin, Osmanlı Devleti'nin birlik ve beraberliğini tehdit edebilecek mahiyette zararlı şarkılar söyleyerek, toplum içerisinde insan kafasını karıştıracak bir takım hareketlerde bulundukları tespit edilmiştir. Bu nedenle,

---

[4] *BOA, Y.A.Hus.*, 268/141 : Sadaretin arz tezkiresi (6 Kanun-ı sani 1308).
[5] *BOA, Y.A.Hus.*, 325/118 : Trabzon vilayeti Hafiye Memuru'nun tahriratı (28 Mart 1311).
[6] *BOA, Y. Mtv.*, 145/186 : Trabzon Ermeni Murahhasalığı'nın arz tezkiresi (24 Nisan 1311).

durumlarından şüphe edilenlerin araştırılması yönünde, icap edenlere tebligatta bulunulmuştur[7].

Trabzon vilayetine bağlı Sürmene kazasında asayişi ihlal eden ve sayıları 20'yi bulan Müslüman ahali tutuklanmışlardır. Söz konusu eylemlerde bulunan Müslümanlar, asayişi ihlal ettiklerinden ve birçok Ermeni'nin ölmesine sebep olduklarından tutuklanmışlardır. Bu şahıslardan 3'ünün çok acımasız eylemlerde bulunduğu sabit olduğundan zabtiye nezaretinde tutulması ilk vasıta ile Bingazi'ye gönderilmesi kararlaştırılmıştır[8].

1- Trabzon Ermeni İsyanı

1890'dan itibaren komiteler vasıtasıyla oldukça aktif bir konuma gelen Ermeni teröristler, buldukları her fırsatı değerlendirmeye çalışarak bulundukları yerlerde bir anarşi ortamı yaratmayı amaçlamışlardır. Bunu gerçekleştirmek için özellikle bürokratları ve askerleri hedef almışlardır. Amaca ulaşmak maksadıyla tercih ettikleri metot ise suikast ve sabotaj olmuştur. Bu yolda Ermeni komite üyeleri, lojistik desteği sağladıktan ve yaptıkları hazırlıklardan sonra harekete geçmeyi uygun görerek, Trabzon'da çevre gezisi ve incelemesi yapan sivil, asker devlet görevlilerinden oluşan bir topluluk üzerine ateşli silahlarla saldırmaları sonucunda ciddi anlamda bir kargaşanın başlamasına neden olmuşlardır.

Van'dan misafirlik için 10-15 günlüğüne Trabzon'a gelen Van'ın eski valisi Bahri Paşa ile birlikte Trabzon Redif Fırkası Kumandanı Ahmet Hamdi Paşa, İran'ın Trabzon Karperdazı[9] Ruhi Han, Telgraf ve Posta Baş Müdürü Hacı Ömer Efendi, Vilayet Alay Beyi Süleyman Bey, 2 Ekim 1895 Çarşamba günü akşam saatlerinde Trabzon'un *Meydan-ı Şarkî* denen mevkiinde bulunan *Uzun Sokak*'tan geçerlerken fesat komitesi üyesi bazı Ermeniler tarafından yapılan bir saldırıya maruz kalmışlardır. Bu saldırı sonucunda Trabzon Murahhashanesinde hademelik ile meşgul olan Ermenak ile Haçik adında diğer bir Ermeni tarafından defalarca atılan kurşuna hedef olan Bahri Paşa ve Hamdi Paşa ayaklarından yaralanmışlardır. Saldırganlar olay mahallinden yaya olarak kaçmayı başarmışlardır[10].

---

[7] *BOA, Y.A.Hus.*, 268/141 : Sadaretin arz tezkiresi (6 Kanun-ı sani 1308).
[8] *BOA, İ.Dh.*, 1310.C /52 : Sadaretin arz tezkiresi (7 Kanun-ı sani 1308).
[9] Konsolosluk görevi ile çeşitli yerlere gönderilen İran diplomatlarına *"kar-perdaz"* denilmektedir.
[10] *BOA, Y.A.Hus.*, 338/63 : Komisyon raporu sureti (2 Teşrin-i evvel 1311). ; *BOA, Y.Mtv.*, 130/10 : Trabzon Vilayeti'nin raporu (2 Teşrin-i evvel 1311). ; *O.B.E.*, c. 35, b. 58, s. 129-131.

Söz konusu olay ile birlikte, Trabzon'da uzun süredir hazırlıklar yapan Ermeniler ile Müslümanlar arasında bir süre devam edecek olan çatışmalar başlamıştır[11]. Bu olay, Trabzon'da Ermeniler tarafından meydana getirilen ilk *kitlesel ve devlet adamlarını hedef alan* bir eylem olduğundan Müslümanlar arasında, Trabzon'da Ermeniler tarafından geniş çaplı bir isyan hareketinin tertipleneceği, zaten söz konusu olayın da bunun doğal bir uzantısı olduğu şeklinde bazı söylentilere sebebiyet vermiştir [12].

Bahri Paşa ve beraberinde bulunan devlet görevlilerine karşı yapılan saldırının Müslüman ve Ermeni halk arasında duyulmasıyla beraber Trabzon sokaklarında bir hararetlenme başlamış ve halk sokaklara dökülmüştür[13]. Bu nedenle iki unsur arasında tekrar bir karışıklığa mahal vermemek için gerekli önlemler alınmaya çalışılmıştır. Trabzon valisi, faillerin yakalanmaları için ilgili makamlara gereken talimatları vererek, Ermenilere ait evlerin aranmasına başlanılmıştır[14]. Yves Ternon, bu durumu "*Ermenilerin ellerindeki silahlara el koymak, bu arada Müslümanlara el altından silah dağıtmak*[15] *amacıyla aramalara başlanılmıştır*[16]" şeklinde ifade etmiştir. Bahri ve Hamdi Paşaların yaralanması olayının faili iki Ermeni'nin yakalanması için hemen harekete geçilmiştir[17].

Bahri ve Hamdi Paşaların yaralanması olayından bir iki gün sonra, suikastçı Haçik[18], Müslüman birkaç esnafın "*Seni carih deyü hükümetten arıyorlar, nereye kaçıyorsun?*" şeklinde seslenmeleri üzerine silahla karşılık vermiştir. Bu durum Trabzon'daki gerginliği daha da arttırmıştır. Silah sesini duyan askeriyeden Rahmi Efendi, sesin geldiği sokağa doğru yönelmiştir. Silah seslerinin çıktığı mahale geldiğinde Haçik tarafından o da ağır yaralanarak,

---

[11] *BOA, Y.EE.*, 36/131 Sadaretin arz tezkiresi (26 Eylül 1311).
[12] *BOA, Y.A.Hus.*, 338/63 : Trabzon Vilayeti'nin telgraf sureti (31 Ağustos 1320).
[13] *O.B.E.*, c. 34, b. 124, İstanbul 1992, s. 323.
[14] *O.B.E.*, c. 34, b. 114, İstanbul 1992, s. 304-306.
[15] Söz konusu olayda saldırıda bulunanlar Ermeni komite üyeleridir. Arama yapılmasının nedeni, olayın faillerinin ele geçirilmesine yöneliktir. Aramada hedeflenen noktalar şüpheli Ermenilere ait evlerdir. Dolayısıyla bu aramalarda, Müslümanlara ait evlerin aranmasına gerek kalmamaktadır. Müslümanlara ait evleri arama gereği duyulmayacaksa, Yves Ternon'un iddia ettiği gibi Müslümanlara hangi ortamda ve nasıl bir silah dağıtımı yapılacağı sorusu gündeme gelmektedir. Buradaki iddianın temeli, bazı Ermenilerin silahlarına el konulmasından kaynaklanıyor olabilir.
[16] Yves Ternon, *Ermeni Tabusu*, çev. Emirhan Oğuz, Belge Yayınları, İstanbul 1993, s. 118.
[17] *O.B.E.*, c. 34, b. 124, İstanbul 1992, s. 323. ; Hamit Pehlivanlı, *Rus General Mayewski'nin Doğu Anadolu Raporu, Van ve Bitlis Vilayetleri Askeri İstatistikleri*, Van Belediyesi Yayınları, Van 1997, s. 67-68.
[18] Bazı belgelerde bu şahsın ismi Estepani Bereberyan olarak telakki edilmektedir.

hayatını kaybetmiştir[19]. Rahmi Efendi'nin öldürülmesine şahit olan Mehmet adında bir Müslüman da Haçik tarafından öldürülmüştür[20].

8 Ekim 1895 günü Trabzon'da çıkan olayların, nasıl başlayıp nasıl sona erdiği hakkında vilayetçe hazırlanan, sivil ve askerî kamu görevlileri, tüccar, ulema, Rum metropoliti, Ermeni Katolik lideri gibi devletin sadık ileri gelenlerinin de imzaladığı bir tahriratta, olayların Van eski Valisi Bahri Paşa ile Trabzon Redif Fırkası Kumandanı Hamdi Paşaların iki Ermeni tarafından yaralanması ile başladığı, faillerden yakalanamayan Berber İstepan'ın oğlu Haçik'in iki gün sonra ortaya çıkarak kendisini tanıyanlara silahla karşı koyması üzerine olayların önünün alınamadığı bildirilmiştir[21].

Trabzon Valisi Kadri Bey, önceden yaptığı istihbarat neticesinde, olayların çıkacağına dair bazı ipuçlarını değerlendirerek, gereken önlemleri olay öncesinden almaya çalışmıştır. 8 Ekimde olayı öğrenir öğrenmez olay yerine yakın *Millet Bahçesi*'ne gelen ve olayların önünü almaya çalışan Vali Kadri Bey'e, Ermeni isyancılar tarafından silah atıldıysa da isabet etmemiştir. Ancak, olayların önü zor da olsa alınarak isyan bastırılmıştır[22].

Trabzon'da 1895 yılının Ekim ayı başlarında, Ermenilerin ayaklanacaklarına dair bir takım emareler ortaya çıkmıştır. Nitekim bu emareler doğrultusunda 8 Ekim 1895'te Ermeniler, Trabzon merkezinde *Gavur Meydanı* denen bir mahalde genel bir isyan hareketine başlamışlardır[23]. Buna paralel olarak, ard arda Bahri ve Hamdi Paşaların yaralanması ve Rahmi Efendi'nin öldürülmesi ahali arasında bir korku ve heyecan meydana getirmiştir. Silahlı ve silahsız herkes akşam vakti sokaklara dökülmüştür. Şehre yakın Müslüman köylerinde Ermenilerin hükümet dairesini bastığı ve valiyi öldürdüğü haberinin sirayeti üzerine Müslümanlar şehre doluşmuşlardır. Bu yüzden bir izdiham ve telaş baş göstermiştir[24].

Çevre yerleşimlerden gelen çok sayıda Müslüman ahali, Haçik ile arkadaşını arama bahanesi ile Ermeni mahallelerine gitmişlerdir. Müslümanların bu tutumları, Ermenilerin tepkisine yol açmıştır. Bu nedenle Ermeniler ile Müslümanlar arasında bir sokak çatışması

---

[19] *O.B.E.*, c. 35, b. 58, s. 129-131. ; *BOA, Y.Mtv.*, 130/10 : Trabzon Vilayeti'nin raporu (2 Teşrin-i evvel 1311).
[20] *BOA, Y.A.Res.*, 81/21 : Muhakemat Dairesi mazbatası (13 Kanun-ı sani 1311).
[21] *BOA, Y.A.Res.*, 81/21 : Muhakemat Dairesi mazbatası (13 Kanun-ı sani 1311). ; *O.B.E.*, c. 35, b. 96, s. 251-257.
[22] Goloğlu, s. 229.
[23] Mahmut Goloğlu, *Trabzon Tarihi Fetihten Kuruluşuna Kadar*, Kalite Matbaası, Ankara 1975, s. 229.
[24] *BOA, Y.Mtv.*, 130/10 : Trabzon Vilayeti'nin raporu (2 Teşrin-i evvel 1311).

ortaya çıkmıştır. Çıkan çatışmalarda Ermeniler, Müslümanlardan 3 kişinin ölümüne, 3 kişinin de yaralanmalarına sebep olmuşlardır[25].

Trabzon'da Müslümanlar ile Ermeniler arasında meydana gelen olayları yatıştırmak çıkabilecek muhtemel saldırılara karşı önlem almak amacıyla Hükümet memurları, zaptiye, polis ve belde eşrafı şehir girişlerini ve sokak başlarını tutarak atılan silahların önemsiz olduğunu, Ermenilerce hiçbir fenalık meydana getirilmediğini bildirerek Müslüman ve Ermeni ahalinin olaysızca dağılmasını sağlamışlardır[26].

Söz konusu bu olaylar, şehir merkezinde genel bir güvensizlik havası estirmiştir. Ermeniler, herhangi bir Müslüman saldırısına maruz kalmamak, can mal güvenliklerini tehlikeye atmamak için dükkanlarını açmamışlardır. Diğer taraftan, 2 Ekim 1895'te meydana gelen, Bahri ve Hamdi Paşaların yaralanması olayı ile ilgisi bulunan Haçik'in ele geçirilememesi ahali arasında bir endişeye neden olmuştur. Bunun üzerine Ermeni cemaati murahhasa vekili olan bir rahip ile ileri gelenler hükümete davet edildiyse de yalnız Rahip ile tüccardan bir kişi gelmiştir. Görüşmelerde suçluların saklandıkları yerleri haber vermeleri istenildiğinde, cemaate ait işlere asla müdahale etmediklerini ve etmeyeceklerini, zanlıları tanımadıklarını ifade etmişlerdir. Ancak Rahmi Efendi'nin Müslümanlarca öldürüldüğü söylentileri olduğunu dile getirmiştir. Mahalli hükümet, yapılan görüşmelerde istenilen neticeyi alamamıştır. Bu nedenle olayların birincisinin gündüz, ikincisinin de akşam saatlerinde açık bir yerde olması nedeniyle faillerin rahatça görülmesi pek açık bulunduğundan Haçik'in saklandığı yerin bir an evvel ihbar edilmesini tembih etmiştir[27].

Söz konusu iki olay ardından ayak takımından bazı "*serseri*" Ermenilerce bir arbede çıkarılmıştır. Bu durum ahali arasındaki heyecan, korku ve şüpheyi daha da arttırmış, civar köylerdeki Ermeniler, şehirlerde toplanmaya ve dükkanlarını kapatmaya başlamışlardır. Bu nedenle herhangi bir uygunsuzluğa, yağmaya ve kavgaya meydan vermemek üzere, 8 Ekim 1895'te vali ve belediye reisi, asayişi temin ve heyecanı teskin etmek için çarşı mağazalarının birinde Hıristiyanlardan ve Müslümanlardan birçok kimseyi toplayarak nasihatte bulunmuştur. Ancak nasihat esnasında, yeniden *Meydan-ı Şarkî*'de birden bire silah sesleri duyulmaya başlamıştır[28].

---

[25] Ternon, s. 118.
[26] *BOA, Y.A.Hus.*, 338/63 : Komisyon raporu sureti (2 Teşrin-i evvel 1311).
[27] *BOA, Y.A.Hus.*, 338/63 : Komisyon raporu sureti (2 Teşrin-i evvel 1311).
[28] *Aynı yer.*

8 Ekim 1895 Salı günü, sabah İstanbul'dan gelen bir Avusturya vapurundan çıkan yolcular arasında birkaç Ermeni fedaisi *Meydan-ı Şarkiye* denen iskelede toplanan Ermenilerce karşılandığı ve bu durumun halkın dikkatini çektiği ifade olunmuştur. Vapurun getirdiği postadan, *Meydan-ı Şarki*'de bulunan, belediye dairesinin karşısındaki handa kalan bir Ermeni'ye *"Erzincanlı Sivariş'in*[29] *adamı"* namıyla bir mektup çıkmıştır. Bu mektupta İstanbul'da meydana gelen bir hadise tafsilatlı olarak anlatılarak, mektup yazılan şahsa kardeşinin öldüğü haberi verilmiştir. Bunun üzerine adı geçen şahıs *"iş buraya gelince böyle olur"* diyerek hanın penceresinden gelip geçene silahla saldırmaya başlamıştır. Bunun ardından handa bulunan Dradoryanların mağazasından da silahla etrafa ateş edilmiştir[30]. Han içerisinden Müslümanlara ateş edenlerden bazılarının kim oldukları tespit edilmiştir. Söz konusu şahıslar, zaten *"lekeli takımdan"* olduklarından önceden fişlenmiş, uzun süre gözetim altında bulunmuşlardır[31]. Bu gelişmeler üzerine iskele tarafında bulunan Ermeniler de olaya katılmak üzere harekete geçmişlerdir[32].

Olayın teskinine çalışıldığı esnada Ermeniler, mevzilendikleri mağazalardan, dükkanlardan ve evlerden çevrede bulunan Müslümanlara ve askerlere silah atmışlardır. Olayı duyan Vali, Ermenilere silahlarını bırakmalarını, hükümetin kendilerini koruyacağını bildirmesine rağmen, Ermeniler yine de hareketlerine devam etmişlerdir. Bu esnada askeriyeden birinin ve Müslümanlardan da birkaçının yaralanması sonucu olay büyümüş ancak önü geç saatlerde alınabilmiştir[33]. Yaralılar evlerine ve hastaneye nakledilmelerine çalışılmıştır. 9 Ekim 1895 Çarşamba sabahı yapılan tespitlerde Ermenilerden 5'i kadın, 177'si erkek olmak üzere toplam 182 kişi hayatını kaybederken, 4'ü kadın, 14'ü erkek olmak üzere toplam 18 kişi de yaralanmıştır. Müslümanlardan 11 kişi hayatını kaybederken, 5 kişi de yaralanmıştır. Askeriyeden ve Rumlardan birer yaralı söz konusudur[34]. Yaralı Müslümanlardan 4'ü daha sonradan hayatlarını kaybetmişlerdir [35]. Bu gerçeğe karşılık Ywes

---

[29] Erzincanlı Sivariş, Ermeni komitesi takımından olup, hapiste iken aftan yararlanarak hapisten çıkmıştır. Osmanlı Devleti genelinde bir Ermeni örgütlenmesi için çeşitli yerlerde faaliyetlerde bulunarak Ermeni isyanlarının geniş bir alana sirayeti için çalışmalarda bulunmuştur.

[30] *BOA, Y.Mtv.*, 130/10 : Trabzon Vilayeti'nin raporu (2 Teşrin-i evvel 311).

[31] *BOA, İ.Ask.*, 1314.Ra /4 : İrade (3 Ağustos 1312).

[32] *BOA, Y.Mtv.*, 130/10 : Trabzon Vilayeti'nin raporu (2 Teşrin-i evvel 1311).

[33] *BOA, Y.Mtv.*, 130/10 : Trabzon Vilayeti'nin raporu (2 Teşrin-i evvel 1311). ; *BOA, Y.A.Hus.*, 338/63 : Komisyon raporu sureti (2 Teşrin-i evvel 1311). ; *O.B.E.*, c. 35, b. 58, s. 129-131. ; *O.B.E.*, c. 35, b. 96, s. 251-257.

[34] *BOA, Y.Mtv.*, 130/10 : Trabzon Vilayeti'nin raporu (2 Teşrin-i evvel 1311). ; *O.B.E.*, c. 35, b. 58, s. 129-131.

[35] *BOA, Y. Mtv.*, 129/128 : Trabzon Rüsumat Nezareti'nin arz tezkiresi (26 Eylül 1311). ; *O.B.E.*, c. 36, b. 50, s. 111-113.

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

Ternon, "*Ermeni Tabusu*" adlı eserinde bu hadisede ölen Ermenilerin sayısını[36] abartarak 600 olarak vermiştir[37]. Olay esnasında Ermenilere ait dükkan ve mağazalar yağmalanmıştır[38]. 12 Ekim 1895 tarihi itibarıyla asayiş sağlanmıştır[39].

Olay yatıştırıldıktan sonra hanlarda, mağazalarda ve evlerde saklanan Ermenilerin silahlarına el konularak, askeriyeye, hükümete ve ayrıca Müslüman ve Katolik mekteplerine sığınan ailelerden ihtiyacı olanlara ekmek ve yiyecek dağıtılmıştır. Sabıkası olanlar ile zanlı olup da elde edilenler Divan-ı Harbe teslim edilmiş, diğer geri kalan kısmı da evlerine yerleştirilmiştir. Ecnebi tebaadan bulunup da konsoloshanelere sığınanlar da evlerine yerleştirilmişler, bunların haneleri özellikle korunmaya çalışılmıştır. Bazı Ecnebi ileri gelenleri, aileleri ile birlikte Müslüman hanelerine yerleştirilerek zarar görmeleri engellenmiştir[40].

Trabzon vilayetinden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen bir telgrafnamede, Ermeniler tarafından ilk defa bu çapta bir olayın tertip edilmesinin dikkat çekici bulunduğu, olayın Ermeniler tarafından çıkarıldığının kesin olduğu bildirilmiştir[41]. Yapılan tahkikatlardan anlaşılıyor ki;

- Olay esnasında Ermeni hanelerinden silah atanların bazıları sabah köylerden gelerek Trabzon'da toplanan Ermenilerdir.
- Silahlar belirli yerlerden atılmıştır.
- Ermeniler, hadiseden evvel dükkanlarını kapatmışlardır.
- Askeriyenin teslim ol çağrısına silahla karşılık vermişlerdir.
- Olaydan sonra ele geçirilen Ermeniler olayların bizzat Ermeniler tarafından çıkarıldığını itiraf etmişlerdir[42].

---

[36] Ywes Ternon, "*Ermeni Tabusu*" adlı eserinde, 25 Ekim-15 Aralık 1895 tarihleri arasında Trabzon çevresindeki köylerde de sıcak gelişmeler olduğunu belirterek; "*Toplam 34 köy yerle bir edilmiş ve 2100 Ermeni katledilmişti*" şeklinde ifadelere yer vermiştir. Ancak,Ywes Ternon'un verdiği bilgiler ve özellikle rakamlar ile arşivden yararlandığımız belgeler arasında dikkat çekecek boyutta farklılıklar vardır. Arşiv belgelerinde yer alan bilgiler olayların hemen ardından yapılan yazışmalara, tutulan kayıtlara, mahkeme sonuçlarına, resmi istatistiklere dayandırıldığından ve somut kaynaklardan derlendiğinden, söz konusu belgelerde yer alan bilgiler arasında bir tezatlık olmadığından daha gerçekçi ve inandırıcı bir özellik arz etmektedir.

[37] Ternon, s. 118.

[38] *O.B.E.*, c. 35, b. 21, s. 48.

[39] *BOA, Y.A.Hus.*, 337/99 : Trabzon Vilayeti'nin telgrafnamesi (30 Eylül 1311). ; *BOA, Y. Mtv.*, 129/128 : Trabzon Rüsumat Nezareti'nin arz tezkiresi (26 Eylül 1311).

[40] *BOA, Y.Mtv.*, 130/10 : Trabzon Vilayeti'nin raporu (2 Teşrin-i evvel 1311).

[41] *O.B.E.*, c. 35, b. 96, s. 251-257.

[42] *BOA, Y.A.Hus.*, 338/63 : Komisyon raporu sureti (2 Teşrin-i evvel 1311). ; *BOA, Y.Mtv.*, 130/10 : Trabzon Vilayeti'nin raporu (2 Teşrin-i evvel 1311).

Olaylar esnasında yağma ve hırsızlık söz konusu olduğundan mal kaybı olanların tespiti ve bu malların ortaya çıkarılmasının sağlanması için vilayet defterdarlığı bünyesinde Rum ve İslam ileri gelenlerinden bir komisyon teşkil olunmuştur. Gerekenin yapılması için 200 kadar zaptiye, bu komisyonun uhdesine verilmiştir[43].

Trabzon civarındaki Ermeni köylerinden Trabzon'a saldırı ihtimaline karşı, Seraskerlik makamınca taburdaki asker sayısının 800 nefere çıkarılması yönünde, yakın mahallerden yeteri kadar ihtiyat askerinin temini için talepte bulunulmuştur[44]. 16 Ekim 1895 tarihli arşiv belgesinde, Trabzon hadisesinden dolayı Ermenilerle meskun yerler ile ilgili bir takım şayialar üzerine bölgedeki asayişin tam olarak sağlanması için 300 zaptiyenin tahsis edildiği bildirilmiştir[45].

Trabzon'da meydana gelen olaylar, çevre kaza ve mahallere de yayılmıştır. Olayların önü ancak Kasım ayında alınmıştır. Giresun Kumandanı 18 Kasım 1895'te Giresun, Ordu, Tirebolu, Görele ve bu merkezlere bağlı yerlerde asayişin sağlandığı ifade etmiştir[46].

a- Sanıkların Muhakemesi

8 Ekim 1895'te Sadaret tarafından Seraskerliğe örfî idare ilan edilerek, Divan-ı Harb'te suçluların mahkemelerinin yapılması için tebligatta bulunulmuştur[47]. 15 Ekim 1895 tarihi itibarıyla Trabzon'da örfî idare ilan edilmiştir. Vilayet dahilinde teşekkül edecek Divan-ı Harb için Müslümanlardan ve Ermenilerden birer üyenin bulunması uygun bulunmuştur. 15 Ekim 1895 tarihi itibarıyla, Divan-ı Harb ön araştırmalarda bulunmuştur. Nitekim bu araştırmalardan elde edilen bilgi, bulgu ve kanıtlara göre söz konusu hadiselerde Ermenilerin taarruz ve tecavüzde bulunduğu, buna karşılık Müslümanların savunmada kaldığı tespit edilmiştir[48].

---

[43] *BOA, Y.A.Hus.*, 338/63 : Komisyon raporu sureti (2 Teşrin-i evvel 1311). ; *BOA, Y.Mtv.*, 130/10 : Trabzon Vilayeti'nin raporu (2 Teşrin-i evvel 1311).
[44] *BOA, Y. Mtv.*, 129/137 : Seraskerliğin arz tezkiresi (28 Eylül 1311).
[45] *BOA, İ.Dh.*, 1313.Ca /64 : Trabzon Vilayeti'nin telgrafnamesi (4 Teşrin-i evvel 1311).
[46] *BOA, Y.PRK.ASK.*, 108/70 : Giresun Kumandanlığı'nın telgrafnamesi (18 Kasm 1313).
[47] *O.B.E.*, c. 34, b. 151, s. 431.
[48] *BOA, İ. Hus.*, 1313.R /86 : İrade (3 Teşrin-i evvel 1311).

Trabzon İdare-i Örfiyye-i Divan-ı Harbiyyesi'nce yapılan muhakeme sonucunda suçluluğu tespit edilenlerden 5'inin idamına, birinin 15, diğerinin 10 sene kürek cezasına çarptırılmasına karar verilmiştir[49]. Bir üst mahkeme olan *Seraskerlik Muhakemat Dairesi* bu kararların 6'sını onaylamış, diğerlerini de evraklarının noksan olduğu gerekçesi ile geri göndermiştir[50]. Buna karşılık Ternon, 8 kişinin idama, 7'sinin de ağır hapis cezasına çarptırıldığını, mahkemenin Müslüman zanlıları serbest bıraktığını iddia etmektedir[51]. Trabzon'daki hadiseden dolayı mahalli Divan-ı Harb tarafından suçlu bulunan biri Ermeni okulu öğretmenlerinden 3 Ermeni'ye ait evraklar tamamlanarak, Muhakemat Dairesi'ne sunulmuştur. Divan-ı Harb mazbatasında belirtildiği üzere ceza kanununa göre yapılan tahkikatlarla Ermeni fesatçılarından ikisinin 15 sene müddetle kalebentliğe, birinin 5 sene müddetle kalebentliğe çarptırılması uygun bulunmuş, diğerlerinin beratlarına karar verilmiştir. Olaylar esnasında gizlendikleri handan Müslümanlar üzerine attıkları kurşunlarla birçoğunun ölümüne neden olan iki Ermeni'nin de 5 sene müddetle kürekle cezalandırılmalarına karar verilmiştir[52].

Trabzon'da meydana gelen hadiseler dolayısıyla zanlı bulunan Ermeni papazlarının biri tarafından yapılan itirafla iki Ermeni ele geçirilmiştir. Söz konusu Ermenilerin evlerinde yapılan aramalarda silah, cephane ve cephane yapımında kullanılan aletler ile birlikte, iki büyük komite damgası ve Erzincan ile Trabzon arasında yapılan komite yazışmalarına mahsus şifre ve muzır evraklar ele geçmiştir[53]. Mahkemede, tutuklular aleyhinde gösterilecek yazılı ve çizili delillerin deşifresi ve olayların tahlili açısından bu şifreler, önemli olduğu anlaşıldığından İstanbul ile birlikte Samsun'da ve Erzincan'da bulunan ilgili makamlara gönderilmiştir[54].

12 Kasım 1895 tarihi itibarıyla, yabancı elçilikler tarafından Trabzon'da Ermenilerin çıkardığı karışıklık dolayısıyla Divan-ı Harb'te idama mahkum olan Ermenilerin cezasının hafifletilmesi talep edilmişse de Müslüman ahalinin tepkisinden çekinildiğinden bu talebe olumlu bir cevap verilememiştir. Meclis-i Mahsus-ı Vükela tarafından suçluların

---

[49] *BOA, Y.A.Res.*, 81/21 : Muhakemat Dairesi mazbatası (13 Kanun-ı sani 1311).
[50] *BOA, Y.A.Res.*, 81/21 : Sadaretin arz tezkiresi (13 Rebiü'l-evvel 1314).
[51] Ternon, s. 118.
[52] *BOA, İ.Ask.*, 1314.B/15 : Sadaretin arz tezkiresi (28 Teşrin-i sani 1312). ; *BOA, İ.Ask.*, 1314.B/15 : İrade (28 Teşrin-i sani 1312). ; *BOA, İ.Ask.*, 1314.Ra /4 : İrade (3 Ağustos 1312).
[53] *O.B.E.*, c. 35, b. 157, s. 441.
[54] *BOA, İ.Ask.*, 1314.Ra/20 : Trabzon'dan gönderilen tahrir (21 Rebiü'l-evvel 1314). ; *O.B.E.*, c. 35, b. 157, s. 441

cezalandırılmasının tabii olduğu hususunda ilgili makamlara gerekli tebligatta bulunulmuştur[55].

b- İsyanın Dış Basındaki Yankısı

Basın ve yayın, kamuoyu oluşturulması noktasında etkili bir iletişim aracıdır. Toplumsal bir bilincin yaratılmasında vazgeçilmez bir unsurdur. Kamu, çevresinde meydana gelen gelişmeleri bu vasıtayla öğrenmekte ve meraklarını gidermektedir. Ermeniler de böyle etkili ve gerekli bir silahın varlığından haberdar olduklarından, bu gücü her zaman için gerek direk ve gerekse dolaylı olarak kullanma yoluna gitmişlerdir. Ancak bu silahı kurallarına uygun kullanmayı menfaatlerine aykırı bulduklarından çoğu kez basına ulaştırdıkları haberlerde tarihin genel gerçeklerine aykırı bir takım bilgiler vermeyi basının genel yayın ahlakına aykırı görmemişlerdir. Haberin asıl kaynağı ile okuyucuya ulaştığı en son noktada bir takım asılsız değişikliklere daima başvurdukları gibi bunu da doğal saymışlardır.

Trabzon'da meydana gelen olayları kamuoyuna duyurma amacıyla Avrupa ve Kafkasya gazeteleri hemen harekete geçmişlerdir. Ancak olayla ilgili olarak gazete haberlerinde yer alan bilgiler ve istatistikler ile Osmanlı Devleti bünyesinde tutulan resmi evraklardaki bilgiler ve istatistikler arasında bir mutabakat sağlanamamıştır. Bunun nedeni, ecnebi sefaretleri tarafından, Ermenilere dayanılarak hazırlanan ajans bilgilerinin basına ulaştırılmasında aranmalıdır.

Genelde Anadolu muhabirliğini Ermenilerin yaptığı Avrupa'da çıkarılan bazı gazetelerde çıkan haberlerde, bahsedilen söz konusu özelliklere rastlamak her zaman için mümkündür. Örneğin, 29 Ekim 1895 tarihli Hariciye Nezareti'nin telgrafnamesinden, Avrupa basınının Trabzon'da meydana gelen olayların ardından tespit edilen ölü ve yaralı sayılarını abarttığı anlaşılmaktadır. Bu nedenle olaylara ait resmi rakamları içeren bir yazının hazırlanıp dış temsilciliklere gönderilmesi kararlaştırıldı[56].

Osmanlı Devleti, sınırları içerisinde meydana gelen bir takım gelişmeleri resmi olarak Avrupa gazetelerine bildirmeyi genel bir ilke olarak addetmiştir. Genelde bu durumu Avrupa'daki sefaretler kanalıyla gerçekleştirmiştir. Ancak resmi olarak bildirilmesine rağmen

---

[55] *BOA, Y.A.Hus.*, 339/64 : Sadaretin arz tezkiresi (25 Cemazie'l evvel 1313).
[56] *BOA, Y.A.Hus.*, 340/140 : Peşte Baş Şehbenderliği'nin tahrirat tercümesi (2 Teşrin-i sani 1895).

bazen devlet tarafından verilen bilgilerin çarptırılarak gazetelerde yayınlandığı görülmüştür. Nitekim, Kafkasya gazeteleri, Trabzon'da meydana gelen hadiseye dair Petersburg Türk Elçiliği tarafından "*Nevrosti Gazetesi*" ne derc ettirilen tekzipnameyi, Osmanlı hükümeti aleyhine çevirerek kamuoyuna duyurmaya çalışmışlardır. *Peşterloid Gazetesi*, 1 Kasım 1895 tarihli nüshasında, 8 Ekim 1895'te meydana gelen Trabzon'daki Ermeni olayı ile ilgili olarak İstanbul'dan gönderilen ve Trabzon valisi aleyhine yazılan bir mektubu yayınlamıştır. Bahsedilen mektup, Trabzon'da olayı bizzat gören bir muhabir tarafından gönderilmiştir. Mektupta yer alan haberin kısaca özü şudur: *"Önceden tasarlanarak şehrin birkaç yerinden hareketle han, kahve ve mağazalardan çıkan Müslümanlar, silahlı taarruza geçip, Ermeni tüccarlar üzerine saldırarak rast geldikleri Ermenileri öldürmüşlerdir. Vali Kadri Bey, olay yerine geldiklerinde askerlere, zaptiyeye ve silahlı Müslümanlara verdiği talimatla, onların Ermeni tüccarlarını katlederek, Ermenilere ait mağazaları yağmalamalarına vesile olmuştur. Vali Kadri Bey'in de teşviki ile galeyana gelen Müslümanlar, Banka sokağı ile meydanda bulunan ve ayrıca Bahri Paşa'yı yaralayan Ermenilere taarruzda bulunmuşlardır. Bununla birlikte, iki Ermeni'yi sakladığı düşüncesiyle kilise meclis azasından bir Ermeni'ye de saldırmışlardır. Lord kumpanyası ve vapurlardan yük boşaltan Müslüman mavnacılar silah seslerini işitir, işitmez limanda bulunan Ermeni işçilerine silah ve bıçakla saldırmışlardır. Katliam kayıklar üzerinde de devam etmiştir. Bir bölük nizamiye askeri, 200 zaptiye neferi katliama iştirak ederek sokaktan geçen Ermenilere ve Ermeni hanelerine silah atmışlardır. Bu katliam, hiçbir sebep ve bahane yokken vuku bulmuştur. Bu katliam, iki saat kadar devam etmiştir. Akşam saatlerinde vali de tehlikenin bertaraf edildiğini ifade etmiştir. Hayatta kalan Ermeniler, can havli ile kilise ve konsoloshanelere sığınmışlardır. Ölenlerin sayısı tespit edilememiştir. Çünkü, ölenlerin birçoğu denize atılmıştır. Fakat, yalnız askeriyece katledilenler 500-600 kişiyi bulmuştur. Bazı Müslümanların bile telef olduğu rivayet olunmuştur. Askeriyeye ve zaptiyeye bazı Müslüman hamallar da iştirak etmişlerdir. Hamalbaşının defalarca hükümet konağına gidip gelmesi, bunun ispatı olarak addolunmuştur. Hamal esnafının, Değirmendere mahallesindeki Ermenileri telef ve hanelerini yağma etmeyi taahhüt ettiği bilinmektedir. Tüm bunlar, olayın bir katliam maksadı ile vali tarafından planlanarak ortaya konulduğunu göstermektedir."* Söz konusu gazetede yer alan bilgilerden anlaşıldığına göre, valinin olayı önemsizmiş gibi göstermeye çalıştığına ve yolsuz bir takım uygulamalar gerçekleştirdiğine işaret edilmiştir[57] *"Trabzon valisi, 20 Ekim 1895 günü Ermenilerin bir fesat tertip etmiş olduklarını, bunun da askeri kuvvetlerce bastırıldığını iddia etmektedir. Bununla birlikte, ahaliye imzalatmak için bir mazbata*

[57] *BOA, Y.A.Hus.*, 340/140 : Peşte Baş Şehbenderliği'nin tahrirat tercümesi (2 Teşrin-i sani 1895).

dolaştırıyor, çeşitli mezheplere mensup ileri gelen ahaliye bu mazbatada olayların evvelce Ermenilerce tertip ve tasavvur edildiğinden bahsedilerek, olayın seri bir şekilde teskin edilmesinden dolayı teşekkür etmesi sağlanıyordu. Ancak bunun yalan ve gerçeğe aykırı olduğu herkesçe bilinmektedir. Vali, güya bu fesat hareketi tertip edenleri muhakeme etmek üzere bir Divan-ı Harb teşkil etmiştir. Valinin bu yolsuz hareketine daha fazla ileri gidilmeden son verilmesi gerekmektedir." Peşterloid Gazetesi'nde verilen habere karşılık, 1 Kasım 1895 tarihli, valinin söz konusu durumu ile ilgili bilgiler içeren bir belgede, valinin olayı bastırmak için bütün yetkilerini kullandığı, nihayetinde vilayetin asayişini sağladığı belirtilmiştir. Bu nedenle, Trabzon ileri gelenlerinin Vali Kadri Bey'e Ermeni hadisesini bertaraf ettiği için teşekkür dilekçesi sundukları ifade edilmiştir[58]. Aynı zamanda 7 Kasım 1895 tarihli Trabzon Vilayeti'nin arz tezkiresinde bir grup ahalinin, valinin huzuruna çıkarak valiyi takdir ettikleri dile getirilmiştir[59]. Söz konusu arşiv belgelerinde valinin ahali arasında dolaştırdığı bir mazbatadan, yahut bu konuda valilik tarafından yapılan her hangi bir baskıdan bahsedilmemiştir. Doğal olarak ahali, söz konusu olayın bastırılmasının ardından şükranlarını ve minnettarlıklarını ifade etme açısından vilayet konağını ziyaret etmişlerdir.

Peşterloid Gazetesi, 1 Kasım 1895 tarihli nüshasında "*Trabzon'da İslam ahali ile Ermenilerin iyi geçinemediği açıktır. Bununla birlikte Türk zanatkârı ile bir işi çabuk kavrama yetenekleri daha yüksek seviyede bulunan Ermeni zanatkârı arasında bir rekabet söz konusu olsa da, bu rekabet Türklerin Ermenileri katl etmesi derecesinde değildir*" şeklinde bir haber geçmiştir[60]. Bu haberden anlaşılıyor ki, aslında Müslüman ahalinin Ermenileri bir kıyama uğratmasına Avrupa basını da ihtimal vermemektedir. Ancak ellerine ulaşan yanlış ve taraflı haberler dolayısıyla veya gazetelerinin menfaatleri gereğince tüm bunlara göz yummak ve kayıtsız davranmak zorunda kalmışlardır.

2- İsyan Sonrası Trabzon'daki Gelişmeler

Trabzon'da Ermeni hadisesinden sonra tespit edebildiğimiz kadarıyla Ermeniler tarafından ciddi anlamda gerçekleştirilen bir olay çıkmamıştır. Ancak küçük de olsa ahali

---

[58] *BOA, Y. Mtv.*, 131/95 : Mabeyn Baş Kitabeti'ne dilekçe (23 Teşrin-i evvel 1311).
[59] *BOA, Y. Mtv.*, 131/95 : Trabzon Vilayeti'nin arz tezkiresi (28 Teşrin-i evvel 1311).
[60] *BOA, Y.A.Hus.*, 341/105 : Poti Şehbender Vekaleti'nin tahrirat tercümesi (2 Teşrin-i sani 1895).

arasında her zaman şüphe ve korku yaratmıştır. Çıkan olaylar daha ziyade dar alanda kalmış, münferit olarak nitelendirilebilecek nitelikte olmuştur.

Van'da Ermeni hadiseleri meydana geldiği sıralarda Trabzon'da herhangi bir olay meydana gelmemiştir. Van İsyanı önlenemeyip, diğer vilayetlere yayılması halinde Trabzon'da askeri tedbirlerin alınacağı bildirilmiştir. Meclis-i Mahsus-ı Vükela, Trabzon da dahil olmak üzere muhtemel Ermeni hareketlerine karşı gerekli tedbirlerin alınması hususunun Seraskerliğe bildirilmesini kararlaştırmıştır[61].

Trabzon İstinaf Mülazımı iken Aralık 1879'ta Canik sancağı Bidayet Muhakemesi Müdde-i Umumi Muavinliğine tayin olan, oradan da 1883'te Trabzon Merkez Müdde-i Umumi Muavinliğine getirilen Karabet Efendi, Bir üst makamda olan İstinaf Müdde-i Umumisine karşı uygunsuz ve aşağılayıcı bir takım hakarette bulunduğundan Ağustos 1895'te görevden alınmıştır. Ancak, Karabet Efendi'nin 2 Haziran 1899'da Trabzon ve çevresini iyice tanıması ve ayrıca Ermenilere dair bir takım bilgiler verebileceği düşüncesi ile tekrar bir memuriyete atanması kararlaştırılmıştır[62].

1900-1902 yılları arasında Trabzon'da asayiş konusunda ciddi bir problem söz konusu olmamıştır. Gerek Müslüman ve gerekse Ermeni kesiminden hükümete karşı kitlesel bir girişim olmamıştır. Çıkan olayların genel karakteri kişisel bazdadır. Genel bir isyan havasına yönelik bir tutum sergilenmemiştir[63].

12 Eylül 1904 tarihi itibarıyla, Trabzon'da şüpheli tavırları dolayısıyla mahalli yönetimin ve askeriyenin dikkatini çeken, bunun neticesinde muhaberatta bulunduğu fesatçılarla birlikte takibe alınan, Ermeni fesat komitesi reisi olduğu anlaşılan bir kişi tutuklanarak mahkemeye sevk edilmiştir. Yapılan muhakemede, söz konusu Ermeni suçunu kabul etmiştir. Daha sonradan ele geçirilen bazı sanıkların verdiği ifadeler de söz konusu Ermeni'nin, fesat komitesinin reisi olduğunu teyit eder nitelikte olmuştur. Dolayısıyla yapılan muhakeme sonucunda suçlu olduğuna karar verilen şahsın idamına, komite azasından 4 kişinin ömür boyu hapsine, 22 kişinin on beşer sene kalebentlik cezasına iki kişinin onar,

---

[61] *BOA, Y.EE.*, 50/52: Meclis-i Mahsus-ı Vükela Mazbatası (7 Muharrem 1314).
[62] *BOA, Y.EE.*, 38/40: Trabzon Vilayeti'nin arz tezkiresi (18 Zilhicce 1306). ; *BOA, Y.Mtv., 39/9*: Trabzon Müdde-i Umımi Muavinin tezkiresi (21 Mayıs 1315).
[63] Sadri Karakoyunlu, *Bayburt Tarihi*, Kültür Ofset Ltd. Şti. Yayınları, Ankara 1990, s. 313.

ikisinin beşer yıl hapislerine ve ayrıca 5 kişinin de *Mahkeme-i İstinaf* tarafından beratlarına karar verilmiştir[64].

B- Canik Sancağı Dahilinde Ermeniler Tarafından Meydana Getirilen Olaylar

1- Canik Sancağı'nda Ermeni Faaliyetlerinin Başlaması

Samsun, limanı sayesinde XIX. yüzyıldan itibaren Karadeniz'in en işlek kentlerinden biri olmuştur. Özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra Kafkas göçmenlerinin Trabzon'un yanında Samsun limanını da transit geçişte kullanmaları ve 1877-78 Osmanlı-Rus savaşından sonra da devam etmesi Samsun'a canlılık kazandırmıştır[65]. Önemli bir stratejik konuma sahip olan Samsun şehrinin, 1869 yılında Hançerli Cami medresesinde kazara çıkan yangında, şehrinin tamamına yakını yanmıştır. Ancak Samsun kısa sürede kalkınarak eski konumunu almıştır[66].

XIX. yüzyılın son çeyreğinde ihracatta Samsun Trabzon'u geride bırakmıştır. Fakat bu durum süreklilik arz etmemiştir. Transit ticareti dolayısıyla Trabzon, XIX. yüzyıl boyunca Karadeniz'in en mühim limanı olarak özelliğini korumuştur[67]. Samsun iskelesi sadece ticari rezerv ve ulaşım olarak değil, haberleşmenin sağlanması açısından da önemli bir mevkidedir. Anadolu'nun dünyaya açılan penceresi özelliğindedir[68]. Samsun ve Trabzon, Anadolu'ya açılan önemli ihracat ve ithalat limanlarından olduklarından özellikle buraya yerleşen Ermeniler, silah kaçakçılığında ve casusluk faaliyetlerinde bu stratejik noktaları kullanmışlar ve teşkilatlandırmışlardır[69]. Bu nedenle komiteler vasıtasıyla silah, cephane ve her türlü mühimmat iç bölgelere çoğu zaman Samsun veya Trabzon vasıtasıyla nakledilebilmiştir. Örneğin, 24 Kasım 1895 tarihli bir telgrafta, Ermeni komiteleri tarafından iç bölgelere sevk edilen silahların Samsun ve Trabzon limanları vasıtası ile getirildiğine dikkat çekilmiştir[70].

---

[64] *BOA, Y.A.Hus.*, 478/105 : Trabzon Vilayeti'nin telgraf sureti (31 Ağustos 1320).

[65] Musa Çadırcı, "19. Yüzyıl İkinci Yarısında Karadeniz Kentleri (Trabzon ve Samsun)", *İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongreleri Bildirileri-Uluslararası (1-3 Haziran 1988),* Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi ve Fransız Araştırmaları Enstitüsü, Eğitim Fakültesi Dergisi Özel Sayısı, Sönmez Matbaa ve Yayınevi, Samsun 1990, s. 21. ; Mübahat Kütükoğlu, "XIX. Yüzyılda Trabzon Ticareti", *O.M.Ü. Eğitim Fakültesi Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Bölgesi Kongresi Bildirileri (13-17 Ekim 1986),* Samsun 1988, s. 106-107.

[66] Ali Sarcan, *Samsun Tarihi,* Kültür Matbaası, Ankara 1966, s. 110.

[67] Kütükoğlu, s. 106.

[68] *Ermeni Komitelerinin Âmal ve Harekât-ı İhtilâliyyesi*, (haz. Erdoğan Cengiz), Başbakanlık Basımevi, Ankara 1983, s. 252.

[69] Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı,* Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayınları, Ankara 1990, s. 89.

[70] *BOA, Y.Mtv., 93/86*: Ankara Vilayeti'nin telgrafı (12 Eylül 1311).

Amerikan diplomatik yazışmalarında da Ermenilerin silahlanma faaliyetlerine yer verilerek, silahların ve patlayıcıların Türkiye'de büyük şehirler aracılığı ile değil, Karadeniz kıyılarında Trabzon ve Samsun civarındaki küçük kasabalardan karaya çıkarılarak, dağ sıraları arasından Doğu Anadolu'ya, Ermeni komitelerinin veya ajanlarının bulunduğu yerlere götürüldükleri belirtilmiş, hamulenin gerçekte ne olduğunun gizlenerek ve sahibinin gümrük vergisinden kaçmak istediği söylenerek gemicilerin yasak şeyleri ihtiva eden sandıkları taşımaya ikna edildikleri vurgulanmıştır[71].

1878'den önceki dönemlerde, Canik sancağı dahilinde bulunan gerek Rumlar ve gerekse Ermenilerin Müslümanlarla olan ilişkileri iyi seviyede olmuştur. Türkler, Rumlar ve Ermeniler birbirleriyle ticari ve sosyal yaşamda sık sık görüşlerdir. Bayramlarda her iki taraf birbirine giderek, sırası geldikçe karşılıklı ikramlarda bulunmuşlardır. Berlin Antlaşması'ndan sonraki dönemlerde söz konusu ilişkilerde bazı farklılıklar ve hatta düşmanlığa varacak kadar derin davranışlar ortaya çıkmıştır[72]. iki unsur her geçen zaman birbirinden uzaklaşma eğilimi göstermiştir. Bu uzaklaşmanın boyutu, sosyal yapıya, anlayışa, komşuluk ilişkilerine, ticari hareketliliğe, mekan değiştirmeye kadar her alanda kendini göstermiştir. Örneğin Canik sancağına bağlı Ünye ve Terme kazalarında bulunan 376 hane ahalisinin[73] Rusya'ya hicret etmek üzere kaymakamlıklarına dilekçe verdikleri saptanmıştır. Canik mutasarrıflığı tarafından ilgili kaymakamlıklara verilen talimatla bunların Samsun'daki konsoloshanelere ulaşmamaları[74] için gereken önlemlerin alınması istenmiştir[75].

Aralık 1904'te Çarşamba kazasına bağlı Kurşunlu karyesinden Tuğlacı Derviş Hasan adlı bir kişi Kurşunlu Ermenilerinden birçoğunu deniz yolu ile yurt dışına kaçıracağı istihbar edilmiştir. Bunun üzerine Tuğlacı Hasan ile para karşılığı yurt dışına kaçmak için onunla anlaşan birkaç Ermeni ele geçirilmiştir. Olayla ilgisi bulunanlar tutuklanarak mahkemeye sevk edilmişlerdir. Mahkemeye sevk edilenler 6'şar ay hapis cezasına çarptırılmışlardır[76].

---

[71] Erdal İlter, *Türkiye'de Sosyalist Ermeniler ve Silahlanma Faaliyetleri (1890-1923)*, Turan Yayıncılık, İstanbul 1995, s. 41.

[72] Sarcan, s. 110.

[73] Her hanenin takriben beş kişiden oluştuğu kabul edilecek olunursa, yaklaşık 1700 ile 2000 kişi arasında değişebilecek bir sayıda Ermeni ahalisi hicret etmek üzere talepte bulunmuştur.

[74] Mutasarrıf tarafından verilen talimata, söz konusu Ermenilerin Rusya'ya hicret edebilmeleri için Samsun'a geldiklerinde pasaportlarını vize ettirmelerinin yeterli olacağı bildirilerek, vaktiyle kabul edilen kaideler gereğince Samsun'a gelmelerine izin verilmemesi şeklinde not düşülmüştür.

[75] *BOA, Y.Mtv.*, 21/21: Trabzon Vilayeti'nin şifreli telgraf sureti (2 Mayıs 1302).

[76] *BOA, Y.A.Hus.*, 482/116 : Canik Mutasarrıflığı'nın tezkiresi (16 Kanun-ı evvel 1320).

Ermeni fesat erbabından olup, vaktiyle Rusya'ya ve ecnebi memleketlere firar eden birçok şahsın ve fedailerin Karadeniz yolu ile yanlarında bulunan yanıcı ve patlayıcı maddeler ve ayrıca zararlı birtakım yayınlarla Samsun'a geldikleri anlaşılmıştır. Bunların diğer Ermenileri de fesatçı yollara sevk ve teşvik etmemeleri için gereken tedbirler alınmıştır.

Ermeni komitelerinin Anadolu'da teşkilatlanıp organize ettikleri isyanların etkileri Canik sancağında da görülmüştür. Anadolu'nun çeşitli yerlerindeki olaylar esnasında Canik sancağında da bazı hareketlenmeler meydana gelmiştir. Ancak bu hareketlenmeler geniş çaplı bir olay görünümü almamıştır. Canik sancağında meydana gelen karışıklıklar, özellikle Merzifon ve Tokat'ta meydana gelen olayların hafif bir şekilde yansıması olarak nitelendirilebilinir. Ancak bazı arşiv belgeleri, 1894-1896 yılları arasında Canik ve kazalarında Ermenilerin isteklerine ulaşmak için asayiş bozucu hareketlerde bulunduklarını ortaya koymaktadır[77].

Canik sancağında Ermenilerin adının karıştığı ilk asayiş bozucu olay tespit edebildiğimiz kadarıyla 1888 tarihinde cereyan etmiştir[78]. Bafra, Çarşamba, Terme ve Ünye'de bazı Ermeni, Rum ve Gürcüler kaçakçılık, öldürme, yaralama, hane basma, gasp ve dağa kaldırma gibi suretle halka zulüm ve baskıda bulunmuşlardır. Samsun cihetinde bu eşkıya olaylarını bastırmak, bozulan asayişi yeniden temin etmek üzere Ünye redif deposundan Samsun zaptiyesine yeterli miktarda cephane verilmesi yönünde irade çıkmıştır. Silah ve cephanenin zamanında ihtiyaç duyulan yerlere ulaştırılamaması nedeniyle bu olayların önü hemen alınamamıştır. Ancak iki yıl sonra sonuçlandırılabilmiş ve eşkıyanın büyük bir kısmı yakalanarak adliyeye teslim edilmiştir[79].

Çarşamba'da 4 Ermeni dağa kaldırılmıştır. Liva Tabur Ağası Osman Ağa tarafından olayla ilgisi bulunanlardan 3'ü ele geçirilmiş olup, 10'ununda yakalanması için çalışmalar devam etmiştir[80]. 1894 yılının ilk aylarından itibaren Canik'te silahlı Ermeniler ve onların işledikleri cinayetlerden sıkça söz edilmektedir. Bu olaylar adi birer suç olmaktan öte plânlı siyasî maksadı haiz faaliyetler olarak kendini göstermektedir. Mesela Çarşamba'da hasıl olan

---

[77] Rıza Karagöz, "Canik Sancağı'nda Ermeni Çetelerinin Faaliyetleri (1894-1896)", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Sayı: 11, Samsun 1998, s. 99

[78] *BOA, Y.Mtv.*, 37/60: Topçu Dairesi mazbatası (2 Mayıs 1302). ; Karagöz, s. 99.

[79] *BOA, Y.Mtv.*, 37/60: Topçu Dairesi mazbatası (2 Mayıs 1302).

[80] *BOA, İ.Hus.*, 1312.Ca /67 : İrade (6 Teşrin-i sani 1310).

şüphe üzerine yapılan aramalarda Ermeni hanesinde 7 adet tüfek ile Hınçak gazeteleri ve "*Hınçakyan*" adında neşriyat ele geçirilmiştir[81]. Söz konusu Ermeni fesatçılarının 10 kişi[82] olduklarının anlaşıldığı ve hanelerinde yapılan aramalarda zararlı bir takım evraklara rastlanmıştır[83]. Bahsedilen Ermenilerin tutuklu olarak mahkeme edilmesine karar verilmiştir. [84].

Osmanlı Devleti, zararlı faaliyetlerini tespit ettiği Ermenileri, zaman zaman pasifize etmeye çalışmıştır. Samsun'da bir Avusturya şirketinde tercümanlık yapan bir Ermeni'nin, Hınçak gazetelerini illegal yollardan şirkete ait evraklarla beraber Merzifon'a gönderdiği anlaşılması üzerine, Sivas vilayeti, bu Ermeni'nin görevden alınması için girişimlerde bulunmuştur[85]. Ayrıca, 29 Kasım 1894 tarihli Adliye Nezareti'nin arz tezkiresinden, Ermenilerin zararlı faaliyetleri içeren muhaberatında adı geçen Yuvan Erzoğlu adlı bir Ermeni'nin zararlı faaliyetlerini engellemek için İzmir'e sürüldüğü anlaşılmaktadır[86]. Diğer taraftan Samsun'da bulunan, civar sancak ve vilayetler halkından 70-80 kadarının da hamal ve ayak takımından olduğu anlaşılan 700'den fazla Ermeni'nin fesatlıklara ön ayak olduklarının tespit edilmesi üzerine İstanbul'a gitmelerine mani olunmuş ve hatta yasaklanmış, memleketlerine gönderilmelerine çalışılmıştır[87].

Ermenilerin silahlanmaya ve asayişi bozmaya yönelik faaliyetleri sadece Canik sancağı ile sınırlı olmayıp civar vilayetlerdeki hareketleri desteklemek şeklinde de kendini göstermektedir. Mesela Sivas vilayetinin, Canik sancağına yakın kazalarında çıkması muhtemel isyana destek vermek için Samsun'daki Ermenilerden asker temin etme gayretleri dikkat çekmektedir. Nitekim Ünye'den Samsun'a gelen bir Ermeni, Sivas tarafları için asker yazmak üzere köylerine birisinin geldiğini haber vermiştir. Bu ihbar doğrultusunda tahkikat başlatılmıştır[88]. Ünye kazasına bağlı Göklük köyü papazı ve köy muhtarı , Ermeni komitelerine asker toplamak ve ahaliyi kışkırtmaktan tutuklanarak sancak merkezine gönderilmiştir. Ancak Papaz'ın bir yolunu bularak İstanbul'a firar ile Kumkapı Ermeni kilisesine sığındığı belirlenmiştir. Adı geçen firari Ermeni tarafından, komitelere asker

---

[81] *BOA, Y.Mtv.*, 63/35: İrade (24 Mayıs 1308).
[82] *BOA, Y.A.Hus.*, 291/89 : Trabzon Vilayeti'nin telgrafı (19 Şubat 1309).
[83] *BOA, Y.A.Hus.*, 298/26 : Trabzon Vilayeti'nin telgrafı (14 Mayıs 1310).
[84] *BOA, Y.Mtv.*, 96/43: Trabzon Vilayeti'nin arz tezkiresi (14 Mayıs 1310).
[85] *BOA, İ.Hus.*, 1312.Ca /67 : İrade (6 Teşrin-i sani 1310).
[86] *BOA, Y.Mtv.*, 114/18: Adliye Nezareti'nin arz tezkiresi (17 Kanun-ı sani 1310).
[87] *O.B.E.*, c. 35, b. 23, İstanbul 1991, s. 50.
[88] *BOA, Y.A.Hus.*, 327/66 : Trabzon Vilayeti'nin telgrafı (25 Nisan 1311).

toplamak suçundan Ünye hapishanesinde tutuklu oğluna gönderilen bir mektup ele geçirilmiştir[89].

1894-1895 yıllarında Canik sancağı dahilinde meydana gelen karışıklıklarda Minasoğlu çetesinin önemli rolleri olmuştur. Terme sırtlarında Kurşunlu adı verilen ormanlarda saklanan bu çete büyük çoğunluğu Ermenilerden oluşan takriben 500 civarında Ermeni'den müteşekkildi. Çetenin, Canik sancağı dahilindeki kazalara baskınlar düzenlemeyi planladığı istihbar edilmiştir. Bunun üzerine, Dahiliye Nezareti'nin talimatı ile başlatılan tahkikat neticesinde söz konusu baskın haberlerinin asılsız olduğu ortaya çıkmıştır[90].

Canik sancağı ve bu sancağa bağlı kazalarda Kasım 1895 itibarıyla, birtakım karışıklıklar çıkmıştır. Aslında bu olaylar Merzifon'da meydana gelen olayların birer uzantısı olmuştur. Merzifon'da meydana gelen olayların ardından Havza'da da bazı karışıklıklar çıkmıştır. Bu olaylar esnasında Ermenilerden 12 kişi hayatını kaybetmiş ve 4 kişi de yaralanmıştır. Diğer taraftan Gümüşhacıköy Meclis-i İdare azasından bir Müslüman, Ermeniler tarafından katledilmiştir. Ayrıca redif askerlerinden bir kişi de yaralanmıştır[91]. Söz konusu olaylar Ladik'e de sirayet ettirilmeye çalışılmıştır. Ancak kaza naibinin yerinde tutumu ve kararı ayrıca yöre ileri gelenlerinin çabaları sonucu olayların büyümesine izin verilmemiştir[92].

Nisan 1896'da Çarşamba civarında bir köyde zaptiye ve köy bekçisi tarafından iki Ermeni ile birlikte silah ve mühimmat yüklü iki hayvan ele geçirilmiştir. Hayvanların üzerinde tüfek, rovelver fişekleri ve buna benzer cephane, ayrıca tüfek ve fişek imalinde kullanılan alet ve edevat ele geçirilmiştir. Olayla ilgili olmak üzere, süratle takibat ve tahkikat yapılmıştır[93].

Tahkik heyetinin araştırmalarından sonra yazdığı raporlar neticesinde, alınan önlemlere rağmen Ermeniler silahlanma faaliyetlerine devam etmişlerdir. Hacı Bey isminde bir kişi marifeti ile Samsun'a silah ve cephane naklolacağının istihbar edilmiştir. Yapılan tahkikat neticesinde Samsun'da , Hacı Bey adıyla tanınan bir Ermeni'nin Hacı Ali'den 14

---

[89] *O.B.E.*, c. 32, b. 31, İstanbul 1991, s. 154-156.
[90] *BOA, Y.Mtv.*, 145/130: 4. Ordu-yı Hümayun Müşiriyeti'nin telgrafı (12 Ağustos 1312).
[91] *BOA, Y.PRK.ASK.*, 108/90 Müşir Zeki Paşa'nın tezkiresi (7 Teşrin-i sani 1311).
[92] *BOA, Y.Mtv.*, 132/124: Ladik'ten gönderilen telgrafname (22 Teşrin-i sani 1311)..
[93] *BOA, Y.A.Hus.*, 350/71 : Trabzon Vilayeti'nin şifreli telgrafnamesi (11 Nisan 1312).

tabanca ve 700 fişek satın aldığı tespit edilmiştir. Hacı Ali, emniyette verdiği ifadede bu silahları Çarşambalı üç Ermeni'ye sattığını itiraf etmiştir. Bunun üzerine adı geçen 2 Ermeni mahkemeye sevk edilmişlerdir. Mahkemede Hacı Bey, İstanbul'dan posta tatarı Hacı Salih tarafından nakledilen bu silahları Hacı Ali'den satın aldığını ve teslim ettiği kişilerin isimlerini itiraf etmiştir. Telgrafta adları zikredilen 3 kişinin yanı sıra olaya karışan kalıpçılık yapan diğer bir Ermeni'nin tevkif ve tahkikatlarına devam edildiği, ayrıca 3 Ermeni'nin daha arandığı ve olayla ilgili her türlü tedbirin alındığı ifade olunmuştur[94].

Canik sancağında 40 bin civarında Ermeni'yi bazı komite üyeleri bir takım vaatlerle kandırarak fesatlık içeren faaliyetlere sevk etmeye çalışmıştır. Komite vaatlerine kanan söz konusu Ermenilerin, Bayram namazı esnasında cami basarak sansasyonel bir olay tertip edecekleri istihbar edilmiştir. Aramalarda bir Ermeni'nin evinde yapılması planlanan olayda kullanılmak üzere silah depolandığı saptanmıştır. Bu nedenle, çıkabilecek her türlü olaya karşı gereken tedbirler alınırken diğer taraftan söz konusu silahlara el konulmuş olayla ilgisi bulunduğu düşünülen birçok Ermeni tutuklanarak hapishaneye gönderilmiştir[95].

2- Samsun'da Silahlı Dolaşan Ermeniler ve Bunlara Karşı Alınan Önlemler

Canik sancağı dahilinde Ermeni ihtilal hareketlerinin, diğer yerlerde olduğu gibi canlı tutulduğunu söylemek doğru olmaz. Yalnızca Müslüman ile Ermeniler arasındaki çekişmeyi, sataşma olarak nitelendirmek daha uygun olacaktır. Söz konusu sataşma ve çekişmenin en bariz göstergesi de silahlanan Ermenilerin Müslümanlara gözdağı vermek amacıyla sokaklarda silahlı dolaşmalarıdır.

Samsun'da Ermeni mahallelerinde bazı Ermenilerin silahlı dolaştıkları ve Canik'te zararlı faaliyetlerde bulundukları tespit edilmiştir. Söz konusu Ermeniler silahlı dolaştıkları gibi meskun mahallerde Müslümanları hedef alan sözlü sataşmalarda da bulundukları da belirlenmiştir[96]. Trabzon Kumandanlığı tarafından bunun bir rivayetten ibaret olduğu ve galeye alınacak bir gelişmeye rastlanmadığı açıklanmıştır. Fakat hal böyle olsa bile, Samsun'da asayişsizliğe meydan verecek herhangi bir gelişmenin ortaya çıkmaması için bir an evvel gereken önlemlerin alınması kararlaştırılmıştır[97].

---

[94] *BOA, Y.Mtv.*, 143/26: Canik Mutasarrıflığı'nın telgrafı (6 Haziran 1312).
[95] *BOA, İ.Hus.*, 1315.Za /70 : İrade (21 Mart 1314).
[96] *BOA, İ.Hus.*, 1312.B /32 : İrade (23 Kanun-ı evvel 1310).
[97] *BOA, Y.Mtv.*, 112/73: Seraskerliğin arz tezkiresi (25 Kanun-ı evvel 1310).

Bunun üzerine Canik Mutasarrıflığı, bölgedeki asayişi sağlamak için tedbir olarak güvenlik güçlerinin devriye gezdirilmesi, asker sayısının arttırılmasını ve polisler refakatinde 10'ar kişiden oluşan iki devriyenin tayinini talep etmiştir[98]. Seraskerlik makamı, bu sorunun genelde mevcut olduğu ve ülke asayişinin temini için halka hitaben bu yönde bir beyannamenin ilan edilmesini öngörmüştür. Bu beyannamede silah taşınmaması, asayişi bozan hareketlerde bulunulmaması, aksine davrananların tutuklanıp silahlarına el konulacağı, güvenlik güçleri silah çekenlerin cezalandırılacağı gibi ikazların yer almasına işaret edilmiştir. Bu tarzda hazırlanacak beyannamelerin gazetelerde ilan olunması istenmiştir. Ayrıca Samsun ve civar mahallerde asker sayısının yeterince arttırılması talep edilmiştir[99]. Tedbirler alınmaz ve bu durumun önüne geçilmezse Ermenilerin daha da ileri gidebileceğine dikkat çekilmiştir. Ermenilerin redif depolarını basma ihtimaline karşı önlem olmak üzere depolardaki asker sayısı yeterli sayıya ulaştırılmaya çalışılmıştır[100].

13 Ocak 1895 tarihi itibarıyla Meclis-i Vükela tarafından, her ne kadar bu olayın, ülkenin diğer bölgelerinde meydana gelen hadiselere göre ehemmiyeti haiz olmadığı işaret edilmişse de bölgede bu şekildeki faaliyetlere müsaade edilmemesi ve kanunlar çerçevesinde gereken tedbirlerin alınması öngörülmüştür. Meclis-i Vükela, Seraskerlik Makamı tarafından Samsun'da öngörülen bazı önlemlerin yerinde olmayacağı düşüncesi ile Ermeni ahalinin Müslümanlara nazaran az sayıda olması ve bunların genel asayişi bozucu tavırlarda bulunamayacakları görüşünden hareketle asker sayısının arttırılmasını uygun bulmamıştır. Silah taşımanın yasak olduğunun herkesçe bilindiğini, bunu tekrar bir beyanname ile duyurmaya gerek kalmayacağı işaret edilmiştir. Ancak, şehirde ve şehrin dışında ruhsatsız silah taşıyanlara engel olunması için Dahiliye Nezareti, vali ve Mutasarrıfa emir verilmesinin yerinde olacağını belirtmiştir[101].

Bölgede daha geniş çapta olayların meydana gelmesini önlemek için başta askerî olmak üzere çeşitli tedbirler alınmıştır. Bu tedbirler, Ermenilerin şikâyetlerine sebep olmuştur. Bu durum ise yabancı devletlerin müdahalesini gündeme getirmiştir. Avrupa Devletleri'nin azınlıklara yönelik isteklerinden ve yatırımlarından çekinen Osmanlı Devleti, olayları incelemek ve halkın şikayetlerinin dinlemek üzere bölgeye bir tahkik heyeti göndermiştir.

---

[98] *BOA, İ.Hus.*, 1312.B /32 : İrade (23 Kanun-ı evvel 1310).
[99] *BOA, Y.Mtv.*, 74/9: Meclis-i Mahsus-ı Vükela Mazbatası (1 Kanun-ı sani 1310).
[100] *BOA, İ.Hus.*, 1312.B /32 : İrade (23 Kanun-ı evvel 1310).
[101] *BOA, Y.Mtv.*, 74/9: Meclis-i Mahsus-ı Vükela Mazbatası (1 Kanun-ı sani 1310).

Tahkik heyetinden incelemeleri sırasında ülke menfaati hilafına olmayan işler üzerinde fazla durulmaması ve böylece Avrupa'da aleyhimize bir takım iftiraların ve baskıların önüne geçilmesi tahkikatın adilane olarak ve fazla uzatmadan yürütülmesi istenmiştir[102].

3- Müslüman Halkın Ermenilere Karşı Gösterdikleri Tepkiler

Samsun'da Ermenilerin silahlanmaya ve isyana yönelik hareketleri Müslüman halktan da tepki görmüştür. Dolayısıyla bu tepki yalnızca sosyal yaşamda olmayıp ticarî alana da yansıtılmıştır. Örneğin Samsun'da Hamidiye, Hançerli ve Subaşı camilerinin duvarlarına asılan yaftalarda, Müslüman kadın ve kızlarının Hıristiyan mağazalarına gitmemeleri tavsiye olunmakta ve Müslüman erkeklerin bu konuda kadın ve kızlarını tembihlemesi ifade edilmekteydi[103].

Müslüman ve Hıristiyanlar arasındaki münasebetlerin daha da gerginleşmesini istemeyen sancak idarecileri bu yaftaları toplatmıştır. Müslüman kadın ve kızlarının Hıristiyan mağazalarına gitmemeleri tavsiyesinden ibaret olan söz konusu yaftaları astığı tespit edilen Mehmet Efendi tutuklanmıştır. Ne yapılması gerektiği yönündeki ayrıntıların uzaması neticesinde Mehmet Efendi, evraklarıyla beraber Trabzon'a gönderilmiş ve bir süre Trabzon'da akrabası nezdinde ikamete mecbur kılınmıştır[104]. Münferit olmakla birlikte daha ziyade bir tavır alma şeklinde olan bu tepki bir çeşit Hıristiyan esnafı boykot niteliğindedir. Müslümanlar arasında bir kamuoyu oluşturma çabası şeklindedir. Araştırmamız esnasında Müslüman ahaliden Ermenilere yönelik daha çaplı bir tepki , örneğin silahlı bir saldırı tespit edilmemiştir. Böyle bir tepkinin oluşmamasında belki de resmî makamların aldığı aşağıdaki tedbir etkili olmuştur.

Osmanlı Hükümeti, Ermenilerin isyana varan hareketlerini önlemek ve asayişi sağlamak için birçok yöntem denemiştir. Örneğin, beyannameler neşredilerek[105] ahali bilinçlendirilmeye çalışılmıştır. Müslüman ve gayrimüslim halka hitaben neşredilen bu beyannamelerde, asırlarca birbirleriyle iyi geçinen söz konusu iki unsurun bazı fesatlar yüzünden birbirine düştüğü belirtilmekte ve bu durumdan vazgeçilip, eskiden olduğu gibi herkesin iş ve güçleriyle meşgul olmaları tavsiye edilmektedir. Ayrıca asayiş bozukluğuna ve

---

[102] *BOA, Y.A.Res.*, 74/30: Sadaretin telgraf hali (12 Kanun-ı sani 1310).
[103] *BOA, Y.A.Hus.*, 298/26 : Trabzon Vilayeti'nin telgrafı (16 Nisan 1311).
[104] Aynı yer.
[105] *BOA, Y.A.Hus.*, 344/70 : Teftiş Heyeti raporu (17 Kanun-ı evvel 1312).

isyana neden olacakların cezalandırılacağı hatırlatılmaktadır. Beyannamede herkesin rahat etmesi için gereken tedbirlerin alınacağı bildirilmektedir[106]. Bu beyannamelerden anlaşıldığı üzere, devlet asayişi temin etmek için askeri tedbirlere başvurduğu gibi nasihat gibi yöntemleri de kullanarak genel olarak ahaliyi ikaz ve etme yoluna da gitmiştir.

C- Bayburt Sancağında ve Gümüşhane Kazasında[107] Ermenilerin Faaliyetleri

XVII. yüzyıla kadar Bayburt'ta Müslüman halk daha çok köy ve mezralarda, Hıristiyanlar çoğunlukla şehirlerde oturmaktadırlar. Daha sonra ticaret ve sanayi faaliyetleri Müslüman halk arasında yaygınlaşmaya başlayınca, Müslümanlar köylerden şehirlere akın etmişlerdir. Müslümanların şehre yerleşmeleri sanat ve ticaret hayatına intibak etmelerini kolaylaştırmış bu nedenle Müslümanlarla Hıristiyanlar arasında bir çok ticari ortaklıklar kurulmuştur[108]. Serbest ticaret hayatı dışında resmi görevlerde de Ermeniler Müslümanlar ile birlikte çalışmışlardır. *Erzurum Vilayeti Salnamesi*'nden tespit edildiği kadarıyla; Bayburt Kaymakam Yardımcısının, Mal Müdürünün, Tahrirat Katibinin yanı sıra Bidayet Mahkemesi, Ticaret Mahkemesi, Belediye Meclisi üyelerinden bazıları Ermeni'dir[109]. Bu durum Ermeniler ile Müslümanlar arasında hiçbir ayrım yapılmadığını ortaya koymaktadır.

Tarihin en eski çağlarından bugünlere kadar uzanan süreçte Bayburt bölgesinin stratejik, ekonomik ve halkının kültürel yapı göz önüne alındığında, ister Hıristiyan olsun, isterse Müslüman olsun, halk arasında içten bir dayanışma olduğu anlaşılmaktadır. Ancak 1876 tarihinden başlayan Ermeni hareketleri ile bu dayanışma bozulmaya başlamış, ve iki unsur birbirlerinin düşmanları olmuşlardır. Bu düşmanlık nihayet I. Dünya Savaşı sırasında kanlı mücadeleler şeklinde ortaya çıkmış ve Bayburt'ta mevcut olan sosyal düzen ve durgunluk birden bire altüst olmuştur[110].

Bayburt Kumandanlığı'ndan Erzurum'a gönderilen telgrafnameye istinaden; 12 Ekim 1895 Cumartesi günü, Sürmene yönünden Bayburt yönlerine olay çıkarmak amacıyla

---

[106] *BOA, Y.A.Hus.*, 344/70 : Teftiş Heyetinin muhtelif tarihlerde neşrettiği beyanname suretleri (19 Kanun-ı evvel 1312).

[107] Gümüşhane'de Ermeniler tarafından meydana getirilen olaylar azdır. Gümüşhane'de meydana getirilen olay örgüsünün az olması ve burada meydana gelen bir jandarmanın zehirlenmesi olayının sonucu çıkan sıcak çatışmaların Bayburt sancağında da çok etkili olması dolayısıyla her iki yerleşim birimini de birlikte ele almayı uygun bulduk.

[108] Karakoyunlu, s. 50.

[109] *EVS (1314)*, s. 143.

[110] Karakoyunlu, s. 49.

giden Müslümanları engellemek amacıyla gönderilen memurlardan alınan jurnalde, Rize, Sürmene ve Of cihetlerinden, 400-500 kadar Müslüman ahalinin, Bayburt yönüne sataşmak için geldikleri, yapılan nasihatler üzerine engellendiği ve bunların mahallerine döndükleri belirtilmiştir. Ancak söz konusu Müslüman ahali ilk girişimlerinde, bir köye hücumla iki Ermeni'yi öldürdükleri gibi, bir Ermeni'yi de yaralamışlardır[111]. Fakat bu yöne kaydırılan süvari bölükleri uygun mahallere sevk edilmesiyle yetişen asker ve memurların müdahalesi, olayın büyümesini önlemiştir. Aynı zamanda herhangi bir Müslüman saldırısı ihtimaline karşı Ermeni köylerine uygun sayılarda koruma maksatlı güvenlik güçleri sevk edilmiştir[112]. Olaylar esnasında gasp olunan hayvanlar ve bazı eşyalara el konularak sahiplerine iade edilmiştir[113].

Ekim 1895'te Of'a bağlı bir Müslüman köyü, takriben 150 kişi oldukları anlaşılan bir Ermeni güruhu tarafından basılmıştır. Bahsedilen Ermenilerin Bayburt'a geçmeye çalıştıkları saptanmıştır. Öte taraftan Trabzon'dan Bayburt yönüne doğru harekete geçtikleri tespit edilen 500 kadar Ermeni'nin bunlarla birleşmelerinin büyük bir olaya neden olabileceği ihtimaline karşı söz konusu bölgede acilen gerekli önlemler alınmaya çalışılmıştır. Çünkü Rize ve Trabzon yönünden harekete geçen Ermenilere muhtemelen Müslümanların karşılık vereceği tahmin edilmiştir[114].

25 Ekim 1895'te bir jandarmanın Ermenilere ait bir dükkanda zehirlenerek öldürülmesi üzerine Gümüşhane'de Müslümanlar ile Ermeniler arasında bir kargaşa meydana gelmiştir. Bu olay üzerine Müslümanlar ile Ermeniler arasında ciddi çatışmalar meydana gelmiş, ahali birbirine girmiştir. Bu durum kısa sürede diğer mahallere de yayılarak önü alınması güç bir olgu halini almıştır[115]. Gümüşhane'de bir jandarma erinin zehirlenmesi olayının elebaşısı Ermeni'nin evinden Müslüman halkın üzerine ateş edilmesi ile olaylar daha da alevlenmiştir. 5 saat kadar süren olaylarda ölüm, yaralanma, hırsızlık ve yağmalama hadiseleri oldu. Olaydan sonra kurulan komisyon bu zararların tespiti ve yağmalanan malların sahiplerine iadesine başlamıştır. 26 Eylül 1895 tarihi itibarıyla asayiş sağlanmıştır. Silahlı olarak kiliselere sığınan Ermeniler evlerine

---

[111] *BOA, Y.A.Hus.*, 337/119 : Erzurum Vilayeti'nin telgraf hali (1 Teşrin-i evvel 1311). ; Karakoyunlu, s. 315-316.
[112] *BOA, Y.A.Hus.*, 337/113 : Erzurum Vilayeti'nin şifre telgrafnamesi (1 Teşrin-i evvel 1311).
[113] *BOA, Y.A.Hus.*, 337/119 : Erzurum Vilayeti'nin telgraf hali (1 Teşrin-i evvel 1311).
[114] *BOA, Y.A.Hus.*, 337/121 : Erzurum Vilayeti'nin şifre telgraf hali (2 Teşrin-i evvel 1311).
[115] *BOA, Y.EE.*, 36/131 : Trabzon Vilayeti'nin şifre telgrafnamesi (2 Teşrin-i evvel 1311).

gönderilmiştir. Olaylar esnasında tahminen 10 kişi hayatını kaybetmiştir[116]. Bu olaydan 5 gün sonra hoca kıyafetine bürünen bir Ermeni çetesi postaya saldırıp, 30 Ekim 1895'te silahlı harekete başladılar. Civar köylerden gelen Müslümanların hadiseye karışması neticesinde olaylar büyümüştür. Bu olaylar üzerine örfi idare ilan edilmiştir[117].

26 Ekim 1895 günü sabahı itibarıyla Bayburt Kaymakamlığı'nın işarından anlaşıldığı üzere; Ermeni mahallesinden, Müslümanlar üzerine dört el silah atılmasıyla, kasabada bulunan Müslümanlar, hemen dükkanlarını kapatıp, evlerinden aldıkları silahlarıyla Ermeniler üzerine hücum etmişlerdir. Müslümanlar ile Ermeniler arasında çıkan çatışma, akşam saatlerine kadar devam etmiştir. Olaylar esnasında Hıristiyan ve Müslümanlara ait dükkanların kepenkleri kırılmış, yağma ve talan görülmüş ve bazı mahaller ateşe verilmiştir[118]. Olay günü Bayburt kasabası etrafında toplanan çevre köy ve kazalardan gelen çok sayıda Müslüman ahali, Miralay Zeki Bey marifeti ile çatışma çıkmaksızın dağıtılmıştır[119]. Olaylar başlar iken Ermeniler polis komiserine ateş etmişler, fakat isabet ettirememişlerdir[120].

26 Ekim 1895 sabahı patlak veren olaylar esnasında, Ermeni mahallesinde çıkan yangında 3 ev yanarak kül olmuştur. Çıkan kargaşa esnasında Ermenilerden 155 erkek, 7 kadın ve 8 çocuk olmak üzere toplam 170 kişi hayatını kaybettiği gibi 35 Ermeni de yaralanmıştır. Müslümanlardan ise 7 kişi ölmüş, 11 kişi de yaralanmıştır. Güvenlik güçlerinden 2 er hayatını kaybederken 1 er ve boğazından darbe alan kaza naibi de yaralanmıştır. Askeriyeden 7 kişinin de yaralandığı saptanmıştır. Yaralılar belediye tabibi tarafından tedavi edilmeye çalışılmıştır[121].

27 Ekim 1895 günü Müslüman halkın taşkınlığının önünün alındığı, Ermenilerin ayaklanmasının sürmekte olduğu, 400 civarında Ermeni güruhunun kasabaya hücum etmek üzere çevre köylerde toplanmakta oldukları, kasaba dahilinde askeri kolların dolaştırıldığı

---

[116] *BOA, Y.EE.*, 36/131 : Trabzon Vilayeti'nin şifre telgrafnamesi (2 Teşrin-i evvel 1311). ; *BOA, Y.Mtv.*, 130/64 : Trabzon Vilayeti'nin şifre tahriratı (14 Teşrin-i evvel 1311).
[117] *BOA, Y.EE.*, 36/131 : Trabzon Vilayeti'nin şifre telgrafnamesi (2 Teşrin-i evvel 1311).
[118] *BOA, Y.EE.*, 81/16 : Şakir Paşa'nın arz tezkiresi (2 Teşrin-i evvel 1311).
[119] *BOA, Y.PRK.ASK.*, 108/41 : 4. Ordu'nun telgrafı (16 Teşrin-i evvel 1311).
[120] Karakoyunlu, s. 315-316.
[121] *BOA, Y.EE.*, 76/6 : Şakir Paşa'nın arz tezkiresi (16 Teşrin-i evvel 1311). ; *BOA, Y.PRK.ASK.*, 108/41 : 4. Ordu'nun telgrafı (16 Teşrin-i evvel 1311).

bildirilmiştir[122]. Alınan tüm askerî önlemlere rağmen yine de 27 Ekim 1895 tarihi itibarıyla kasaba dışından gelen Müslümanların iki Ermeni köyünü bastığı anlaşılmaktadır. Söz konusu baskın esnasında ölüm ve yaralanma olaylarına rastlanmamıştır. Ancak gasp olayı söz konusudur[123].

Ermenilerden bazıları hoca kıyafetleri giyerek köylere dağılıp "*Kasabada, Ermeniler Müslümanları öldürüyor*" şeklinde yaygara yaparak Müslüman ahaliyi korku ve dehşete düşürmüşlerdir. Böylelikle can, mal, ırz namus kaygısına düşen Müslümanlar, Ermenilere karşı silahlanmışlardır[124]. 28 Ekim 1895 günü civar köyler, Müslüman ahali tarafından ikinci kez basılarak, kadın ve çocuklar dışındaki silahlı Ermeniler öldürülmüştür. Askeriyenin olaylara silahlı olarak müdahale etmesi üzerine Müslümanlar ile askeriye arasında kısa süreli bir çatışma çıkmıştır[125].

30 Ekim 1895 Perşembe günü, bu defa Ermeniler karşı saldırıya geçmişlerdir. Bu saldırı, belli bir plan doğrultusunda gerçekleştirilmiştir. Bu plana göre; Ermeni saldırganlar iki gruba ayrılacaklardır. Gruplardan biri, doğrudan hükümet konağına, diğeri mevzilendikleri evlerden, kışla önünü silahla ateşe vereceklerdir. Birinci grubun ateşi üzerine, kışla önünü hedef almak üzere evlerin damlarında bekleyen Ermeniler, Müslümanlar üzerine silahla saldıracaklardır[126].

Bayburt kasabasında meydana gelen olayların ardından, bazı köylere yapılan tecavüzler dolayısıyla bu kasabada örfi idare ilan edilmesi için Divan Harb teşkili hususunda Meclis-i Vükela görüşmelerde bulunmuştur[127]. Yapılan görüşmeler sonucu 31 Ekim 1895'te Divan-ı Harb teşkili için karar alınmıştır[128].

26 Ekimde başlayan ve birkaç gün süren olayın olduğundan fazla uzamasında Ermenilerin güttükleri fesat fikirlerin etkili olduğu düşünülmektedir. Diğer taraftan küçük bir kasaba olan Bayburt'un muhafazasına kafi gelecek kuvvetten daha fazlası gönderilmesine

---

[122] *BOA, Y.A. Hus.*, 338/44 : Erzurum Vilayeti'nin şifre telgrafname sureti (14 Teşrin-i evvel 1311). ; *BOA, İ.Ask.*, 1313.Ca /31 : İrade (18 Teşrin-i evvel 1311).
[123] *BOA, Y.PRK.ASK.*, 108/41 : 4. Ordu'nun telgrafı (16 Teşrin-i evvel 1311).
[124] Karakoyunlu, s. 316.
[125] *BOA, Y.PRK.ASK.*, 108/41 : 4. Ordu'nun telgrafı (16 Teşrin-i evvel 1311).
[126] *O.B.E.*, c. 36, b. 67, s. 174-176.
[127] *BOA, Y.A.Res.*, 77/10 : Sadaretin arz tezkiresi (18 Teşrin-i evvel 1311).
[128] *BOA, İ.Ask.*, 1313.Ca /31 : İrade (18 Teşrin-i evvel 1311).

rağmen olayın olduğundan daha fazla sürmesinde, askerlerin idare edilmesi ve mahalli idare yönünde bazı kusur ve kuşkuların olabileceği düşüncesiyle durumun aydınlanması için Bayburt'a bir kurul[129] gönderilmiştir[130]. Olay esnasındaki kasabadaki Nizamiye taburu, karışıklığı yatıştırmaya çalışmış ise de şehrin büyüklüğü, dağınıklığı, köylerden şehre gelen giriş yollarının çokluğu hadiseyi önlemeyi güçleştirdiğinden karışıklığın önü hemen alınamamıştır[131].

27 Ekim 1895 tarihi itibarıyla; Trabzon'da meydana gelen olaylara müteakip bazı yöre halkının Bayburt kazasına bağlı Ermeni köylerini basabileceği düşüncesinin belirmesi üzerine hem bu durumu engellemek ve hem de fesat amacıyla kaza dışından gelip Ermeniler arasında sızdığı anlaşılan bazı kişilerin faaliyetlerini önlemek amacıyla 200 ihtiyat neferi, iki bölük süvari ve bir miktar topçunun Bayburt'a sevki kararlaştırılmıştır. Erzincan'dan hareket eden bu takviye kuvvetleri daha Bayburt'a ulaşmadan, Bayburt'ta asayiş sağlanmış ve dükkanlar açılarak insanlar günlük yaşamlarına dönmüşlerdir[132].

Brüksel Türk Elçiliği'nin işarına atfen, 2 Kasım 1895 tarihli sadaretin arz tezkiresine göre; Bayburt'ta meydana gelen olaylara dair Avrupa gazetelerinde bazı haberler çıktığına dikkat çekilmiştir. Olayla ilgili olmak üzere; *"Times Gazetesi"* bu konuda oldukça geniş haberlere yer vermiştir. Ancak çıkan haberlerin, Osmanlı Devleti aleyhinde olacak bir nitelikte olduğuna dikkat çekilmiştir[133].

4 Temmuz 1896 tarihi itibarıyla Bayburt'ta yeniden bir karışıklık meydana gelmiştir. Bu karışıklık esnasında 3 Ermeni'nin öldürülmesi ve onlara ait bazı eşyaların gasp edilmesi sonucu yakalanan 11 Müslüman ahalinin sorgulanmaları ile tutulan rapor, *Divan- Harb-ı Örfiye* tarafından tanzim olunmuş, 4. Ordu Komutanlığı kanalıyla *Muhakemat Dairesi*'ne sunulmuştur. Sözü edilen bu kişiler şekavet maksadıyla kırsal alanlara çıkmışlardır. Bu esnada, tesadüfen rastladıkları 7 Ermeni'den 3'ünü öldürdüklerini itiraf etmişlerdir. Öldürme olayı ile direk ilgisi bulunan kişilerin idamına, maktullere ait eşyaları gasp eden şahsın 3 sene

---

[129] Olayların gelişmesi esnasında kusuru ve sorumsuzluğu görülenlerin tespit edilmesi ve araştırılması için oluşturulan kurulda; Topçu binbaşısı Asef Bey ile Hukuk Mektebi mezunu Sabri Bey görev almıştır.
[130] *BOA, Y.EE.*, 81/16 : Şakir Paşa'nın arz tezkiresi (2 Teşrin-i evvel 1311). ; Karakoyunlu, s. 315-316.
[131] Karakoyunlu, s. -316.
[132] *BOA, Y.EE.*, 81/16 : Şakir Paşa'nın arz tezkiresi (2 Teşrin-i evvel 1311).; Karakoyunlu, s. 315-316.
[133] *BOA, İ.Ask.*, 1313.Ca /31 : İrade (18 Teşrin-i evvel 1311).

müddetle küreğe konulmasına ve bu arada Ermenilerden 4'ünün hayatlarını korumaya çalışan Osman adlı şahsın serbest bırakılmasına karar verilmiştir[134].

27 Mayıs 1906 tarihli bir telgrafta, Bayburt ve civarından olup, Trabzon'a bir saat uzaklıkta bulunan bir mahalde Rusya'ya savaşmak üzere gitmek isteyen 15 Ermeni'den 7'sinin Hoş köyünde ikamet eden Şahin Ağa tarafından ele geçirildiğinden bahsedilmiştir. Geri kalan Ermenilerin yakalanması için bu bölgeye yeter sayıda asker sevk edilmiştir. Durumdan haberdar olan bazı Ermenilerin, Trabzon'a saldıracakları yönünde söylentiler çıkmıştır. Bu nedenle Trabzon'da yaşayan ahali arasında bir heyecan meydana gelmiştir. Fakat ahali hemen teskin edilmiştir[135].

A.B.D. konsolosu Jewet ise, 26 Şubat 1895 tarihli 52 numaralı raporunda Ermenilerin başarısızlıklarını şu nedenlere dayandırmıştır: "*Ermeni ihtilal hareketinin önemsiz kalması, buna aktif olarak katılanların az oluşu, Ermenilerin hayalperestlik özellikler olan, kıskançlık, hayınlık, birlik olmama, ve gerçek yurtseverlik duygularından yoksunluk ve ayrıca silah ve cephane yetersizliği ve Ermenilerin her yerde azınlıkta olmaları...*[136]"

Orta ve Doğu Karadeniz'de Ermeni faaliyetlerini kolaylaştıran birçok unsur söz konusu olmuştur. Örneğin; 1875'te yapımı tamamlanan Trabzon-Erzurum Karayolu bunlardan biridir. Bu yol her türlü araç gerecin nakliyatı ve haberleşmenin sağlanması açısından Ermenilere büyük imkan tanımıştır. Diğer taraftan, eli silah tutan bütün Müslümanlar cephelerde savaşırlarken Ermeniler, cephe gerisinde her türlü ulaşım ve haberleşme imkanı içerisinde, türlü faaliyetlerde bulunabilme fırsatı bulmuşlardır. Sürekli ve uzun süreli savaşlar dolayısıyla çoğu zaman Karadeniz Bölgesi, silahsız Müslümanları bünyesinde bulundurmuştur ve tamamen savunmasız kalmıştır[137]. Buna rağmen Ermeniler, yine de gerçek manada amaçlarına ulaşamamışlardır.

Ermeniler , ülkenin değişik yerlerinde olduğu gibi Karadeniz Bölgesi'nde de çeteler kurarak çeşitli şekillerde faaliyetlerde bulunmuşlardır. Söz konusu çete faaliyetlerine karşı

---

[134] *BOA, Y.A.Res.*, 81/21 : Muhakemat Dairesi mazbatası (23 Muharrem 1314).
[135] *BOA, Y.Mtv.*, 287/29 :4. Ordu-yı Hümayun Müşiriyetinin şifre telgrafname sureti (14 Mayıs 1322).
[136] Bilal Şimşir, "Tarihte Ermeni Terörü ve Sivas Vilayeti", *Uluslararası Terörizm ve Gençlik Sempozyumu Bildirileri(24-26 Nisan 1985)*, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Sivas 1986, s. 101.
[137] Selahattin Tozlu, "Gümüşhane ve Çevresindeki Ermeni Faaliyetleri", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, c. 4, Sayı: 40, (Nisan 1990), s. 26-28.

yerinde alınan tedbirler, gayrimüslim cemaatten kaynaklanan ciddi bir asayiş probleminin meydana gelmeyişinde etkili olmuştur. Diğer taraftan, sancaktaki Müslim ve gayrimüslim halkın bu olayları çıkarmak isteyen gruplara destek vermeyişi de Ermeni olaylarının etkisiz kalmasında önemli rol oynamıştır. Ermeni komitelerinin, isyana yönelik faaliyetlerini desteklemeyenleri cezalandırma yöntemine rağmen, Ermeni halkın büyük çoğunluğu isyan teşebbüslerine katılmamışlardır[138].

[138] Karagöz, s. 103-104.

SONUÇ

Berlin Antlaşması'nı müteakip siyasi bir kimlik kazanan Ermeniler, azınlıkta oldukları bir coğrafyada millî bir devlet kurma yolunda hemen faaliyetlere girişmişlerdir. Ancak bu faaliyetler, Ermenilerin kendi kendilerine bir devlet olma yolunda başladıkları bir serüven olmayıp, bazı batılı devletlerin Ermeniler için belirlemiş oldukları bir senaryonun uzantısı şeklindedir. Diğer bir ifade ile Ermeni meselesi aslında serbest bir iradenin tezahürü değil, müşterek bir iradeden kaynaklanan sunî bir yaptırımdır. Bugünkü gelişmeler de gösteriyor ki, Ermeni meselesi kısa vadede çözülebilecek bir protokol ve masa konusu değil, gerçekte Osmanlı Devleti'ne karşı her zaman gündeme getirilebilecek, Ermeni garantörü devletler için rahatlıkla her yöne çekilebilecek sonu gelmez bir gaile, Osmanlı Devleti'ni bitmez tükenmez istekler karşısında çaresiz bırakacak bir araçtır.

Makyavelist bir felsefe ile amaca ulaşmak için her yolu mübah sayan bazı Ermeniler, ellerine geçirdikleri her fırsatı lehlerine çevirebilmek için her şeyi göze almışlardır. 1878'den itibaren bu anlayış, Ermeniler arasında gittikçe yaygınlaşan bir ihtiras halini alarak keskin bir askerî, siyasî, dinî, ideolojik, kültürel ve psikolojik yapılanmaya dönüşmüştür. Bu yapılanma batılı devletler tarafından oluşturulan bir çıkar koalisyonunun Osmanlı Devleti'nden koparmak istediği haksız bir kazancın uluslar arası platformda üstü kapalı ifadesidir.

Batılı devletler tarafından start verilen bu tehlikeli oyun, Anadolu'nun her tarafında unutulması imkansız bir takım hatıralara da vesile olmuştur. Bu tehlikeli ve sonu gelmez oyunun hüküm sürdüğü alanlardan biri de Karadeniz Bölgesi'dir. Biz bu çalışmamızda Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi'nde Ermeniler tarafından meydana getirilen olayları incelemeye aldık. Ancak yapılan araştırmalar gösterdi ki, Ermenilerin günümüzde iddia ettikleri gibi haklılığı, saflığı ve mağduriyeti söz konusu bile değildir.

1878-1908 yılları arasında söz konusu coğrafyada meydana gelen isyanların ve olayların temeline inildiğinde, bunların sebep ve sonuçları irdelendiğinde Ermenilerin iddia edildiği gibi soykırıma uğrayan mı, yoksa uğratan mı olduğu noktasında bir takım şüpheler hasıl olmaktadır. Zira, Tokat'ta, Bayburt'ta, Gümüşhane'de, Niksar'da, Çorum'da, Samsun ve sair yerlerde meydana gelen olaylar ve bu olaylar sonrasında oluşan tablolar bu şüpheyi daha da kuvvetlendirmektedir.

Söz konusu tarihler arasında meydana gelen olayların çıkış noktasında Ermeniler odaklanmıştır. Müslüman ahalinin katılım gerekçeleri müdafaa olmuştur. Yapılan Ermeni saldırıları üzerine korku ve heyecana kapılan Müslüman unsurların canlarını, mallarını, namuslarını müdafaa etmek üzere Ermenilerle çatışmalara girdikleri bir gerçektir. Diğer taraftan yine Ermenilerin tahrikine kapılan bazı Müslümanların da kendilerini olayların içinde bulduklarını tespit etmekteyiz. Arşivden elde ettiğimiz belgeler de bu durumu teyit eder niteliktedir. Çıkan isyanlarda, Ermeni kayıplarının Müslümanlardan daha fazla olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum, ihtilal komitelerinin etkisiyle galeyana gelen Ermenilerin güvenlik güçleriyle direk çatışmaya girmesinden kaynaklanmaktadır.

Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi'nde Ermeni olaylarının en yoğun şeklini aldığı 1892-1896 yılları arasında meydana gelen olayların farklı farklı şehir, kasaba ve köylerde zuhur etmesine rağmen yöntem, kullanılan araç gereçler ve zamanlama bakımından birbirlerine çok benzemeleri bu olayların birbirinden bağımsız olmadıklarını ve belirli merkezlerden aldıkları talimatlarla idare edildiğini ortaya koymaktadır. Diğer bir ifade ile Anadolu topraklarındaki Ermeni faaliyetleri büyük bir titizlik ve merkezî bir koordinasyonla yürütülmüştür. Söz konusu merkezlerin en önemli ve etkili şubelerinden biri olan Merzifon Amerikan Koleji'nin bu yönde açık ve net çalışmaları olmuştur. Bu duruma rağmen, Ermeni savunuculuğu yapan bazı çevreler bunları dikkate almayarak "sözde mağdur bir topluluğun hakkını" savunur görünerek kendilerine bir yol açma çabasına girişmişlerdir. Çünkü, Ermeni savunuculuğu, sadece söz konusu milletin millî menfaatlerine hizmet etme anlamına gelmiyor, aynı zamanda bazı çevrelerin de kendi ülkelerinin millî davaları doğrultusunda yaptıkları uluslararası jandarmalıkla dünya siyasî platformunda bir prestij elde etmeleri anlamına gelmektedir.

Menfaatleri Osmanlı topraklarına uzanan birçok Avrupa ülkesi ki, A.B.D. de dahil, Müslümanlar ile Ermeniler arasında cereyan eden bazı gelişmeleri dramatize ederek, dünya kamuoyunda Osmanlı Devleti tarafından gerçekleştirilen sözde soykırımdan kaynaklanan "*mağdur Ermeni*" senaryosu ile bu meseleyi kendi lehlerinde sonuçlandırmak istemektedirler. Ancak Ermeni mağduriyeti ile ilgili gerçek anlamda bir katliamdan bahsetmek mümkün değildir.

II. Abdülhamit dönemi itibarıyla, Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi'nde Ermeniler yönünde gerçekleştirilen bir katliam söz konusu bile olamaz. Ancak bu, Müslümanlar ile

Ermeniler arasında cereyan eden bir takım şiddetli olaylar olmamıştır anlamına da gelmemelidir. Söz konusu bölge genelinde meydana gelen olaylar, Anadolu'nun muhtelif yerlerinde ortaya çıkan Ermeni ihtilal hareketlerinin doğal bir uzantısı görünümündedir. Doğu Anadolu'da meydana gelen olaylara paralel olarak Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi'nde de bazı olaylar cereyan etmiştir.

Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi'nde meydana gelen Ermeni olaylarını genel olarak ele alıp, yorumlayacak olursak şöyle bir tablo ortaya çıkar:

1- Müslümanlar ile Ermeniler arasında meydana gelen olayların ortaya çıkmasında Ermeni ihtilal komiteleri ve bu komitelerin talimatları çok etkili olmuştur. Bu komiteler silahlı silahsız her türlü eylemlerde bulunarak, umuma açık yerlere bildiriler dağıtarak, şiddet yoluyla, gerek Müslümanlar ve gerekse yardım ve desteklerini göremedikleri Ermeniler arasında korku ve endişe yaratarak amaçlarına ulaşmayı hedeflemişlerdir. Kamu kurum ve kuruluşlarını hedef alan çalışmaları ile ülke genelinde olduğu gibi söz konusu coğrafyada da bir anarşi havası estirilmeye çalışılmıştır.

2- Müslümanlar ile Ermeniler arasında meydana gelen olaylarda, Müslümanlara nazaran Ermeniler daha fazla kayıp vermişlerdir. Bunun nedeni, Ermenilerin güvenlik güçleriyle direk çatışmaya girmelerinde aranmalıdır. Oysa Müslümanlar, güvenlik güçlerini karşılarına almadıkları gibi onların çalışmalarını daha da kolaylaştıracak ortamlar yaratmışlardır. Dolayısıyla ülkenin güvenliğini, vatandaşlarının rahat ve huzurunu sağlamakla yükümlü bir kurum olan güvenlik güçleri karşısında, terör eylemlerinde bulunan Ermeni gruplarının vermiş oldukları kayıpların fazla olmasından daha doğal hiçbir şey olamaz.

3- Din adamları ve kiliseler isyanların çıkmasında, komitecilere yardım edilmesinde oldukça etkili görevler üstlenmişlerdir. Kiliseler, silah deposu olarak kullanıldığı gibi isyanların organize edildiği birer merkez halini almıştır. Çıkan olaylarda Müslümanlardan en fazla can ve mal kaybına uğrayanlar kilise civarında yaşayanlar olmuştur. Çünkü kiliseler bir askeri üs gibi gerekli her türlü silah, araç ve gereçlerle donatılmıştır. Özel seçilmiş ve Avrupa'da eğitim görmüş genç papazlar, genel bir ihtilal ortamı yaratmak için büyük bir misyon üstlenmişler, Ermenilere olduğu kadar Müslüman ahaliye de kendilerine katılmaları için telkinde, yazılı ve sözlü davetlerde ve uhrevi vaatlerde bulunmuşlardır.

4- Komite üyeleri tarafından umuma açık yerlere atılan ilan, yazı ve resimlerle, Ermeni ihtilal havası her zaman canlı tutulmaya çalışılmıştır. Komiteye yardımları ve

destekleri sağlanamayan kişiler, bu yolla teşhir edilerek, ağır bir şekilde cezalandırılacakları yönünde korkutularak bunlara gözdağı verilmek istenmiştir.

5- Ermeni komitecileri, dünya basınını etkileyerek ve yanıltarak, Avrupa'nın dikkatlerini üzerlerine çekmek istemişler ve onları basın yoluyla Osmanlı sınırlarında yaşayan Ermenilerin Osmanlı Devleti politikası dolayısıyla katliama uğratıldıklarına inandırmaya çalışmışlardır. Bazı batılı devletler, ülkelerinin çıkarları gereğince bu tür asılsız ve gerçek dışı haberlere göz yumarak, Ermeniler lehinde bir kamuoyunun oluşmasına yardımcı olmuşlardır.

6- Ermeniler, haklılıklarını ispat etmek için Anadolu'nun birçok yerinde Müslümanlara oranla daha fazla nüfusa sahip olduklarını iddia etmişlerdir. Ancak ulaşabildiğimiz bilgiler ve elde edebildiğimiz demografik istatistikler, iddia edildiği gibi Doğu Anadolu için *"Batı Ermenistan"* teriminin kullanılmasının gerçekle bağdaşmadığını ortaya koymuştur. Ermeniler, Osmanlı vilayetlerinde bulunmalarına rağmen belli bir yerde çoğunluğu teşkil edememişlerdir. Dolayısıyla Ermeni metropolü olabilecek bir Ermeni şehrinin de mevcut olması beklenemez. Konunun siyasi emeller konjonktüründe geliştirildiği ve amacın doğu illerini de içine alacak büyük bir Ermeni devletinin kurulmasına yönelik olduğu gözden kaçırılmamalıdır. Bu amaçlar doğrultusunda Doğu Anadolu Bölgesi'nin yanında Orta ve Karadeniz Bölgesi'nin bir bölümünü de oluşturulmak istenen *"büyük Ermenistan"*a dahil etmeyi düşünmüşlerdir.

7- Ermeniler, olay çıkarttıkları günlerin, özellikle hafta pazarı, cuma namazı ya da diğer namaz vakitleri olmasına dikkat etmişlerdir. Muhtemelen bunun nedeni, Ermenilerin çıkacak olaylarda, namazdan çıkan Müslümanların topluca Ermenilere saldırdığı şeklindeki bir haberle, Avrupa kamuoyunu yanıltma düşüncesinden kaynaklanabilir. Bunların yanında tebdil-i kıyafetle ahali arasına girerek çeşitli spekülasyonlara neden olmuşlardır. Özellikle giydikleri hoca kıyafetleri ile Müslüman halkı direk olayların içine çekmeye ve dolayısıyla Ermenilere saldırdıkları yönünde, Avrupa nezdinde bir intiba yaratmaya çalışmışlardır. Zaten Müslümanları kışkırtma ve bu sayede olayların içine direk dahil etme en etkili metotlarından biri olmuştur.

8- Ermeniler, çıkardıkları olaylarda yalnızca can kaybına sebebiyet vermemişler, aynı zamanda çıkardıkları yangınlar, resmî kurum ve kuruluşları hedef alan sabote olayları ile maddi zararların da ortaya çıkmasında etkili olmuşlardır.

BİBLİYOGRAFYA

I- ARŞİV VESİKALARI

Başbakanlık Osmanlı Arşivi[1]

Yıldız Esas Evrak (Y.EE).

Yıldız Mütevevvia (Y.Mtv).

Yıldız Sadaret Resmî Maruzat Defteri (Y.A.Res).

Yıldız Sadaret Hususî Maruzat Defteri (Y.A.Hus).

İrade-i Hususiye (İ.Hus).

İrade-i Dahiliye (İ.Dh).

İrade-i Askeriye (İ.Ask).

Yıldız Perakende (Y.PRK.EŞA).

Yıldız Perakende Askeri (Y.PRK.ASK).

II- SÜRELİ YAYINLAR

Salnameler

Erzurum Vilayeti Salnamesi, 1314.

Sivas Vilayeti Salnamesi, 1288.

Trabzon Vilayet Salnamesi, 1287, 1309, 1319, 1322.

Yıllıklar

Yozgat İl Yıllığı.

III- YAYINLANMIŞ VESİKALAR

BİNARK, İsmet, *Ermeniler'in Türkler'e Yaptıkları Mezalim ve Soykırımın Arşiv Belgeleri*, TBMM Yayınları, Ankara 2001.

Memâlik-i Osmaniyenin 1330 Senesi Nüfus İstatistiği, Dahiliye Nezâreti Sicill-i Nüfus İdâre-i Umûmiyyesi Müdiriyeti, İstanbul 1330.

Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, XVI, XIX, XXVIII, XXX, XXXII, XXXIV, XXXV, XXXVI, XXXVII, XL, İstanbul 1988, 1989, 1991, 1992.

SİYASİ Araştırma Grubu, "Fransa Dış İşleri Bakanlığı Belgeleri ile Ermeni Meselesi", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi Dün / Bugün Yarın,* Tarihi Araştırmalar ve Dökümantasyon Merkezleri Kurma ve Geliştirme Vakfı, Sayı 1, (Mart 1985), s. 45-53.

IV- HATIRA VE ARAŞTIRMALAR

AÇIKSES, Erdal, "Tarihi Gelişmeler İçerisinde Terör Örgütlerinin Türkiye Üzerindeki Emelleri, İşbirlikleri", *Cumhuriyetin 75. Yılında Doğu Anadolu'da Güvenlik ve Huzur Sempozyumu-Bildiriler, 17-19 Aralık 1998*, Çağlayan A.Ş., İzmir 1999, s. 185-214.

AKBAYAR, Nuri, "Tanzimat'tan Sonra Osmanlı Nüfusu", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi,* c. V, İstanbul 1985, s. 1238-1251.

AKÇORA, Ergünöz, "Ermeni İsyanlarının Kaynağı", *Türk Dünyası Tarih Dergisi,* c. I, Sayı 2, (Şubat 1987), s. 27-32.

AKÇORA, Ergünöz, "Şark Meselesi ve Van'da Ermeni İsyanlarına Batılı Devletlerin Etkileri", *Fırat Üniversitesi Dergisi (Sosyal Bilimler),* c. 4, Sayı 1, Elazığ 1990, s. 9-35.

AKÇORA, Ergünöz, *Van ve Çevresinde Ermeni İsyanları (1896-1916),* Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1994.

AKGÜN, Seçil, "Kendi Kaynaklarından Amerikalı Misyonerlerin Türk Sosyal Yaşamına Etkisi (1820-1914)", *X. Türk Tarih Kongresi-Kongreye Sunulan Bildiriler (Ankara 22-26 Eylül 1986),* T.T.K. Yayınları, Ankara 1994, s. 2121-2145.

---

[1] Arşiv vesikalarının numaraları dipnotlarda gösterilmiştir.

AKGÜN, Seçil, "Türkiye'de Cumhuriyet Öncesi Amerikan Eğitim Kurumları", *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi - Tebliğler (20-26 Ağustos 1989 İstanbul),* Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırma ve Uygulama Merkezi, T.T..K.Yayınları, Ankara 1990, s. 591-602.

AKGÜN, Seçil, "Amerikalı Misyonerlerin Ermeni Meselesindeki Rolü", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi (AÜTİDED),* Sayı 1, (Mayıs 1987), s. 1-12.

AKGÜN, Seçil, "Amerikalı misyonerlerin Anadolu'ya Bakışları", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM),* Sayı 3, (Ocak 1992), s. 1-16.

AKSU, Şener, "Uluslaşma Süreçleri Açısından Ermeni Sorunu", *Eğitim,* (özel sayı), Sayı 38, (Nisan 2003), s. 44-46.

AKSU, Şener, *Tarih ve Devrim*, Kocaeli Üniversitesi Yayınları, Kocaeli 2003[3].

AKŞİN, Sina, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İmge Yayınevi, Ankara 1998.

AKTAŞ, Necati-Oğuzhan Demirbaş, *Ermeni Komiteleri (1891-1895),* Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire başkanlığı Yayınları, Ankara 2001.

ARIKAN, Zeki, "Türk-Ermeni Kültür İlişkileri Üzerine", *Eğitim,* Sayı 38, (özel sayı), (Nisan 2003), s. 51-54.

ARMAOĞLU, Fahir, *20. Yüzyıl Siyasî Tarihi,* Alkım Kitabevi, Ankara 1987.

ARMAOĞLU, Fahir, *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789-1914)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1997.

ARMAOĞLU, Fahir, *Belgelerle Türk- Amerikan Münasebetleri,* Ankara 1991.

AYDIN, Bilgin, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Nüfusunun Dağılımı ve Dış Devletlerin Müdahalesi", *Dış Politika*, Sayı 9, (Nisan 1990), s. 221-226.

AYDIN, M. Akif, "Osmanlı'da Hukuk", *Osmanlı Devleti Tarihi,* c. II, Feza Gazetecilik A.Ş. Yayınları, İstanbul 1999, s. 375-438.

BAYTUGAN, Barasbi, "1858-1865 Yılları Arasında Kuzey Kafkasyalıların Türkiye'ye Göçleri", *Birleşik Kafkasya*, Sayı 4, (Mayıs 1965), s. 11-15.

Belgelerle Kamil Paşa'nın Anıları (Mısır, Ermeni-Kürt ve Doğu Meselesi), haz. Gül Çağalı Güven, Arba Yayınları, İstanbul 1991[2].

BEYOĞLU, Süleyman, "Osmanlı Devletinde Ermeni Nüfusu", *Eğitim,* Sayı 38, (özel sayı), (Nisan 2003), s. 55-59.

BOZKURT, Gülnihal, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasî Gelişmelerin Işığı Altında Gayrımüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1989.

BOZKURT, Gülnihal, "İslam Hukukunda Zimmilerin Hukuki Statüleri", *Dokuz Eylül Hukuk Fakültesi Dergisi (Kudret Ayter'e Armağan),* c. 3, Sayı 1-4, Ankara 1987, s. 115-156.

CARTHY, Justin Mc., *Osmanlı Anadolu Topraklarındaki Müslüman ve Azınlık Nüfus (Osmanlı Anadolusu'nun Son Dönemi),* çev. İhsan Gürboy, Genel Kurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 1995.

ÇADIRCI, Musa, "19. Yüzyıl İkinci Yarısında Karadeniz Kentleri (Trabzon ve Samsun)", *İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongreleri Bildirileri-Uluslararası I (1-3 Haziran 1988),* Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi ve Fransız Araştırmaları Enstitüsü, Eğitim Fakültesi Dergisi Özel Sayısı, Sönmez Matbaa ve Yayınevi, Samsun 1990, s. 15-23.

ÇADIRCI, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları,* Ankara 1991.

ÇAYCI, Abdurrahman, "Türk-Ermeni İlişkilerinde Gerçekler", *Tarihi Gelişmeler İçerisinde Türkiye'nin Sorunları Sempozyumu (Dün-Bugün-Yarın),* Ankara, 8-9 Mart 1990, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, T.T.K. Yayınları, Ankara 1995[2], s. 75-110.

ÇEVİK, Mehmet, *Milli Mücadelede Van ve Çevresi*, (Basılmamış Doktora tezi), Samsun 1995.

DARKOT, Besim,"Samsun", *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, c. 10, İstanbul 1993, s.175-176.

DARKOT, Besim "Sivas", *İslam Ansiklopedisi*, c. 10, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1993, s. 569-577.

DELİORMAN, Altan, *Türkler'e Karşı Ermeni Komitecileri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1973.

DEMİROĞLU, Faiz, *Van'da Ermeni Mezalimi (1895-1920),* Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1985.

DUMLU, Ahmet, *Belgelerle Ermeniler ve Katliamları,* Erzincan Ticaret ve Matbaacılık, Erzincan 1983.

ENGİN, İ. Hakkı, "Merzifon Tarihi'ne Genel Bir Bakış", *Taşan Dergisi,* Sayı 7, (Aralık 1936), s. 1-6.

ERASLAN, Cezmi, *II. Abdulhamit ve İslam Birliği,* Ötüken Yayınları, İstanbul 1995.

ERCAN, Yavuz, *Osmanlı İmparatorluğunda Bazı Sorunlar ve Günümüze Yansımaları,* Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002.

ERGÜL, Cevdet, *II. Abdulhamit'in Doğu Politikası ve Hamidiye Alayları,* Çağlayan Yayınları, İzmir 1997.

ERKAN, Süleyman, *Kırım Kafkasya ve Doğu Anadolu Göçleri (1878-1908),* (Basılmamış doktora tezi), Samsun 1993.

Ermeni Komitelerinin Âmal ve Harekât-ı İhtilâliyyesi, haz. Erdoğan Cengiz, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1983.

ERTÜRK, Hüsamettin, *İki Devrin Perde Arkası,* Sebil Yayınları, Ankara 1996.

ETHEMOĞLU, Mehmet, *Ermeni Terörünün Kısa Tarihi*, Dicle Üniversitesi Yayınları, Diyarbakır 1987.

GENÇ, Mehmet, "17. ve 19. Yüzyıllarda Sanayi ve Ticaret Merkezi Olarak Tokat", *Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu(2-6 Temmuz 1986),* Tokat Valiliği İbn Kemal Araştırma Merkezi, Ankara 1997, s. 145-169.

GÖYÜNÇ, Nejat, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*, Belge Yayınları, İstanbul 1983.

GOLOĞLU, Mahmut, *Trabzon Tarihi Fetihten Kuruluşuna Kadar,* Kalite Matbaası, Ankara 1975.

GÜLER, Ali, *XX. Yüzyıl başlarının Askeri ve Stratejik Dengeleri Türkiye'deki Gayri Müslimler,* Genel Kurmay Basımevi, Ankara 1996.

GÜRÜN, Kâmuran, *Ermeni Dosyası*, Bilgi Yayınevi, İstanbul 1988.

İLTER, Erdal, *Ermeni Meselesi'nin Perspektifi ve Zeytun İsyanları (1780-1880),* Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1988.

İLTER, Erdal, "Ermeni Kilisesi ve Terör", *Eğitim,* Sayı 38, (özel sayı), (Nisan 2003), s. 75-89.

İLTER, Erdal, *Türkiye'de Sosyalist Ermeniler ve Silahlanma Faaliyetleri (1890-1923),*Turan Yayıncılık, İstanbul 1995.

İNUĞUR, M. Nuri, *Basın ve Yayın Tarihi*, Der Yayınları, İstanbul 1992[3].

İPEK, Nedim , "Anadolu'dan Amerika'ya Ermeni Göçü", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, Sayı 6, Ankara 1995, s. 257-280.

İPEK, Nedim, "Kafkaslardan Anadolu'ya Göçler (1878-1900)", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi,* Sayı 6, Samsun 1991, s. 97-134.

İPEK, Nedim, "Canik Sancağı'nın Nüfusuna Dair Bir Değerlendirme", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Sayı 12/1, (Mayıs 1999), s. 29-45.

İPEK, Nedim, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri (1877-1890),* T.T.K. Yayınları, Ankara 1994.

İPŞİRLİ, Mehmet, "Osmanlı Devlet Teşkilatı", *Osmanlı Devleti Tarihi*, c. I, Feza Gazetecilik A.Ş. Yayınları, İstanbul 1999, s. 139-279.

İPŞİRLİ, Mehmet, "XVII. Asır Ortalarında Tokat Şehri", *Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu(2-6 Temmuz 1986),* Tokat Valiliği İbn Kemal Araştırma Merkezi, Ankara 1997, s. 57-70.

JOSEPH, John, *The Nestorians and Their Muslim Neighbours,* Princeton University Press, 1961.

KABLAN, Ali, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkas Kabileleri ile Münasebetleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Samsun 1993.

KANTARCI, Şenol, "Tarihi Boyutu ile Ermeni Sorunu", *Eğitim,* Sayı 38, (özel sayı), (Nisan 2003), s. 20-28.

KARABEKİR, Kazım, "Ermeniler Nereden Geldiler Nereye Gidiyorlar (VIII)", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi,* Sayı 25, (Mart 1987), s. 69-73.

KARAÇAVUŞ, Ahmet, "XIX. Yüzyılda Osmanlı Nüfusu", *Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri (6-8 Kasım 1998),* Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, Trabzon 2000, s. 429-442.

KARACA, Ali, *Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa (1838-1899),* Eren Yayınları, İstanbul 1993.

KARAGÖZ, Rıza, "Canik Sancağı'nda Ermeni Çetelerinin Faaliyetleri (1894-1896)", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi,* Sayı 11, Samsun 1998, s. 251-257.

KARAKOYUNLU, Sadri, *Bayburt Tarihi,* Kültür Ofset Limitet Şirketi Yayınları, Ankara 1990.

KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Nüfus Sayımı (1831),* Ankara 1997.

KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi,* c. V, T.T.K. Yayınları, Ankara 1988.

KARPAT, Kemal , *Ottoman Population (1830-1914) Demographic and Social Characteristics,* Wisconsin 1985.

KARPUZ, Haşim, *Rize,* Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1997.

KEVORKYAN, Dikran, "Uluslararası Terör Karşısında Türk Ermenilerin Düşünceleri", *Türk Tarihinde Ermeniler,* Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İzmir 1983, s. 115-119.

KOCABAŞ, Süleyman, *Tarihte Türk-Rus Mücadelesi,* Vatan Yayınları, İstanbul 1989.

KOCABAŞ, Süleyman, *Ermeni Meselesi Nedir Ne Değildir?,* Vatan Yayınları, İstanbul 1963.

KOCABAŞOĞLU, Uygur, "Doğu Sorunu Çerçevesinde Amerikan Misyoner Faaliyetleri", *Tarihi Gelişmeler İçinde Türkiye'nin Sorunları Sempozyumu (Dün-Bugün-Yarın)*

(Ankara 8-9 Mart 1990), Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara 1995[2], s. 65-73.

KOÇAŞ, Sadi, *Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri*, Ankara, 1967.

KODAMAN, Bayram, "Şark Meselesi ve Tarihi Gelişimi", *Tarihi Gelişmeler İçinde Türkiye'nin Sorunları Sempozyumu (Dün, Bugün, Yarın)(Ankara 8-9 Mart 1990)*, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara 1990, s. 59-63.

KODAMAN, Bayram, "Şark Meselesi (İslam-Hristiyan veya Türk-Avrupa Mücadelesi)", *Türk Yurdu*, c. 17, Sayı 122, (Ekim 1997), s. 22-32.

KODAMAN, Bayram, "XX. Yüzyıl Başında Sivas Vilayeti", *Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu (2-6 Temmuz 1986)* , Tokat Valiliği Şeyhülislam İbn Kenal Araştırma Merkezi, Ankara 1997, s. 170-183.

KODAMAN, Bayram, "Bir Amerikalı Gazeteci Gözüyle Ermeni Meselesi", *Belleten*, c. XLIX, Sayı 185, (Aralık 1985), s. 569-578.

KODAMAN, Bayram, "Ermeni Meselesi'nin Doğuş Sebepleri", *Türk Kültürü*, Sayı 219, (Mart-Nisan 1981), s. 240-249.

KURAN, Ercüment, "Ermeni Meselesinin Milletlerarası Boyutu", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri Sempozyumu (8-12 Ekim 1984)*, Atatürk Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Ankara 1985, s. 19-27.

KÜÇÜK, Cevdet, "Şark Meselesi Hakkında Önemli Bir Vesika" *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Sayı 32, (Mart 1979), s. 607-638.

KÜÇÜK, Cevdet, "Ermeni Meselesi Karşısında Sultan II. Abdulhamit'in Tutumu ve Anadolu'da Ermeni Nüfusu", *Türk Kültürü Dergisi*, Sayı 20, (Şubat 1982), s. 12-21.

KÜÇÜK, Cevdet, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı (1877-1897),* İstanbul 1986.

KÜÇÜK, Cevdet, "Şark Meselesi Hakkında Önemli Bir Vesika", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Sayı 32, (Mart 1979), s. 607-638.

KÜÇÜK, Cevdet, "XIX. Asırda Anadolu'da Ermeni Nüfusu", *Tarih İncelemeleri Dergisi, Manisa 1984*, Sayı 2, s. 395-413.

KÜÇÜK, Cevdet, "19. Yüzyılda Anadolu'da Ermeni Nüfusu", *Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu,* Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İzmir 1983, s. 75-79.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat, "XIX. Yüzyılda Trabzon Ticareti", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Bölgesi Kongresi Bildirileri (13-17 Ekim 1986),* Samsun 1988, s. 97-131.

LEE, Ki Young, *Ermeni Sorununun Doğuşu*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1998.

LERMİOĞLU, Muzaffer, *Akçaabat-Akçaabat Tarihi ve Birinci Genel Savaş-Hicret Hatıraları,* Kardeşler Basımevi, İstanbul 1949.

MAYEWSKİ, *Ermenilerin Yaptığı Katliamlar,* terc. Azmi Süslü, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara 1986.

METİN, Halil, *Türkiye'nin Siyasi Tarihinde Ermeniler ve Ermeni Olayları,* Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1997.

METİN, Halil, *Kıbrıs'ta Monarya (Boğaztepe) Ermeni Lejyonu Kampı",* T.T.K. Yayınları, Ankara 2000.

NALBANDİAN, Louse, *The Ermenian Revolutionary Movement. The Development Of Americian Political Parties Through The Nineteenth Century*, University Of California Press, Los Angeles 1963.

OĞUZOĞLU, Yusuf, "17. Yüzyılda Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri Hakkında Bazı Bilgiler", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri Sempozyumu (8-12 Ekim 1984),* Atatürk Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Ankara 1985, s. 265-269.

ORTAYLI, İlber, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadî ve Sosyal Değişim", *Makaleler I,* Turhan Kitabevi Yayınları, Ankara 2000, s. 321-337.

ORTAYLI, İlber, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, İletişim Yayınları, İstanbul 1998.

ORTAYLI İlber, "19. Yüzyılda Trabzon Vilayeti ve Giresun Üzerine Gözlemler", *Makaleler I,* Turhan Kitabevi, Ankara 2000, s. 121-138.

Ottoman Archives Yıldız Collection The Armenian Question-I, Tarihi Araştırmalar ve Dökümantasyon Merkezi Kurma ve Geliştirme Vakfı, İstanbul 1989.

ÖMER RIZA, "Misyonerlik, Son Asırda Misyonerlik Faaliyetleri", *Sebîlürreşad,* c. 23, Sayı 595, (Mart 1924), s. 359-362.

ÖZEL, Sebahattin, *Milli Mücadelede Trabzon,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991.

ÖZTUNA, *Yılmaz, Osmanlı Devleti Tarihi*, c. I, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1998.

PAKALIN, M. Zeki, "Zimmiler", *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü,* c. III, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1983, s. 563-564.

PAMUKCİYAN, Kevork, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Nüfusu", *Tarih ve Toplum*, İstanbul, Sayı 24, (Ekim 1995), s.18.

PARMAKSIZOĞLU, İsmet, Ermeni Komitelerinin İhtilal Hareketleri ve Besledikleri Ermeniler, Devlet İstatistik Enstitüsü Basımevi, Ankara 1981.

PEHLİVANLI, Hamit, *Rus General Mayewski'nin Doğu Anadolu Raporu, Van ve Bitlis Vilayetleri Askeri İstatistikleri,* Van Belediyesi Yayınları, Van 1997.

SAKAL, Fahri, "Osmanlı Devletinde Zimmîler Hakkında Bazı Bilgiler" *Akademik Açı,* Furkan Kitabevi, 1996/I, Samsun 1996, s. 160-171.

SANDER, Oral, *Siyasi Tarih İlkçağlardan 1918'e,* İmge Yayınları, Ankara 1989.

SARAY, Mehmet, "Ermeni Meselesi'nin Ortaya Çıkışı, Ermeni Meselesini Ortaya Çıkaranlar", *XI. Türk Tarih Kongresi-Kongreye Sunulan Bildiriler (5-9 Eylül 1990),* c. 5, s.1756-1758.

SARCAN, Ali, *Samsun Tarihi,* Kültür Matbaası, Ankara 1966.

SAYDAM, Abdullah, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876),* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987.

SELVİ, Haluk, "Amerika Birleşik Devletlerinde Ermeni Faaliyetleri", *Eğitim,* Sayı 38, (özel sayı), (Nisan 2003), s. 119-126.

SOFUOĞLU, Adnan, "İstiklal Harbinde Kiliseler, *Türk Yurdu,* c. 17, Sayı 122, (Ekim 1997), s. 95-98

SONYEL, Salahi Ramazan, "Büyük Devletlerin Osmanlı İmparatorluğunu Parçalama Çabalarında Azınlıkların Rolü", *Belleten,* c. XLIX, Sayı 195, Ankara 1986, s. 648.

Sultan Abdulhamit'in Hatıra Defteri, haz. İsmet Bozdağ, Pınar Yayınları, İstanbul 2000.

SÜSLÜ, Azmi, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayınları, Ankara 1990.

ŞAHİN, Recep, "Tarih Boyunca Türk Devletleri'nin Ermeni Politikaları", *Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu,* Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İzmir 1983, s. 99-114.

ŞENER, Abdulkadir, "İslam Hukukunda Gayr-i Müslimler", *Türk Tarihinde Ermeniler,* Dokuz Eylül Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İzmir 1983, s. 41-56.

ŞİMŞİR, Bilal , "Amerika'da Ermeni Propagandası ve Büyükelçi Ahmet Rüstem Bey", *Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 2, Ankara 2001, s. 26-34.

ŞİMŞİR, Bilal, "Tarihte Ermeni Terörü ve Sivas Vilayeti", *Uluslararası Terörizm ve Gençlik Sempozyumu Bildirileri(24-26 Nisan 1985),* Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayını, Sivas 1986, s. 77-102.

ŞİMŞİR, Bilal, "Osmanlı Ermenileri ve Büyük Devletler", *Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu,* Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İzmir 1983, s. 121-128.

ŞİMŞİR, Bilal N., "Ermeni Propagandasının Amerika Boyutu Üzerine", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri Sempozyumu (8-12 Ekim 1984),* Atatürk Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Ankara 1985, s. 79-124.

Talat Paşa'nın Anıları, Haz. Alpay Kabacalı, İletişim Yayınları, İstanbul 1994.

TAŞAN, A. Aziz, *Dün'den Bugün'e Merzifon*, Merzifonlular Derneği Yayınları, İstanbul 1979.

TAŞDEMİRCİ, Ersoy, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Azınlık Okulları, Yabancı Okullar ve Bunların Milli Mücadele Dönemindeki Faaliyetlerine Dair Bir Örnek", *Türk Yurdu,*, c. 17, Sayı 122, (Ekim 1997), s. 78-90.

TERNON, Yves, *Ermeni Tabusu,* çev. Emirhan Oğuz, Belge Yayınları, İstanbul 1993.

TOSUN, Ramazan, *Ermeni Meselesi Çerçevesinde Kayseri'de Ermeni Olayları,* Kayseri ve Yöresi Tarih Araştırmaları Merkezi Yayınları, Kayseri 1997.

TOZLU, Selahattin, "Gümüşhane ve Çevresinde Ermeni Hareketleri", *Geçmişte ve Günümüzde Gümüşhane (13-17 Haziran 1990),* Gümüşhane Valiliği Yayınları, s. 101-112.

TOZLU, Selahattin, "Gümüşhane ve Çevresindeki Ermeni Faaliyetleri", *Türk Dünyası Tarih Dergisi,* c. 4, Sayı 40, (Nisan 1990), s. 24-31.

TÜMER, Günay, "Türkiye'de Misyoner Faaliyetleri Üzerine Bir Konuşma", *İslam,* c. 5, Sayı 55, (Mart 1988), s. 38-39.

TÜRKGELDİ, Ali Fuat, *Mesâil-i Mühimme-i Siyâsiyye* , Yayına Hazırlayan: Bekir Sıtkı Baykal, c. II, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1987.

TÜRKMEN, Fikret, "Türk-Ermeni Âşık Edebiyatı", *Osmanlı Araştırmaları,* c. III, (1982), s. 13-20.

TÜRKÖZÜ, H. Kemal, "Türkiye'deki Sosyalist Ermenilerin Faaliyetleri ve Gerçekler (1890-1918)", *Türk Dünyası Araştırmaları,* Sayı 25, (Ağustos 1983), s. 77-108.

URAS, Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi,* Belge Yayınları, İstanbul 1987[2].

YAZAN, Ümit Meriç, *Cevdet Paşa'nın Toplum ve Devlet Görüşü,* İnsan Yayınları, İstanbul 1992.

YAZICI, Nesimi, "Sadrazam Kamil Pşa'nın Yabancı Basınla İlgili Bazı Görüşleri", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan,* İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırmaları Merkezi Yayınları, İstanbul 1991, s. 413-434.

YAZICI, Nuri, "Canik'te Pontusçu Faaliyetlerin Ortaya Çıkışı", *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Bölgesi Kongresi Bildirileri (13-17 Ekim 1986),* Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi, (Samsun 1998), s. 435-437.

YEDİYILDIZ, Bahaeddin, "Osmanlı Toplumu", *Osmanlı Devleti Tarihi, c.* III, Feza Gazetecilik A.Ş. Yayınları, İstanbul 1999, s. 446- 512.

YEDİYILDIZ, Bahattin, "14. ve 19. Asırlarda Gayr-i Müslimlerin Türk Toplumu İçindeki Yeri", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri Sempozyumu (8-12 Ekim 1984),* Atatürk Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Ankara 1985, s. 142-147.

YILDIRIM, Hüsamettin, *Ermeni İddiaları ve Gerçekler,* Sistem Ofset Yayınları, Ankara 2000.

YILMAZ, Ömer Faruk, *Belgelerle Osmanlı Tarihi,* c. 4, Osmanlı Yayınevi, İstanbul 1999.